

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τόμος XIII

Τεύχος 2

Ιούλιος - Δεκέμβριος 2001

ARCHIVES OF ECONOMIC HISTORY

Volume XIII

No 2

July - December 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

- Α. Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ : Τράπεζα και Νόμισμα εις τον Ελλαδικόν χώρον κατά την μετά την Ανεξαρτησίαν περίοδον, μέχρι του έτους 1995 (Bank and Money in Greece during the period from the Independence of Greece until 1995) 9
- AUKE R. LEEN : History of the collective market demand curve in the 20th century from Arthur Cecil Pigou to Gary Becker.....75
- ROEL P. ZUIDEMA :
Economic surplus as a political - economic concept 89
- C. KYRITSIS - ΑΡ. ΚΙΟΧΟΣ :
Estimation of maximum average loss for investment position in futures of the Athens Derivatives Exchange Market.....103
- Γ. ΘΑΝΟΣ : Η πολιτική παροχής κινήτρων για παραγωγικές επενδύσεις στην Ελλάδα (The political provision of the investment incentives for production investments in Greece) 111
- C. TRACHANAS : The evolution of Elais Company from its foundation until it became a Société Anonyme (1920 -1932) 141
- N. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ : Εμπόριο και πολιτική στην Κωνσταντινούπολη (1453) (Commerce and politics in Constantinople (1453)).....165
- Γ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ : Το διεθνές νομισματικό σύστημα σε νέα πορεία (The International Monetary System in a new road).....179
- G. VLACHOS : The choice of flag in the light of non-complied vessels 197
- B. ΠΑΝΑΓΟΥ : Η αναγκαιότητα της κοινής γεωργικής πολιτικής μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (The need of a common agricultural policy in the European Union).....209
- Θ. ΜΟΣΧΟΝΑ : Νέες μορφές της οργάνωσης της εργασίας (New forms of work organisation) 233

P. G. KYRIAZOPOULOS :	
Entrepreneurship and the causes of long-term growth	247
BIBΛIOKPIΣΙΑΙ - BOOK REVIEWS.....	263
ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ - BOOKS, MAGAZINES AND ARTICLES RECEIVED.....	271

ΑΘΗΝΑΙ - ATHENS, 2001

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής - Associate Editors

---

†A. Fanfani (Italy)
Anna Pellanda (Italy)
A. Montesano (Italy)
G. Viaggi (Italy)
P. Barucci (Italy)
R. Coppi (Italy)
A. Rugina (USA)
J. Tarascio (USA)
Ingrid Rima (USA)
K. Thanawala (USA)
E. Ortiz (Mexico)
O. Popescu (Argentina)
H. Jenkis (Germany)
U. Witt (Germany)
†J. Krabbe (Netherlands)
A.R. Leen (Netherlands)
F. Condis y Troiano (Belgium)
Thierry Levy (France)
B. Yamey (England)
Sheila Dow (England)
B. Pettman (England)
E. Fullbrook (England)
I. Cristescu (Romania)
R. Petridis (Australia)
T. Riha (Australia)
P.J. Gandhi (India)
P. Gemtos (Greece)
P. Kiochos (Greece)

ΤΡΑΠΕΖΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟΝ ΧΩΡΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ
ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1995

ΛΑΖΑΡΟΣ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ

Πανεπιστήμιον Πειραιώς

1. Αφού διετρέξαμεν την Ιστορίαν της Τραπεζίης εις προηγούμενα τεύχη δέον εις το παρόν τεύχος να αναφερθώμεν και εις την ιστορίαν της Τραπεζίης εν Ελλάδι, από της εποχής της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1995.

Επί Τουρκοκρατίας συνετελέσθη η συν τω χρόνω εξαφάνισις του βυζαντινού υπερπύρου από τας συναλλαγάς, μολονότι τούτο εξηκολούθει να χρησιμοποιήται ως μέσον αποθησαυρισμού και στολισμού, ακόμη δε και να ανταλλάσσεται επ' αρκετήν περίοδον χρόνου με τα τουρκικά και άλλα νομίσματα της Εσπερίας.

Κατά την Τουρκοκρατίαν αι δοσοληψίαι του εμπορίου απήτουν νόμισμα και ο κατακτητής, ως ήτο φυσικόν, προέβη εις κοπήν ιδίου νομίσματος.

Τα τουρκικά νομίσματα, κατά τους πρώτους χρόνους κοπής των, έφερον δοξαστικάς φράσεις ή θρησκευτικάς τοιαύτας κατά το βυζαντινόν και αραβικόν πρότυπον, απεικόνιζον την εικόνα του Σουλτάνου, καθώς και τον χρόνον της κοπής των.

Τα τουρκικά χρυσά νομίσματα (αλτίν ή ριντίκ βάρους 11/16 δρ. και περιεκτικότητος 16 καρατίων χρυσού ίσον προς 7 γρόσια-gurus), κοπέντα επί τη Αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως, υπό του Μωάμεθ Β' (άνευ ενδείξεως ονομαστικής αξίας, της τιμής των καθοριζομένης εκ της περιε-

κτικότητός των εις πολύτιμον μέταλλον και της ζητήσεώς των εν τοις Χρηματιστοιορίοις, κατ' εκείνην την εποχήν, ήσαν απομίμησις των βενετικών τσεκινίων (zecchino). Το τσεκίνο φουντοκλή ή φιντίκ (findik) ήτο χρυσούν νόμισμα με σύμμιξιν 13 καρατίων χρυσού και 4 καρατίων αργύρου.¹ Επίσης χρυσά ήσαν και τα πολιτικά (zer Istanbul), κοπέντα επί Αχμέτ Γ' (1701-1770), με περιεκτικότητα 13 καρατίων χρυσού (ίσον προς 5 γρόσια) με υποδιαίρεσιν το νισφιέ (nisfiye) (1/2 του πολιτικού) και το ρουμπιέ (rubiey) (1/4 του πολιτικού), τα μισριά (misr), κοπέντα εν Αιγύπτω και τα μαχμουντιέ (mahmuntiyé), κοπέντα επί Μαχμούτ Α' (1730-1754), ως και τα κοπέντα επί Μουσταφά Γ' (1759-1779) νομίσματα.

Προ του Σουλεϊμάν Α' (1520-1566) 1 zecchino ήτο ίσον προς 15 άσπρα² το δε πιάστρον, αργυρούν νόμισμα, ήτο ίσον προς 5 γαλλικά χρυσά φράγκα και το οποίον καθ' όλον τον 18ο αιώνα συνεχώς υπετιμάτο, ώστε να κατέλθη η αξία του κατά 50%.³ Το άσπρον⁴ (ackè), επίσης αργυρούν νόμισμα, είχε κοπή επί Σουλτάνου Ορχάν, (1324-1359), ιδρυτού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και το επίσημον νόμισμα γρόσιον (gugus-γκουρούς)⁵. Επί Σουλεϊμάν Β' (1687-1691), το γρόσιον ήτο ίσον προς 40 παράδες (αργυρούν νόμισμα) και ίσον προς 120 άσπρα. Τα 500 γρόσια, ισούντο, με 1 πουγγί και 10.000 πουγγιά με έναν θησαυρόν (χαζινέ). Έτερον αργυρούν νόμισμα ήτο το μπεσλίκ, που ήτο και το μικρότερον των αργυρών νομισμάτων και ισούτο προς 5 παράδες, ενώ 1 ισλότα (νέον gugus) ισούτο προς 30 παράδες. Πλην των αργυρών νομισμάτων, τα οποία ανεφέραμεν, υπήρχον και νομίσματα του 1 1/2 γροσίου, 2 γροσίων, 3 γροσίων, 5 γροσίων (μπεσλίκ), 6 γροσίων, 5 παράδων, 10 παράδων (ονλούκ), 15 παράδων, 20 παράδων (γιουμιλίκ), 30 παράδων (το απλό γλότι), 60 παράδων (αλτσιμισλίκ), 80 παράδων (ιλικίλκ), 100 παράδων (γιουσλούκ). Τούτο δε εκαλείτο υπό των Ευρωπαϊών "τουρκικόν τάλληρον" έχον κατ' ευθείαν σχέσιν με το ουγγρικόν τάλληρον. Επίσης εκυκλοφόρουν και χαλκά (μενγκίρ) νομίσματα ισοτιμίας 1 άσπρον = 4 χαλκά, κοπέντα επί Μουράτ Α' (1362-1389) και περιπέσαντα εν αχρηστία επί Μαχμούτ Α' (1808-1836).⁶

Εννοείται, ότι εκυκλοφόρουν και διάφορα άλλα νομίσματα μη Τουρκικά, ως ήσαν τα Ισπανικά (δίστηλα ή κολωνάτα), η χρυσή δούπια (doppia ή pistola) και Μεξικανικά τάλληρα. Επίσης εκυκλοφόρουν λίραι, στεργλίνα, ναπολεόνεια, Ολλανδικαί κορώναι, Πορτογαλικά δούπια, Αυστριακά τάλληρα (ρεγγίνα) της Μαρίας Θηρεσίας, Βενετικά χρυσά

φλωριά, αργυρά δουκάτα, Σαξωνικά και Βαυαρικά τάλληρα, Αυστριακά και σφάντζικαι κ.ά. Αι συναλλαγαι, όμως, διεξήγοντο κυρίως δια τουρκικών νομισμάτων, δια των οποίων εγένοντο και αι προς το Κράτος πληρωμαί και συνετάσσοντο και οι προϋπολογισμοί του Κράτους.⁷

Ενώσω όμως η αυτοκρατορία παρήκμαζε το τουρκικόν νόμισμα υπέκειτο εις κιβδηλείαν και υπετιμάτο.⁸ Προ του Σουλεϊμάν Α' (1520-1566) 1 ενετικόν τσεκίνιον ισούτο προς 15 άσπρα (της γνησιότητος του τσεκινίου πιστοποιουμένης εκ της σφραγίδος του Κράτους) επί της βασιλείας του όμως, εν τσεκίνιον ηγόραζε 60 άσπρα.⁹ Άλλωστε, λόγω της υποτιμήσεως του τουρκικού νομίσματος, οι πρόξενοι Θεσσαλονίκης προετίμουν να πληρώνωνται με ενετικά τσεκίνια. Επί Καποδιστρίου, το γρόσιον υπετιμήθη ένεκα της κιβδηλείας και της κρίσεως της αυτοκρατορίας, δια να κατέλθη εις τα 0,33 του γαλλικού φράγκου. Κατά Ughart το 1820 η λίρα στερλίνα ισούτο προς 30 γρόσια.¹⁰ Το 1825 το γρόσιον είχεν εκπέσει εις 40 λεπτά.¹¹ Κατά την εν Άστρει Β' Εθνοσυνέλευσιν η δωδεκαμελής Επιτροπή τα εις χρήμα έξοδα υπελόγισεν εις 12.846.220 γρόσια.¹² Ο Παπαρηγόπουλος υπολογίζει το ποσόν τούτο εις 29 εκ. δρχ. (1 γρόσιον = 54 λεπτά) της εποχής του. Ο Ανδρεάδης, όμως, παρατηρών ότι, αφ' ενός μεν το γρόσιον εντός μιας επταετίας υπετιμήθη, από δε του 1825 ασφαλώς ήτο κάτω των 50 λεπτών, κατά δε τον υπολογισμόν του Γόρδωνος το γρόσιον ισούτο προς 41 λεπτά, συμπεραίνει ότι η αξία τούτου ήτο 40 λεπτά.¹³ Επί Αχμέτ Γ' το γρόσιον εξύγιζεν 1/10 ολιγώτερον των 9 δραμίων και επί Μαχμούτ Α' 5 δράμια (εις μίγμα 1 1/2 καθαρού αργύρου και 2 1/2 χαλκού) επί Μουσταφά Γ' 5 δράμια, επί Αβδούλ Χαμίτ Α' (1774-1789) 4 1/2 δράμια, επί Σελήμ Γ' (1789-1807) 4 δράμια, έξων 1.34 δρχ. αργύρου και 1 1/4 κράματος.

Κατά τας αρχάς του 18ου αιώνος 1 γρόσιον ισούτο προς 5 χρυσά φράγκα, το 1715 προς 2.60 φράγκα, το 1784 προς 2 φράγκα, το 1803 προς 1.60 και το 1821 προς 0,80 γρόσια.¹⁵ Επίσης το 1735 1 γρ., 27 παρ. ισούτο προς εν πιάστρον της Σεβίλλης, ήτοι η αξία τούτου ήτο κατά 60% ανωτέρα του γροσίου.¹⁶ Εννοείται, ότι αι επί των νομισμάτων τιμαί, ήρχοντο πολύ αργοπορημένοι εις το Χρηματιστήριον.¹⁷ Κατά Παπαρηγόπουλον τον Ιανουάριον του 1822 το δίστηλον ισούτο προς 7 1/2 γρόσια και τον Σεπτέμβριον του 1826 προς 13 γρόσια.¹⁸ Κατά Νικόδημον ένα δίστηλον ισούτο προς 8 1/2 γρόσια.¹⁹

Το 1810 το αργυρουν πιάστρον ισούτο προς 1 σελ. και το 1820 προς 9

στερλίνας. Η σχέση πιάστρου προς άσπρο εν Ολλανδία, Γαλλία και Βενετία ήτο 1 πιάστρον = 100 άσπρα, ενώ εις Τουρκίαν, Ελλάδα, Περσίαν και Αρμενίαν 1 πιάστρον ισούτο προς 120 άσπρα, εις Αγγλίαν όμως και Σουηδίαν η σχέση τούτων ήτο 1 πιάστρον ίσον προς 80 άσπρα. Όσον αφορά εις την ισοτιμίαν των νομισμάτων, το 1820 εν Κωνσταντινουπόλει 115 παράδες ισούντο προς 1 φλωρίνιον, ελαμβάνοντο δε 14,5 σόλδια δι' εν πιάστρον. Επίσης εδίδοντο 95 πιάστρα διά μίαν λίραν στερλίναν και 124 παράδες έναντι 1 σκούδου της Μάλτας, ελαμβάνοντο δε 73 καπίκια έναντι 1 πιάστρου.²⁰

Η σχέση πιάστρου προς zecchino της Βενετίας, τίτλου 0,997 καθαρού χρυσού και βάρους 3,494 γρ. (όταν τούτο πρότερον εκαλείτο δονκάτον ήτο βάρους 3.559 γρ.) διεκυμάνθη, επίσης, ώστε το 1797, ενώ 1 zecchino ισούτο προς 3 πιάστρα, το 1797, χρονολογία πτώσεως της Βενετικής Δημοκρατίας, τούτο ισούτο προς 7 πιάστρα, ήτοι το πιάστρον απώλεσε το ήμισυ και πλέον της αξίας του, συγχρόνως παρετηρήθη και διπλασιασμός των τιμών.²¹

Ο Ραπτάρχη²² την σχέση του zecchino προς το γρόσιον την προσδιορίζει δια το 1775, ως 1 zecchino = 7,5 γρόσια, δια το 1821 1 zecchino = 12 γρόσια και δια το 1823 1 zecchino = προς 22 γρόσια και 20 παράδες. Ο Κρεμμυδάς (σελ. 115) δίδει την εξής μεταξύ zecchino και γροσίου ισοτιμίαν:

1717	1 τσεκίνι	ίσον	προς	3	γρόσια	3	παράδες
1725	»	»	»	3	»	5	»
1735	»	»	»	3	»	13	»
1736	»	»	»	3	»	17	»
1740	»	»	»	3	»	20	»
1750	»	»	»	3	»	33	»
1774	»	»	»	4-5	»		

Όσον αφορά εις τα κέντρα εξαργυρώσεως των νομισμάτων, κύριον τοιούτον, ως επίσης και χρηματοδοτήσεως, υπήρξεν η Κωνσταντινούπολις, και από τα τέλη του 18ου αιώνος η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη.²³

Η εξέγερσις του Έθνους κατά του τυράννου ήτο φυσικόν να προκαλέση με την Α' Εθνοσυνέλευσιν και την αντίδρασίν του εναντίον της κυκλοφορίας των τουρκικών νομισμάτων εντός της υπ' αυτήν Επικρατείας. Και να μεν εκ πρακτικών λόγων τούτο ήτο αδύνατον να συμβή, η κοπή όμως του ελληνικού νομίσματος εσήμαινε και την εξάλειψιν της

τουρκικής κυριαρχίας εις τον ελλαδικόν χώρον.

Όσον αφορά εις την τραπεζικήν πίστιν, αυτή δεν ήτο οργανωμένη εις Τραπεζικούς Οίκους, όπως εις την Εσπερίαν, αλλά υπήρχον μεγαλέμποροι, ιδία εις Ύδραν και Σπέτσας, χορηγούντες δάνεια.²⁴ Ιδιώται επίσης προέβαινον εις ανταλλαγήν νομισμάτων, ενώ η υπ' αυτών δανειοδότησις εχορηγήτο εις γνωστά των πρόσωπα. Εν συνεχεία αι δανειοδοτήσεις παρεχωρούντο επί ενεχύρω. Επίσης Γάλλοι προέβαινον εις παραχώρησιν δανείων.

Του χρήματος ιδιαιτέρως σπανίζοντος, κατά τους πρώτους αιώνας της κατακτήσεως, ο τόκος ήτο λίαν υψηλός, ανερχόμενος μετά τα Ορλωφικά και μέχρι 60% ώστε Έλληνες, μη δυνάμενοι να εξοφλήσουν τα χρέη των, επωλούντο ως σκλάβοι εις τα παζάρια της Βερβερίας.²⁵

Κατά τον 18ον αιώνα οι Γάλλοι και οι Εβραίοι (Τρίπολις) αναπτύσσουν Τραπεζικάς εργασίας εις Θεσσαλονίκην και Πελοπόννησον.²⁶ Βεβαίως και οι Τούρκοι συμμετείχον εις τον δανεισμόν χρήματος, εκμεταλλευόμενοι τους Έλληνες εις πάσαν ευκαιρίαν και με ληστροικόν τόκον. Οι μεταξύ τούτων ασχολούμενοι με την πώλησιν κοσμημάτων και την ανταλλαγήν νομισμάτων απεκέρδαινον μεγάλα ποσά, τα οποία μετ' εκείνων των γαιοκτημόνων εχορηγούντο προς δανεισμόν. Κεφαλαιούχοι, μάλιστα, δι' αντιπροσώπων των προέβαινον εις δανεισμόν (μουταραμπά) μεγάλων αλλά και μικρών ποσών.²⁷

Οι ξένοι, κατέβαλον μικρότερον τόκον έως 12%, ενώ οι Έλληνες όχι μόνον τον προαναφερθέντα τόκον αλλά και έναντι εμπραγμάτου ασφαλείας. Όσον αφορά εις την περίπτωσιν μη πληρωμής, τότε επεδικάζετο 25% επί του οφειλομένου ποσού.²⁸ Ούχ' ήττον όμως και Έλληνες πλούσιοι παρεχώρουν δάνεια και προς Τούρκους, των οποίων ο τόκος εκυμαίνετο 20-30%. Εις Αθήνας ο νόμιμος τόκος ήτο 12%, αλλά εις δανειστικά συμβόλαια εκυμαίνετο μεταξύ 15-20%.²⁹ Η συναλλαγματιή περιελαμβάνετο εις τας συναλλαγάς, μολονότι δεν ήτο συνήθως αποδεκτή, υποκείμενη εις απώλειαν 3-4%, ιδιαιτέρως δε εκεί όπου οι Βενετοί είχαν εγκατασταθή.³⁰ Εις την Κρήτην τούτο ίσχυεν εις μεγάλην έκτασιν, ως διαπιστούται εκ των πηγών, ένθα, έτι και κατά τον 17ον αιώνα, συναντώμεν –κατά τας συναλλαγάς– και βυζαντινά υπέρπυρα.³¹ Πέρα όμως του κανονικού τόκου, επί Τουρκοκρατίας, η τοκογλυφία εκυριάρχει εις την αγοράν του χρήματος, ώστε να διακυμαίνεται περί το 20-30%, ενίοτε εις 50% και όχι σπανίως εις 100%.³²

Μετά την Ανεξαρτησίαν επί Καποδιστρίου είχομεν και την πρώτην Κεντρικὴν Τραπεζὴν περὶ της οποίας κατωτέρω.

2. Κατὰ την διάρκειαν του πολέμου της εθνικῆς μας Ανεξαρτησίας η Ελλαδικὴ Χερσόνησος υπέστη μεγάλας καταστροφάς και δη η Πελοπόννησος εντὸς της οποίας διεξήχθη κυρίως ο Αγών. Βασικὸς κορμὸς της Οικονομίας, κατὰ τα ἔτη εκείνα των δηώσεων και των καταστροφῶν, παρέμειναν η γεωργία και η ναυτιλία, συνακολουθούμενοι ἀπὸ μίαν ισχυροτάτην βιοτεχνίαν. Τα υπάρχοντα κεφάλαια ἦσαν ὀλίγα και τα εκ του εμπορίου συγκεντρούμενα τοιαῦτα περισσότερον απεθησαυρίζοντο παρὰ επενδύοντο. Προσέτι, αι μετὰ του εξωτερικοῦ συναλλαγῆς ἦσαν περιορισμένοι και αι κυρίως πρόσοδοι προήρχοντο εκ της ναυτιλίας ἐπὶ της οποίας ἀπὸ του 18ου αἰῶνος ἐγίνοντο αι πλέον κερδοφόροι επενδύσεις.

Απὸ του δευτέρου ημίσεως του 18ου αἰῶνος με την ἀνάπτυξιν της ναυτιλίας και του εμπορίου, κυρίως εις λιμένας και νήσους, ἀλλὰ και εις χερσαία κέντρα της Ελλάδος (Αμπελάκια, Τύρναβος, Λειβαδειά, Σταμνίτσα, Τρίπολις) αι οικονομικαὶ συνθήκαι υπήρξαν λιαν ευνοϊκαί. Ἰδιαιτέρως ἀνεδείχθησαν εις πλούτον τρεῖς ναυτικαὶ νήσοι: Ὑδρα, Σπέτσοι και Ψαρά. Και πάντα ταῦτα παρὰ την παρουσίαν του κατακτητοῦ, των δυσχερεστάτων χερσαίων συγκοινωνιακῶν συνθηκῶν και την ἔλλειψιν τεχνικῶν δυνατοτήτων υπερβάσεως του σταδίου της απλῆς εμπορευματικῆς παραγωγῆς. Και ἐνὸς εις ἄλλας χώρας της Ευρώπης και εις χώρας της Αμερικῆς ηῦξάνετο και ετελειοποιεῖτο η Τραπεζικὴ οργάνωσις με ευρείαν ἀνάπτυξιν των υποκαταστημάτων των, η Ελλάς ἐτέλει ἀκόμη ὑπὸ την δανειοδοτήσιν μεταξύ ιδιωτῶν, πολλάκις δι' απλοῦ λόγου, και ἐνίοτε, και ἀνευ τοκοληψίας. Σὺν τη παρόδῳ του χρόνου ὅμως η συσσώρευσις του κεφαλαίου εκ του εμπορίου, και ἰδιαιτέρως του ναυτικοῦ, προεκάλεσεν την ἀνάγκην ιδρύσεως και ἐν Ελλάδι πιστωτικοῦ ἰδρύματος.

Ὅταν ἐφθασεν ο Καποδίστριας ἐν Ελλάδι (1828) προσεπάθησε να ἀνασυντάξῃ τα Δημόσια Οικονομικά, να ἐνισχύσῃ την γεωργίαν και να οργανώσῃ την Τραπεζικὴν πίστιν, δεδομένου ὅτι κατ' ἐκείνην την εποχὴν δεν υπήρχον Τράπεζαι. Και μόνον πλούσιοι ιδιώται και δη ἔμποροι –ὡς ἤδη ἐλέχθη– προέβαινον εις δανειοδοτήσεις,³³ ἐνὸς ο τόκος διεκυμαίνετο περὶ το 50% και ἐνίοτε πέρα του ἐπιπέδου τούτου.³⁴

Ο Καποδίστριας ὑπὸ τας συνθήκας ταύτας ἀπεφάσισε την ἰδρύσιν της Εθνικῆς Χρηματιστικῆς (Κρατικῆς) Τραπεζῆς³⁵ της οποίας το κεφάλαι-

ον τελικώς καθωρίσθη εις φοίνικας 3.236.600, -κατά ισοτιμίαν ποσού ίσου προς 539.333 1/3 δίστηλα³⁶-, και κατενεμήθη εις 6.472 μετοχάς. Ο μέτοχος προσέφερεν τα εν λόγω χρήματα ή εις ίσην αξίαν προϊόντα δι' εν έτος, μετά την παράδοσιν των οποίων ηδύνατο να αποσύρη τα χορηγηθέντα κεφάλαια, αφού όμως θα ειδοποιεί τους διευθυντάς της Τραπέζης ένα μήνα πρότερον. Τα λαμβανόμενα υπό των μετόχων αποδεικτικά ήσαν δεκτά άνευ εκπεσμού των, έναντι προσόδων της Επικρατείας ή φθαρτών κτημάτων ή εθνικών γαιών ή επί υποθήκει, εφ' όσον ή συγκληθισομένη Συνέλευσις εθέσπιζε την εκποίησην μέρους τούτων. Κατ' αυτόν τον τρόπον η Τράπεζα αυτή, της οποίας η σύστασις υπεγράφη (Ελληνική Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 2ας Φεβρουαρίου 1828, αρ. φυλ. 9, έτος Γ') υπό του Ιωάννου Α. Καποδιστρίου και του Σπυριδωνος Τρικούπη, Γραμματέως της Επικρατείας, δεν περιεβλήθη εξ αρχής με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πιστωτικού Τραπεζικού ιδρύματος.³⁷

3. Η ως άνω συνομήλικος –με την ίδρυσιν του νεωτέρου ελληνικού Κράτους– Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, της οποίας συνέχεια ήτο η από του έτους 1841 συσταθείσα Εθνική Τράπεζα και η οποία ήρχισε κανονικώς τας εργασίας της την 12ην Ιανουαρίου 1842, ιδρύθη την 2αν Φεβρουαρίου 1828. Το ιδρυτικόν της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης εδημοσιεύθη εις την Γενικήν Εφημερίδα της Ελλάδος (φύλλον υπ' αρ. 9, έτους Γ', Εν Αιγίνη Σάββατον 4 Φεβρουαρίου 1828, σ. 39), το οποίον έγινε επί τη βάσει του Ψηφίσματος Ζ' υπ' αρ. 105 και το οποίον έχει ως εξής:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος

Αφού εκοινοποίησε εις το Πανελλήνιον τα Διατάγματα. Αφού το Πανελλήνιον³⁸ εγνωμοδότησε:

Ψηφίζει:

Άρθρον 1

Συσταίνεται Χρηματιστική Τράπεζα (Banque).

Άρθρον 2

Τα κεφάλαια της Χρηματιστικής ταύτης Τραπέζης σύγκεινται από διαφόρους ποσότητας τας οποίας οι μέτοχοι (actionnaires) θέλουν καταθέσει εις αυτήν, δια να λαμβάνουν τόκους ανά οκτώ τα εκατό κατ' έτος.

Άρθρον 3

Όσοι εκ των πολιτών μέτοχοι δεν δύνανται άλλως να συμμεθέξουν εις την Χρηματιστικήν Τράπεζαν, ει μη προσφέροντες εις αυτήν προϊόντα τα οποία μπορούν να πωληθούν εις ξένους τόπους, θέλουν τα παραδίδει εις τους διευθυντάς της Τραπέζης και ούτοι θέλουν δίδει τα ποσά εις τους μετόχους δι' αποδεικτικών, ποσότητος αναλογούσης με την τιμήν των προϊόντων.

Άρθρον 4

Αι εις την Τράπεζαν εμπιστευόμενοι ποσότητες δίδονται δι' εν ολόκληρον έτος.

Άρθρον 5

Μετά την προθεσίαν ταύτην, οι θέλοντες έχουν το δικαίωμα να λάβουν οπίσω τα κεφάλαιά των ολικώς, ή εν μέρει. Άλλ' οφείλουν να διευθύνουν την περί τούτων απαίτησίν των εις τους διευθυντάς ένα μήνα πρότερον.

Άρθρον 6

Μετά την σύστασιν της Χρηματιστικής Τραπέζης τα αποδεικτικά, τα οποία οι διευθυνταί αυτής ήθελαν δώσει εις τους μετόχους, θέλουν ήσθαι δεκτά χωρίς ξεπεσμόν εις αγοράν προσόδων της Επικρατείας, εις λήψιν εθνικών φθαρτών κτημάτων, εις υποθήκην κατά το περί υποθήκης εκδοθησόμενον ψήφισμα, βάσιν έχον τον υπ' αρ. ΝΑ' Νόμον, και προσέτι εις αγοράν εθνικών γαιών, εάν η προσεχώς συγκληθησομένη Συνέλευσις αποφασίση την εκποίησιν μέρους αυτών.

Άρθρον 7

Ο Πρόβουλος του επί της Οικονομίας τμήματος του Πανελληνίου, με δύο συνεργάτας διορισμένους από τον Κυβερνήτην, είναι οι διευθυνταί της Χρηματιστικής Τραπέζης.

Άρθρον 8

Χωριστόν διάταγμα διορίζει τον οργανισμόν της Χρηματιστικής Τραπέζης και όλων των κλάδων της διευθύνσεως αυτής.

Εν Αιγίνη τη 2 Φεβρουαρίου 1828

Ο Κυβερνήτης

Ι. Α. Καποδίστριας

Ο Γραμματεύς της Επικρατείας

Σ. Τρικούπης

Επί τη βάσει του ανωτέρω ιδρυτικού συνεστήθη η Τριμελής Επιτροπή του Τμήματος (Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, πράξις υπ' αρ. 133, ψηφίσμα Ζ' του υπ' αρ. 10 φύλλου, έτους Γ' της 3-2-1828). Πρόβουλος εξελέγη ο Γεώργιος Κουντουριώτης και συνεργάται τούτου ο Αλέξανδρος Κοντόσταυλος και ο κατόπιν ιδρυτής της Εθνικής Τραπέζης Γεώργιος Σταύρου (πράξις υπ' αριθ. 145 του ίδιου ψηφίσματος Ζ'), υιός του Ιωάννου Σταύρου ή Τσαπαλάμου, Γενικού Εισπράκτορος του Ταμείου του Αλή Πασά των Ιωαννίνων.

Ολίγας ημέρας μετά την ίδρυσιν της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης ο Καποδίστριας εξέδωσε Διάταγμα δημοσιευθέν εις το υπ' αρ. 179 φύλλον της Γεν. Εφ. της Ελλάδος (εν Αιγίνη, Σαββάτω 11 Φεβρουαρίου 1828, σσ. 46-47), το οποίον έχει ως εξής:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος

Διατάττει

Άρθρον 1

Η επί της διευθύνσεως της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης επιτροπή επιφορτίζεται προσωρινώς τα χρέη του Υπουργείου της Οικονομίας

Άρθρον 2

Διευθετεί τα του κλάδου τούτου εις τρόπον ώστε καθ' ην στιγμήν θέλει να αναδειχθή ξεχωριστός υπουργός όλα τα πρακτικά και αι αποδείξεις της ληψοδοσίας αι αναφερόμεναι εις αυτόν τον κλάδον, να παραδοθώσιν εις τον ειρημένον υπουργόν με όλην την απαιτουμένην ακρίβειαν.

Άρθρον 3

Ο Πρόβουλος του επί της Οικονομίας Τμήματος του Πανελληνίου να ενεργήση το παρόν διάταγμα.

Εν Αιγίνη τη 7η Φεβρουαρίου 1828

Ο Κυβερνήτης

Ι. Α. Καποδίστριας

Ο Γραμματεύς της Επικρατείας

Σ. Τρικούπης

Εις τα καθήκοντα του Προβούλου ανήκεν και η κράτησις της κλειδός του Ταμείου. Επίσης ούτος ήτο επιφορτισμένος, μετά των συνεργατών του, με την ευθύνην τηρήσεως των εξής βιβλίων (Γεν. Εφ. της Ελλάδος, εν Αιγίνη 8 Φεβρουαρίου 1828, αρ. 10, έτος δ´): α) Ενός καθημερινού διαιρουμένου εις δύο διακεκριμένα μέρη και εις το οποίον εσημειούντο εν συνόψει με ανταποκρινόμενον αριθμόν αι πράξεις και τα έγγραφα που αφεώρουν εις την εις το Ταμείον εισαγωγήν κεφαλαίων.³⁹ β) Ενός μεγάλου βιβλίου εις το οποίον ανεγράφοντο τα αποδεικτικά της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης, δηλ. αι πράξεις δυνάμει των οποίων το Ταμείον προέβαιεν εις την πληρωμήν και γ) Ενός βιβλίου διπλογραφίας, η χρήσις του οποίου εγένετο κατά τον τρόπον τον υπό των εμπόρων χρησιμοποιουμένων ομοίων βιβλίων. Και ενώ το βιβλίον (α) εκρατείτο υπό του ενός των συνεργατών του Προβούλου, τα βιβλία (β) και (γ) εκρατούντο υπό του ετέρου τούτων.

Έκαστον φύλλον των βιβλίων ηριθμείτο ολογράφως υφ' ενός των συνεργατών, υπεγράφετο δε κάτωθεν της σελίδος από τον Πρόβουλον ή Πρόεδρον του Ταμείου και προσυπεγράφετο υπό του δευτέρου των συνεργατών του (Ψήφισμα Α' Γενική Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελλάδος, 25 Ιανουαρίου 1828, αρ. 6, έτος Γ', σελ. 23).

4. Προς συγκέντρωσιν του κεφαλαίου της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης ο Κυβερνήτης απηύθυνε ιδιαιτέραν Εγκύκλιον (εν Αιγίνη, Τετάρτη 8^η Φεβρουαρίου 1828, Γεν. Εφ. της Ελλάδος, αρ. φύλ. 10, έτους Γ', σελ. 42):

“Πρός τους ευκαταστάτους πολίτας τους κατά το Αιγαίον Πέλαγος, και τας επαρχίας της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδος.

Η Εγκύκλιος, δια της οποίας, κοινοποιώ, Κύριοι, εις την τοπικήν Διοίκησίν σας την σύστασιν Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης, εξηγεί αρκετά τόσον τα αίτια και τον σκοπόν του τοιούτου μέτρου, καθώς και το ποσόν πρέπει να συντρέξετε δια του πατριωτισμού σας εις την ταχύτεραν εκτέλεσίν του.

Επιθυμών και ο ίδιος να συντρέξω εις τούτο, καθ' όσον δύναμαι, αγαπούσα να σας παραστήσω δια ζώσης φωνής τα μεγάλα συμφέροντα, τα οποία επιφέρει μεθ' εαυτής η επιτυχία τούτου του πρώτου καταστήματος, και κατ' εξοχήν οποίον ηθικόν αποτέλεσμα θέλει προξενήσει τόσον

εις την αγαπητήν μας Πατρίδα, όσον και εις τα λοιπά μέρη της Ευρώπης.

Θέλω προσπαθήσει μ' όλον τούτο να λάβω αυτήν την ευχαρίστησιν, και να εκπληρώσω το τοιούτον χρέος, αποτεινόμενος προς σας δια της παρούσης. Δεν σας γράφω ως Κυβερνήτης της Ελλάδος, αλλ' ως άνθρωπος, όστις από καιρόν, και όπου και αν εστάθην, ενόμιζα σταθερώς ως τιμήν μου το να είμαι Έλλην και να υπηρετώ την Ελλάδα”.

“Οι Πληρεξούσιοι της εν Τροιζήνι Συνελεύσεως κατά πρώτον, και μετά ταύτα, αφ' ης ώρας ευρίσκομαι εν μέσω των δυστυχιών της Ελλάδος, ο λαός, το ιερατείον, οι εν πράγμασιν, οι κατά ξηράν και θάλασσαν πολεμισταί σας, όλοι με τα δείγματα της εμπιστοσύνης των με ζητούν, ως την τελευταίαν απόδειξιν των προς αυτούς αισθημάτων μου, την σύστασιν Δημοσίου Οικονομίας, θεμελιουμένης επί των νόμων αλλά δεν θέλω ημπορέσει να εκπληρώσω τας ευχάς των, ειμή τότε μόνον, όταν με δείξετε, κατά τούτο την θέλησίν σας, την οποίαν σας ζητώ σήμερα, ενώ σας προβάλλω να πέμψετε έκαστος ποσότητα τινά εις την Εθνικήν Χρηματιστικήν Τράπεζαν. Κατ' αυτόν τον τρόπον θέλετε με δώσει τα μέσα, δια να κινήσω αμέσως την μηχανήν της Διοικήσεως, η οποία είναι συντετριμμένη, ή συναρμοσμένη τοιουτοτρόπως, ώστε περισσότερον ημπορεί να προξενήση την απώλειαν, παρά την σωτηρίαν της Επικρατείας”.

“Αμα δυναθώμεν με τα ίδια μας μέσα να δώσωμεν μίαν αρχήν ευταξίας εις τους διαφόρους κλάδους των πολεμικών, άμα περιορίσωμεν στενά τον εχθρόν, κατά την παρούσαν του ελλεινήν κατάστασιν, και ασφαλίσωμεν από την πειρατείαν το Αιγαίον Πέλαγος, αι Δυνάμεις, αι οποίαι ηθέλησαν να μας δώσουν ελπίδας χρηματικής βοηθείας, θέλουν και μας την χορηγήσει· διότι δεν θέλουν αμφιβάλλει πλέον, ότι δύναται να εκπληρώσουν υπέρ ημών τους ευνοϊκούς σκοπούς, οίτινες έδωσαν αιτίαν εις την συνθήκην του Λονδίνου. Όθεν δι' αυτής της τελευταίας συνδρομής θέλομεν δείξει από του νυν εις τον κόσμον, όχι μόνον την αμετάθετον απόφασιν του να ελευθερώσωμεν εντελώς την Πατρίδα από την παρούσαν των εχθρών, αλλά και να αποδείξωμεν ακόμη, ότι ηξεύρομεν και δύναμεθα να ζήσωμεν ελεύθεροι, αλλ' ελεύθεροι, υπό την εξουσίαν των νόμων”.

“Είμαι εντελώς πεπεισμένος, Κύριοι, ότι έκαστος θέλει κρίνει ευτυχί τον εαυτόν του, προσκαλούμενος να συνδράμη εις αυτόν τον σημαντικόν και ωφέλιμον σκοπόν χωρίς άλλην θυσίαν, ειμή μόνον την επωφελή

καταβολήν, ἐξ ὅσων οικονομεί εκ της περιουσίας του. Θέλει δε κρίνει ευτυχέστερον τον εαυτόν του, όταν ἴδη, ως ελπίζω, και τους αλλοεθνείς, οἵτινες εβοήθησαν τοςάκις την Ελλάδα, να συνδράμουν οι ἴδιοι πάλιν εις την σύστασιν της εθνικής μας υπολήψεως, πέμποντες εις την Εθνικήν Χρηματιστικήν μας Τράπεζαν κεφάλαια. Τότε ἴσως θέλομεν ευρεθῆ εις κατάστασιν να κανονίσωμεν εντίμως την σημαντικωτέραν υπόθεσιν του εκτός της Ελλάδος δανείου μας. Δεν εἶναι του παρόντος καιροῦ να ἐξηγήσω τώρα ὅλους τους στοχασμούς, οι οποίοι με κάμνουν να θεωρώ αυτό το κατάστημα ως την θεμελιώδη πέτρων της ηθικής και πολιτικής αναγεννήσεως της Ελλάδος”.

“Τελειώνω, Κύριοι, προσκαλών ἕκαστος να πέμψη ὅσον τάχος κατ’ ευθείαν εις ἐμέ την ποσότητα, την οποίαν δια της συνέσεως και του πατριωτισμοῦ του ἐπροσδιώρισε δια την Εθνικήν Χρηματιστικήν Τράπεζαν. Αι πεμπόμενα ποσότητες θέλουν γενῆ γνωσταί εις το κοινόν, και θέλω σας αποκριθῆ, δίδων ἢ προς εσάς ἢ προς τους επιτρόπους σας τας επισήμους ασφαλείας, αι οποίαι γίνονται γνωσταί ἀπό την διαταγήν περί οργαניσμοῦ της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης”.

“Σας εἶπα ὅσον τάχος, διότι ο καιρός αναγκάζει, και η Κυβέρνησις δεν ἔχει ἄλλα εις χεῖρας, ἐμῆ τα μετριώτατα μέσα, τα οποία λαμβάνω ἀπό τας ολίγας βοηθείας, τας ἐμπιστευθείσας εις ἐμέ παρὰ των φιλανθρώπων χριστιανῶν, δια την παρηγορίαν των πτωχῶν και των γερόντων και δια την ἐξαγοράν των αιχμαλώτων. Δανεῖζω προς το παρόν εις το ἔθνος αὐτήν την μικράν βοήθειαν, ἥτις μόλις φθάνει δια τας ἀνάγκας ολίγων ημερῶν, ελπίζων, ὅτι μετὰ ταῦτα θέλω ἐκπληρώσει τον σκοπόν των φιλανθρώπων κατὰ την ἐπιθυμίαν των”.

“Δεν ἔχω να σας εἰπῶ τι περισσότερον. Εἶμαι ἀνυπόμονος να λάβω με τας ἀποκρίσεις σας μίαν βέβαιαν ἐγγύησιν της μελλούσης ευτυχίας, την οποίαν η θεία πρόνοια μας υπόσχεται”.

5. Με την ἀνωτέρω Εγκύκλιον ἀφυπνίσθησαν συνειδήσεις και ηνοιχθησαν βαλάντια, δια να προσφερθῶν διάφορα ποσά ὑπό των μετόχων,⁴⁰ κατάλογον των οποίων παραθέτω ἀμέσως κατωτέρω:

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος εν Αιγίνη Σαββάτω 18 Φεβρουαρίου 1828 (φύλλον 18 έτους Γ' σελ. 56).

Μέτοχοι της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης

- 11 Φεβρουαρίου. Ο κύριος Αναστάσιος Λόντος δια συναλλαγματικής πληρωτέας εν Ζακύνθω τάλλαρα Ρεγγίνας 300, φέροντα, δίστηλα 295
- 14 του αυτού. Οι κύριοι Λάζαρος και Γεώργιος Κουντουριώται 3.000
Ο κύριος Λεόντιος Καμπάνης Αρχιμανδρίτης 1.000
- 16 του αυτού. Ο κύριος Ιωάννης Ορλάνδος τάλλαρα Ρεγγίνας 1000 = 4.395 ⁴¹
- 17 του αυτού. Ο κύριος Αντώνιος Β. Δρίτσας εκ Σπετσών λίρας στεργλίνας 20
Ο κύριος Νικόλαος Ράφτης εκ Σεπτσών 20 = 40

Χαρίσματα αφιερούμενα εις την Εθνικήν Χρηματιστικήν Τράπεζαν

- 16 Φεβρουαρίου. Ο κύριος Ιωάννης Κεφαλάς Ζακύνθιος εκ Σύρας γρόσια 1.512 τιμή νομισμάτων της Σύρας φερούσης κατά την υπ' αρ. 207 διάταξιν τάλλαρα δίστηλα 99 γρ. 5:1/2⁴².

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος αρ. 15 έτους Γ' 2/9ης Φεβρουαρίου 1828

- 23 Φεβρουαρίου. Ο κύριος Αναγνώστης Χαραλάμπους, δια συναλλαγματικής πληρωτέας εις Ζάκυνθον τάλλαρα δίστηλα 300
- 23 του αυτού. Ο κύριος Αναγνώστης Χαραλάμπους 10.000 λίτρα σταφίδας να τας παραδώση εις τον καιρόν της συνάξεως.

Γεν. Εφ. της Ελλάδος αρ. φυλ. 16 Έτος Γ' 9 Μαρτίου 1828 (Σελίς 68)

- Φεβρουαρίου 24. Ο κύριος Γκίκας Μπότσης τάλλαρα σπαθάτα 1.000 φέροντα δίστηλα 966:10
- Φεβρουαρίου 25. Ο κύριος Γεώργιος Μαλοκίνης Λίρας στεργλίνας 30
- Φεβρουαρίου 28. Ο κύριος Θεόδωρος Γκίκας δίστηλα 500
- Μαρτίου 1. Οι κύριοι υιοί Αναγνώστου Μπότση λίρας στεργλίνας 100
Ο κύριος Αναστάσιος Κυριακός τάλλαρα δίστηλα 500
Ο κύριος Τομπάζης τάλλαρα Ρεγγίνας 700

του αυτού 2. Ο κύριος Δημήτριος Τσαμαδός τάλλαρα δίστηλα 1.000

(Γεν. Εφ. της Ελλάδος σελ. 72)

Μέτοχοι της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης

- Μαρτίου 4. Οι κύριοι Ηλίας και Ιωάννης αδελφοί Καραπαύλου 100
 Διάφοροι εκ των κατοίκων της νήσου Τήνου.
 Ο αρχιερέυς Τήνου κύριος Γαβριήλ 200
 Αντώνιος Καλλέργιος 50
 Ιωάννης Δρόσος 50
 Μπάρτολος και Λεονάρδος Καραμίτσης 100
 Νικόλαος και Μιχαήλ Ιακώβου Παξιμάδη 100
 Γεώργιος Περίδης 50
 Κωκός Σκαραμαγκά 100
 Ιωάννης και Σταμάτιος Κουζοβήκ 100
 Θεόφιλος Οικονόμος Τήνου 30
 Ιωάννης Κοντουμάς 100
 Σταμάτιος και Ιωάννης Ιακώβου Καγκάδη 300
- Μαρτίου 5. Οι κύριοι Κωνσταντίνος και Σ. Θεοχάρη 200
 Κ. Μεταξάς 500
 Αλέξανδρος Ιωάννου Βασοπούλου 110
 Οι αξιωματικοί των τριών πλοίων της Α.Μ. του Αυτοκράτορος πασών των Ρωσσιών Ελένης, Κάστορος και Ρέβελ, δια να χρησιμεύσουν εις την ανόρθωσιν των καταδαρισθεισών ορθοδόξων εκκλησιών 80
- Μαρτίου 6. Οι κύριοι Λάζαρος και Γεώργιος Κουντουριώται 2.000
 Σ.Π. 100
- Μαρτίου 7. Οι κύριοι Γεώργιος Παπαηλιόπουλος 120
 Ιωάννης Σούτσος 150
 Σπυρίδων Τρικούπης 300
 Βασίλειος Αναγνώστου 300
 Γκίκας εκ Σπετσών Λιθ. 10
 Κωνσταντίνος Ορλάνδος εκ Σπετσών Λιθ. 20
- Μαρτίου 8. Ο στρατηγός Κολοκοτρώνης 1.000
 Χ. Ιων. Μέξη εκ Σπετσών 1.000
 Νικόλαος Πονηρόπουλος 300

Μέτοχοι εις Προϊόντα

Μαρτίου 6. Ο Κύριος Αναστάσιος Χαραλάμπους εν καιρώ της πω-
λήσεως του νέου προϊόντος της σταφίδος του 300
Πανούτσος και Σωτήριος Νοταρά σταφίδα 10.000 λίτρας
παραδοτέας εις τον καιρόν της συνάξεως

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Τετάρτη, εν Αιγίνη 19 Μαρτίου 1828
(σελ. 72).

Μέτοχοι της Εθνικής Χρηματιστικής Τροπέζης.

9 Μαρτίου. Ο κύριος Ζέσβας δίστηλα 200
Οι πολίται της νήσου Πόρου 3.075
Οι πολίται της Αιγίνης 400

Μέτοχοι εις Προϊόντα

10 Μαρτίου. Ο κύριος Ανδρέας Ζαΐμης 10.000 λίτρας σταφίδα παρα-
δοτέας τον καιρόν της συνάξεως

Δωρεαί εις την Χρηματιστικήν Τροπέζαν

10 Μαρτίου. Ο κύριος Πέλος Νέβοδικ εκ Σούρας δίστηλα 50

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, εν Αιγίνη, 19 Μαρτίου 1828 (Σαββάτω),
αρ. φύλ. 19 εκ Γ' (σελ. 80).

11 Μαρτίου. Οι κύριοι Κωνσταντίνος Μπάμπας εκ Σπετσών λιρ. στ. 30
12 Μαρτίου. Ο κύριος Παναγιώτης Ν. Λιδορίκης δίστηλα 300
15 Μαρτίου. Ο κύριος Βασίλειος Μπουτούρης 500
17 Μαρτίου. Ο κύριος Δημήτριος Εμμανουήλ αφοί Μανουσάκηδες 50
17 Μαρτίου. Ο κύριος Γεώργιος Μ. Αντωνόπουλος 200

Μέτοχοι εις Προϊόντα

17 Μαρτίου. Αθανάσιος Γρηγοριάδης εις αραβοσίτι εν καιρώ της συ-
νάξεως 150
Δ. Κανελλόπουλος ωσαύτως 100

Μέτοχοι εις Προϊόντα

19 Μαρτίου. Οι κύριοι Χρήστος Βλάσσης, εις τον καιρόν της συνάξε-
ως της σταφίδος, δίστηλα 200
Ιωάννης Ζωϊόπουλος ομοίως 120
30 Μαρτίου. Εμμανουήλ Μελετόπουλος και υιός ομοίως 500

Δωρεαί εις την Εθνικήν Χρηματιστική Τραπέζαν

30 Μαρτίου. Ο Αντώνιος Αντωνόπουλος Γρόσια 5.000 Φέροντα
δίστηλα 333:1/3

Μέτοχοι της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης

Ο Κύριος Εμμανουήλ Ξένος Δίστηλα 800

Εκ των Εμπόρων της Σύρας

Οι κύριοι Νικόλας Ελευθερίου 100

Κυριάκος Τζούκας 200

Δημήτριος Ζάνου 250

Αδελφοί Παππά Δούκα 100

Θεόδωρος Πλατανίτης 100

*Γενική Εφημερίς της Ελλάδος (εν Αιγίνη, Σαββάτω, 31 Μαρτίου 1828,
αρ. φύλ. 22 Έτος Γ' σελ. 94)*

Οι εν Αιγίνη κατοικούντες Ψαριανοί 2988:1/2 37

17 Μαρτίου. Οι κύριοι Λεων. Μεσσηνέζης τάλλαρα Ρεγγίνας 300

Ο Νάκος Πανουργιάς ο στρατηγός τάλλαρα Ρεγγίνας 320

20 Μαρτίου. Ο Φραγκίσκος Άστιγξ φλωρία βενέτικα 850 φέροντα
δίστηλα 1898:1/3

Ο Αλέξανδρος Ρόση, ο υπηρέτης του 200

22 Μαρτίου. Ο Δημήτριος Πλαπούτας, ο στρατηγός 500

22 » Ο Ιωάννης Κολοκοτρώνης 400

28 » Ο Αλέξανδρος Κοντόσταυλος 5.000

» » Ο Κόμης Βιάρος Α. Καποδίστριας δια δέκα ανώνυμα
υποκείμενα 4,366

» » Ο Κωνσταντίνος Γεροστάθης 480

» » Ο Κωνσταντίνος Μόστρας 200

» » Ο Χριστόδουλος Παριαμιάς 100

» » Ο Αλέξανδρος Ζαβογιάννης 500

» » Ο Σπυρίδων Δήμας 96

Γεώργιος Κανάρης 50

Ιωάννης Δ. Βρατσάνος 50

Νικόλαος Χ. Δ. Κοτσιά 75

Αποστόλης Νικολ. Αποστόλη 225

Ανδρέας Ν. Αποστόλη 150

Χ. Αναγνώστης Δομεστίκης 50

Κωνσταντής Μικέλος 50
Ανδρέας Ανδριανός 73
Κωνστ. Γ. Κατσικογιάννης 50
Αποστόλης Γεωργίου 50
Δημ. Γ. Διακογιάννης 53
Νικολ. Χ. Γιάνν. Αργύρης 300
Το όλον 2988:1/2

Μέτοχοι της Εθνικής Χρηματιστικής Τροπέζης Δίσηλα

Ιωάννης Κιουρούσης Μιστριώτης 50
Ιωάννης και Σπυρίδων Δασίου 118
Θάνος Χρυσανθόπουλος και αδελφοί 300
Βασίλειος Πετιμεζάς 200
Νικόλαος Πετιμεζάς 100
Ιωάννης Σαργέδου 500
Ιωάννης και αδελ. Α. Παξιμάδη 100
Ιάκωβος και αδελ. Ιω. Γαγκάδη 100
Νικόλαος Βιτάλη 30
Αλιβέζος Καλάβριας 20
Εμμ. Ξένος 500
Κωνστ. Χ. Ιωαννούσης εκ Πραστού 70
Οικον. Αναστάσιος Ιωαννούσης ομοίως 50
Ο Πανιερώτατος Ρέοντος Διονύσιος 100
Οι εξ Οδησσού
Αλέξ. Μαύρος 3.000
Ευστρ. Σεβαστόπουλος 200
Βαϊάνος Παλαιολόγου 200
Γρηγόρ. Μαρασλής 1.000
Δημ. Δούμας 250
Ιωάννης Δούμας 250
Θεοδ. Δούμας 200
Νικόλαος Χριστοδούλου 300
Κωνσταντίνος Πάγκαλος 100
Παλαιολόγος Σκαμπαβής 100
Αντώνιος Σταματίου 100
Αβραάμ Χαραλάμπους 100
Γεώργιος Καραγιαννάκης και συντροφία 200

Αδελφοί Γερούση 150
Αδελ. Οικονομοπούλου 200
Ιωάννης Ράλλης, και Εμμ. Δανέζης 600
Αθαν. Λαδόπουλος 50
Κωνστ. Τζαμπέκου 50
Παναγιώτης Δημηρακόπουλος 500
Λαμπρινός Α. Μαυρίκη 200
Μανόλης Τρατάρης Υδραίος 10
Δημ. Ατλαζάς, και Γεώρ. Γόγος 250
Φίλιππος Πεοδικίδης 15
Κωνστ. Πετρόπουλος 50
Κωνστής Δημητρίου 100
Νικόλαος Μεταξάς 100
Γεώρ. Πασχάλης 30
Πέτρος Λαμπράκης 50
Γρηγόριος Πάϊκος 40
Γεώργιος Γαϊτάνος 100
Χ. Γρηγορ. Αρμένης 50
Λάμπρος Παππά Αναστασίου 40
Ιω. Ζαφειρόπουλος 15
Μιχ. Παππάζογλους 150
Χαράλαμπος Βασιλάτου 100
Αντώνιος Νίκας, και Θεόδωρος Ξένος 1.100
Εμμ. Ξένος 1.000
Ιωάννης Αποστόλου 150
Γεώρ. Λύκου 50
Αργυρός Ταρπουχτζής 150
Κωνστ. Αποστόλου 60
Μιχ. Κρίσπης 100
Ιωάννης Περίδης 100
Δημ. Χαϊδούσης 100
Σπύρος Σημεριώτης 30
Ευστάθιος Σουγδουρής 1.000
Γεώρ. Δούμας 300
Απόστολος Δούμας 600
Βελισάριος Πολίτης 100

Γκίκας Ιω. Γκιόνη 500
Γεώρ. Γιουρδή 100
Εκ των Επτανησίων Εμπόρων και Πλοιάρχων
Νικόλαος Βασιλαμάκης 500
Νικόλαος Φωκάς 400
Ιωάννης Τζιτζιλιάνος 200
Νικόλαος Μαρσέλος 150
Αντώνιος Βαλιάνος 600
Κοσμέτος Μουσούρης Σπυριδωνος 100
Ανδρέας Γ. Μουσούρη 240
Σπυριδων Φωκάς Γεωργίου 75
Φωτεινός Καραντινός του ποτέ Φραντζ 50
Απόστολος Κούπας του Μαρή 100
Γρηγόριος Διαμαντή 50
Σπυριδωνος Κλάδος 50
Γεράσιμος Σβορώνος 100
Παναγής Βάλσαμος 100
Γρηγόριος Σβορώνος 50
Παναγής Σκλάβος 100
Ανδρέας Βαλιάνος 200

Σύνολον: 13.405

Μέτοχοι της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης Δίστηλα
Οι κύριοι Χριστόδουλος Μαριμπαξίδης 100
Αρχιερέυς Χαριουπόλεως Δανιήλ, Τοποτηρητής της επαρχίας
Λακεδαίμονος 200
Ηγούμενος Κουμαρίτου Γρηγόριος 50
Στρατηγός Γεώργιος Ιατράκος 214
Νικόλαος Ιατράκος 143
Μιχαήλ και Ηλίας Ιατράκος 143
Αντώνιος Κουμουστιώτης 40

Σύνολον: 890

6. Επί τη βάσει των ανωτέρω αντιλαμβανόμεθα την πτωχείαν των Ελλήνων, κατ' εκείνην την εποχήν, διότι μολοντί η φιλοπατρία των ώθει τούτους εις όσον το δυνατόν μεγαλυτέραν προς το Έθνος ενίσχυσιν και ευεργεσίαν, τα οικονομικά των όμως μέσα ήσαν πενιχρά. Δεν είναι τυχαίον το γεγονός ότι ονομαστοί τούτων ως ο Λόντος, ο Ορλάνδος, ο Κολοκοτρώνης, ο Τσαμαδός, ο Τρικούπης, ο Μεσσηνέζης, ο Σταύρου, οι Κουντουριώται κ.ά. δεν απέφυγον την γενναίαν ενίσχυσιν της υπό του Καποδιστρίου ιδρυθείσης Τραπέζης, όταν ούτος, απηύθυνε την Εγκύκλιόν του προς τους ευκαταστάτους πολίτας ανά το Αιγαίον Πέλαγος και τας επαρχίας της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδος. Παρά όμως την καταβληθείσαν προσπάθειαν, η έλλειψις εμπειρίας και το περιορισμένον των εργασιών της Τραπέζης εκείνης συνέτειναν ώστε αυτή να διαλυθή το έτος 1834 υπό της Κυβερνήσεως του Όθωνος, ενώ της απέμεινε εν έτος επί πλέον λειτουργίας της (1 Απριλίου 1835) συμφώνως προς την από ιδρύσεώς της ταχθείσαν προθεσμίαν διαρκείας της. Ουχ ήπτον ο Κυβερνήτης, παρ' όλην την αφοσίωσιν εις το έργον του και την σπουδήν την οποίαν ορθώς επέδειξεν προς ίδρυσιν της «Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης», αναγνωρίσας το αναγκαίον της λειτουργίας της –ώστε να την ιδρύση μόλις ολίγας ημέρας μετά την άφιξίν του εις Ναύπλιον (8 Ιανουαρίου 1828)– υπέστη δορυμνιάτην κριτικήν διότι ούτος εχρησιμοποίησε τα κεφάλαια της «Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης» προς κάλυψιν δημοσίων ελλειμμάτων επιβαλών, κατ' αυτόν τον τρόπον, είδος αναγκαστικού δανείου. Και βεβαίως από μεν Τραπεζικής πλευράς το μέτρον τούτο δεν ήτο ορθόν, όχι όμως και από γενικωτέρας οικονομικής πολιτικής. Δέον, συνεπώς, να δικαιολογήσωμεν τον άνδρα, ο οποίος την εποχήν εκείνην ήτο ηναγκασμένος να αντιμετωπίση το οικονομικόν χάος εις το οποίον ευρίσκετο η χώρα. Γεγονός είναι ότι εστηρίχθη επί εμπειρικών εκτιμήσεων της Οικονομίας, καθ' όσον δεν είχε τας προς τον σκοπόν τούτον ο ίδιος γνώσεις, αλλά ούτε και οι υπ' αυτού επιλεγέντες συνεργάται⁴³.

7. Πλην της ως άνω ιδρυθείσης Τραπέζης θα πρέπει να αναφερθώμεν και εις ετέραν Τράπεζαν προ της ενώσεως των Ιονίων Νήσων μετά της μητρος Ελλάδος.

Κατά τη διάρκεια της Ιονίου Πολιτείας ιδρύθη και ετέρα Τράπεζα, η Ιονική Τράπεζα (Ionian Bank, Banco Ionio) της Επτανήσου, διότι ένεκα της εμπορικής δραστηριότητος των αι νήσοι του Ιονίου είχαν ανάγκην και οργανωμένης πίστεως. Δεν είναι συνεπώς τυχαίον το γεγονός ότι εν Κερκύρα, ιδρύθη η Ιονική Τράπεζα, της οποίας το Καταστατικόν θα μας απασχολήση κατωτέρω.

Ελέχθη ότι, όταν ο Ιωάννης Καποδίστριας ίδρυσεν την 28ην Φεβρουαρίου 1828 την Εθνικήν Χρηματιστικήν Τράπεζαν υπό μορφήν Κρατικής Τραπέζης απεφασίσθη, συνεπεία των εκ της οικονομικής προόδου της Επτανήσου αναγκών, έστω και μετά παρέλευσιν περίπου δεκαετίας (1839), η ίδρυσις και ετέρας Τραπέζης, της Ιονικής Τραπέζης (Ionian Bank, Banco Ionio)⁴⁴ εις Επτάνησον. Βραδύτερον δε ηκολούθησαν εν τω Ελλαδικώ χώρω και έτεραι Τράπεζαι, ως η της Ηπειροθεσσαλίας (1882) και η Τράπεζα Κρήτης (1899), αι οποίαι μετά της Ιονικής ελειτούργησαν και ως εκδοτικαί Τράπεζαι.

Η Ιονική Τράπεζα συνεστήθη, κατόπιν θεσπίσματος της Γερουσίας την 23ην Οκτωβρίου 1839 εν Ιονίος νήσοις, και ανεγνωρίσθη εν Αγγλία δια της συστατικής πράξεως της 18ης Σεπτεμβρίου 1840 και του ακολουθήσαντος Διατάγματος της 16ης Ιανουαρίου 1844. Η Ιονική Τράπεζα αυτή είχε πλην του δικαιώματος της διενεργήσεως δοσοληψιών τραπεζικής φύσεως, και το δικαίωμα –ως ανεφέραμεν– της εκδόσεως τραπεζογραμματιών, όπερ ίσχυσεν και μετά το έτος 1864, περιλαβόν ολόκληρον την Ελλάδα, και με κεφάλαιον 315.510 λίρας στερλίνας. Είναι δε αξιοσημείωτον να αναφερθή ενταύθα ότι το εκδοτικόν της δικαίωμα ανανεούτο μέχρι και της 25ης Απριλίου 1920, όποτε το εκδοτικόν δικαίωμα περιήλθεν εις την Εθνικήν Τράπεζαν, της Ιονικής Τραπέζης περιορισθείσης έκτοτε εις εργασίας μόνον Εμπορικής Τραπέζης.

Συμφώνως προς το Ιδρυτικόν της Ιονικής Τραπέζης, δημοσιευθέντος εις την Ελληνικήν, την Αγγλικήν και την Ιταλικήν και κεφαλαίου, αρχικώς, 100.000 λιρών στερλινών –καταβληθεισών κατά το μέγιστον αυτών μέρος– απεφασίσθη όπως αι μετοχαί της ανέλθουν εις 4.000 αξίας εκάστης 25 λιρών στερλινών μέρος των οποίων, κατά προτίμησιν, θα προσεφέρετο εις τους κατοίκους των Ιονίων νήσων. Ταύτα δε απεφάσισαν οι

Διευθύνται της Τραπέζης E. H Darell, Charles Barry Bawlin, William Brown, Olivier Farrer, Sir Andrew P. Green R.N., K.C.H. Richard Norkkan, Esq. Sir Patric Ross, G.C.M.G.K. John Weigt. Εις τούτους εδίδετο και το δικαίωμα να αυξήσουν τον αριθμόν των μετοχών, όποτε τούτο θα το εθεώρουν συμφέρον δια την πρόοδον της Τραπέζης. Επίσης, μεταξύ των ειρημένων, συνυπέγραψαν και Τραπεζίται, ως “ο Weigt και οι μετ’ αυτού, και ο δικηγόρος του Farrer και οι μετ’ αυτού”.

Δια του ανωτέρω συνταχθέντος προγράμματος απεφασίζετο η ίδρυσις της Ιονικής Τραπέζης, ως τοιαύτης καταθέσεως και συνάμα –ως ελέχθη– εκδοτικής και αφιερωμένης εις εργασίας συνήθων τραπεζικών δοσοληψιών. Έδρα της Τραπέζης ωρίσθη η Κέρκυρα με υποκαταστήματα εν Κεφαλληνία και Ζακύνθω, αλλά και όπου αλλαχού θα εθεωρείτο αναγκαίον να ανοιγούν τοιαύτα υποκαταστήματα. Ο έλεγχος όμως της Τραπέζης θα εγίνετο από Λονδίνου εκ Διευθυντών, ενώ η παρακολούθησις της θα επαφίετο, δι’ όσον αφορά εις τοπικά θέματα και αποφάσεις, εις Επιθεωρητήν και ετέρους πράκτορας κ.λ.π. Ούτοι θα εξελέγοντο, από την εν Λονδίνω προς τούτο συσταθείσαν Επιτροπήν, τα μέλη της οποίας θα συνειργάζοντο με ένα ή δύο κατοίκων, των πλέον σεβαστών, καθώς και μεταξύ δημοσίων λειτουργών της Ιονίου Κυβερνήσεως. Όσον αφορά εις τας μετοχάς της Τραπέζης αύται θα επληρώνοντο με την εγκατάστασιν των εν λόγω Επιθεωρητών. Θα έπρεπε όμως να προκαταβληθή ποσόν 5 λιρών στερολινών δια πάσαν εγγραφήν μετοχής επί υποθήκει υποχρεωτικώς, μέχρις ότου καταβληθή το συνολικόν κόστος. Υπήρχε δε ο περιορισμός όπως το ήμισυ των μετοχών καλυφθή εντός των πρώτων 12 μηνών, από της ιδρύσεως της Τραπέζης, ενώ μέρος των μετοχών θα εκρατείτο όπως προσφερθή, –ως ελέχθη– κατά προτίμησιν, εις κατοίκους των νήσων, οι οποίοι θα εξεδήλωνον ενδιαφέρον προς τούτο. Η δικαιοδοσία και η πρακτική των συναλλαγών της Ιονικής Τραπέζης θα επεξετείνετο –ως τούτο προεβλέπετο– και μέσω των υποκαταστημάτων της, εν Ζακύνθω και Κεφαλληνία, και πέρα της Επτανήσου εις την Ανατολήν, την Αδριατικήν, και την Μεσόγειον, ώστε να ευοδωθή το εμπόριον αλλά και να διεισδύσουν εις τας αγοράς των Ιονίων τα βιομηχανικά προϊόντα της Αγγλίας.

Το ανωτέρω ιδρυτικόν πρόγραμμα υπεγράφη την 17ην Ιανουαρίου 1839 και υπό του Αρμοστού Georges Ward. Ενταύθα δέον όπως αναφερθή ότι, συμφώνως προς το άρθρον 13, η Τράπεζα θα προέβαινεν, τό-

τε μόνον εις δοσοληψίαν πωλήσεως μετοχών, εφ' όσον αύται θα εκαλύπτοντο με συναλλαγματικές επί αντικρύσματι εις ράβδους χρυσού ή αργύρου ή πωλήσεως αγαθών κατατεθέντων επί προθεσμία. Προσέτι πωλήσεις μετοχών ηδύναντο να γίνουιν επί πιστώσει χωρίς όμως αι μετοχαί αύται να κυκλοφορούιν εις το κοινόν. Καθ' έκαστον δε εξάμνηνον οι Διευθυνταί θα διένεμον μέρισμα ανάλογον με την κατάστασιν της Τραπέζης (άρθρον 15) εκ κερδών, τόκων, προσόδων και βραβείων. Προεβλέπετο επίσης (άρθρον 16) και αποθεματικόν προς εξασφάλισιν των υποχρεώσεων της Τραπέζης εις χρέωσιν πλέον του ολικού κεφαλαίου ή και του ενός τετάρτου (1/4) του καταβληθέντος κεφαλαίου. Όσοι δε θα επεθύμουν να καταστούν συνεταιίροι της Τραπέζης θα ηδύνατο να απευθυνθούν εις το Γραφείον της Αντιβασιλείας αναφέροντες τον αριθμόν των μετοχών, τας οποίας θα ηγόραζον.

Ο τόκος καθωρίσθη εις 4% ετησίως επί καταθέσεων και όχι μικροτέρου χρόνου των 4 μηνών, ενώ ως τοπικός Διευθυντής εν Κερκύρα διωρίσθη ο Ευγενής Δρ Ναπολέων Ζαμπέλλης, ο οποίος εις το εξής θα απεφάσιζε δια τας προς την Τράπεζαν προτάσεις προεξοφλήσεως (Num. Σελ. 9). Προκειμένου δε περί Κεφαλληνίας ο εν αυτή κλάδος της Τραπέζης ηνοίχθη συμφώνως προς από Κερκύρας ειδοποίησιν του Γενικού Επιθεωρητού της Ιονικής Τραπέζης Georges Ward (13 Αυγούστου 1840), την 10ην Αυγούστου εις Αργοστόλιον. Κατωτέρω παραθέτομεν τα σχετικώς με τας εργασίας της Ιονίου Τραπέζης, ως τούτο απεφασίσθη υπό της Βουλής (Κέρκυρα 23 Οκτωβρίου 1839 Num. 478 σελ. 13) και εδημοσιεύθη –ως ήδη ελέχθη– εις την Ελληνικήν, την Αγγλικήν και την Ιταλικήν.

8. Μετά την ίδρυσιν της Τραπέζης οι διευθυνταί της ανήγγειλον εις άπαντας τους κατοίκους των Ιονίων Κρατών ότι τα εις τας νήσους Κύθηρα και Ζάκυνθον καταστήματα της Τραπέζης επηνδρώθησαν με εμπείρους υπαλλήλους και με τον απαραίτητον δια την εξάσκησην της εργασίας των υλικών, με επί κεφαλής τούτων Γενικών Επιστάτην του Τραπεζικού Καταστήματος. Συγχρόνως καθωρίσθησαν και αι λειτουργίαι της Τραπέζης αι οποία αφέρουν:

α) Εις τρεχούμενους λογαριασμούς (accounts current, conti correnti), ώστε οιοσδήποτε επεθύμει να ασχοληθή με δοσοληψίας μέσω της Τραπέζης να ανοίγη εν τω Καταστήματι τρέχοντα λογαριασμόν δια να καταθέτη ή να κυκλοφορή συναλλαγματικής οιοσδήποτε ποσού. Ανεγρόφετο δε, και

εις ό,τι αφεώρα την ασφάλειαν του διατηρούντος τον λογαριασμόν και την καταγραφήν των υπ' αυτού καταθέσεων και απόσυρσιν δια πληρωμάς.

β) Προσέτι ανεφέρετο ότι πάσα αξιόχρεος θεωρουμένη συναλλαγματική θα ηδύνατο να προεξοφληθή εις το Ταμείον της Τραπέζης και εις οινδήποτε των εξαρτουμένων υπ' αυτής κλάδων.

γ) Η Τράπεζα εις τον κύκλον των εργασιών της και εξυπηρετήσεών της θα ηδύνατο να διαπραγματευθή επί συναλλαγματικών εργασιών παντός είδους, καθώς και εις πραγματοποίησιν των εις μετροητά εγνωσμένων αξιολχρέων συναλλαγματικών πληρωτέων εις Αγγλίαν ή εις άλλο Κατάστημα της Τραπέζης ή πράκτοράν της. Υπέσχετο δε η Τράπεζα ότι ήθελον διωρισθή πράκτορες, το ταχύτερον, όπου υφίστατο χρεία Τραπεζικών ή εμπορικών εργασιών.

δ) Θα ηδύναντο να εκδοθούν πιστωτικά γραμμάτια δια το Λονδίνον ή αλλαχού, όπου θα υπήρχον πράκτορες της Τραπέζης. Κατέληγον δε πάντα ταύτα με υπογραφήν του Γραμματέως κατ' Επιταγήν της Επιτροπής της Ιονικής Τραπέζης, W. Kettlewell (Λονδίνον 3 Φεβρουαρίου 1840) με τα ακόλουθα: «Οι Διευθυνταί επιθυμούν να εντυπώσωσιν εις τον νουν των Επτανησίων ότι εις την σύμβασιν τοιούτου καταστήματος άλλο τι δεν έχουσιν προ οφθαλμών, ειμή να πράξωσιν την εμπορικήν και γεωργικήν ευπορίαν των Κρατών τούτων και τα πραγματικά ουσιώδη συμφέροντα των εγκατοίκων των, και ότι εις τας περαιτέρω εργασίας των και μέλλουσιν διαγωγήν των δεν θέλουσι ποτέ παραβλέψει τοιούτον υπερπόθητον και αξιόλογον σκοπόν».

9. Κατωτέρω παραθέτομεν το ελληνικόν μόνον κείμενον το αφορών εις τον αντικείμενον της Τραπέζης, ως τούτο ανηγγέλθη εις τον κοινόν υπό των Διευθυντών της.

«*ΙΟΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ* (Ionian Bank, Banco Ionio)

Οι Διευθυνταί έχουσι την ευχαρίστησιν ν' αναγγείλωσιν εις πάντας τους κατοίκους των Ιονίων Κρατών ότι επιτήδειοι και έμπειροι εις την υπηρεσίαν της Τραπέζης Υπάλληλοι εστάλησαν ήδη εις τας Νήσους προμηθευμένοι με αναλόγους χρηματικές ποσότητας εν είδει και με παν άλλο τι αναγκαίον ίνα δώσωσιν άμέσως έναρξιν εις τας της Τραπέζης εργασίας, τόσον εις Κέρκυραν όσον δε και εις Ζάκυνθον, υπό την ανωτέραν επιστασίαν του Κυρ. Γ. Ουάρδος όστις εδιορίσθη του ιδρυθέντος

Καταστήματος Γενικός Επιστάτηςα και οι Διευθυνταί ούτοι τρέφουσι σταθεράν ελπίδα ότι τα εκ τοιούτων τραπεζικών καταστημάτων προκύπτοντα καλά θέλουσι λάβει, με ευχαρίστησιν και ωφέλειαν του Ιονίου Λαού, την ευτυχή εκείνην ανάπτυξιν και ταχείαν πρόοδον, την οποίαν έλαβον και εις έτερα παρά της Α. Βρ. Μ. προστατευόμενα μέρη⁴⁵.

Αντικείμενον τοιαύτης Τραπεζής είναι το να διαπραγματεύεται πάσαν εκ της φύσεώς της αναφερομένης εις τοιούτου είδους Καταστήματα εργασίαν, μεταξύ των οποίων επαριθμούνται εξαιρέτως αι ακόλουθοι:

«*ΤΡΕΧΟΝΤΕΣ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ* – Όστις επιθυμεί να επεμβή εις αμοιβαίας με την Τράπεζαν διαπραγματεύσεις δύναται ν' ανοίξη με το Κατάστημα τούτο τρέχοντα λογαριασμόν, δια του οποίου μέσου θέλει εμπορεί να παρακαταθέτη και ν' απαφήνη συναλλαγματικώς δι' οποιανδήποτε ανάλογον ποσότητα. Ο τοιουτοτρόπως διαπραγματευόμενος με την Τράπεζαν, παρά την ποθουμένην ασφάλειάν των εναποτιθεμένων υπ' αυτού κεφαλαίων θέλει έχει προς τούτοις την ωφέλειάν του να καταγράφωνται ακριβώς όλα τα δια λογαριασμόν του εισαχθέντα και πληρωθέντα».

«*ΠΡΟΕΞΟΦΛΗΣΕΙΣ* – Συναλλαγματικά εγνωσμένοι ως αξιόχρεοι, θέλουσι προεξοφλείσθαι εις το Ταμείον της Τραπεζής, ή εις οποιονδήποτε των εξαρτουμένων υπ' αυτής κλάδων».

«*ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑΤΑ* – Θέλει η Τράπεζα διαπραγματεύηται τον κλάδον των συναλλαγματικών εργασιών παντός είδους, καθώς είναι η πραγματοποίησις εις μετρητά χρήματα εγνωσμένων αξιοχρέων συναλλαγματικών πληρωτέων εις Αγγλίαν, ή όπου άλλοθι η Τράπεζα ήθελε έχη συμπληρωματικόν τι Κατάστημα ή πράκτορας, η απάφησις συναλλαγματικών δια Λονδίνον ή όπου άλλοθι υπάρχει κλάδος τις ή πράκτωρ της Τραπεζής. Προς τούτο θέλουσι διορισθή όσον ένεστι ταχύτερον υπεύθυνοι πράκτορες παντού, όπου αι εργασίαι της Τραπεζής ή του Εμπορίου αι χρεΐαι ήθελον αποκαταστήση τούτο αναγκαίον».

«*ΠΙΣΤΩΤΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΑ* – Θέλουσιν απαφήνεσθαι πιστωτικά γραμμάτια δια Λονδίνον και τα διάφορα μέρη, όπου ευρίσκονται κλάδοι και πράκτορες της Τραπεζής».

Η Ιονική Τράπεζα ουσιαστικώς ετέλει υπό Αγγλικήν εθνότητα εδρεύουσα εις Λονδίνον, των κεφαλαίων της ανηκόντων κυρίως εις Άγγλους και Έλληνας διαμένοντας εν Αγγλία. Και η τοιαύτη συμμετοχή του αγ-

γλικού κεφαλαίου δεν πρέπει να μας εκπλήττη και τούτο ένεκα της ελλείψεως των απαιτούμενων κεφαλαίων και της Τραπεζικής εμπειρίας. Εξ άλλου κεφάλαια και εξ άλλων χωρών εισεχώρησαν εν Ελλάδι μέσω ιδρυθεισών Τραπεζών, ως λ.χ. η Τράπεζα Αθηνών ιδρυθείσα (1891) επίσης με αγγλικά κεφάλαια⁴⁶, η Ιταλοελληνική Εμπορική Τράπεζα (1927) υπό την Ιταλικήν επωνυμίαν Banca Commerciale Italiana Di Grecia και μάλιστα με ελληνικήν εθνικότητα.

10. Κατά την περίοδον της Αγγλοκρατίας (1815-1864) τα νομίσματα τα οποία εκυκλοφόρουν ήσαν: η αγγλική χρυσή λίρα, το αργυρούν ισπανικόν τάλληρον ή δίστηλον ή κολωνάτον, το τουρκικόν γρόσι (αργυρούν νόμισμα και τίτλου 650%), το αργυρούν αυστριακόν τάλληρον ή ρεγίνα της Μαρίας Θηρεσίας, το βενετικόν τάλληρον του Αγίου Μάρκου, ο από του έτους 1834 ιονικός οβολός (χαλκούν νόμισμα), το χαλκούν νόμισμα φαρδίνιον, το αργυρούν ιόνιον νόμισμα τρίπενον κ.ά. Το έτος 1804 το τάλληρον ισούτο προς 26,1 λίρες, το τρίπενον προς 30 αργυρά όβολα, ενώ το 1 όβολον ισούτο προς 3 δηνάκια και το δηνάκιον προς 30 λεπτά. (Δ. Ιθακήσιον: *op. cit.* σελ. 277-280)

Πλην όμως των νομισμάτων τα οποία ήδη ανεφέραμεν εκυκλοφόρει εις Επτάνησον και το Τουρκικόν γρόσι (*gurus-grosseto*), το οποίον ισούτο προς 40 παράδες. Το γρόσι συνωδεύετο και από το δίγροσον, το τρίγροσον και έτερας υποδιαιρέσεις. Η ισοτιμία του γροσίου εν σχέσει προς το επίσης κυκλοφορούν τσεκίνι (*zecchino*) ήτο 1 *zecchino* = 60 άσπρα. Εννοείται ότι η ισοτιμία αυτή μετεβάλλετο εν χρόνω. Επίσης εκυκλοφόρει η ενετική γαζέττα και έτερα νομίσματα. Η ισοτιμία των νομισμάτων τούτων προς την δραχμήν ήτο η εξής: 1 χάλκινος οβολός ίσος προς 1 λεπτόν, 1 σελλίνιον ίσον προς 1,38 δρχ., 1 άσπρον = 2,75 λεπτά, 1 σόλδιον = 1,20 λεπτά, 1 γαζέττα ίση προς 1,75 λεπτά, 1 *bezzo* ίσον προς 0,50 σόλδιο, 1 *zecchino* ίσον προς 11,20 δραχμάς. Το αργυρούν δουκάτον = 1,24 δρχ., το 1 αργυρούν τάλληρον ίσον προς 11,98 δρχ., λίρα Παρισίων ίση προς 3,10 δρχ. (Περί τούτων εις Α. Ανδρεάδην, *Η Οικονομική Διοίκησης*, τόμος Α', σελ. 41. Δ. Ιθακήσιον: *op. cit.* σελ. 113)

Τα εκδοθέντα υπό της Ιονίου Τραπεζής Τραπεζογραμμάτια ήσαν εις σειράν ημισείας λίρας (10 σελίνια) 1, 2 και 5 λιρών και ενώ από την αγγλικήν γλώσσαν η Τράπεζα θα ηδύνατο να κληθή και Ιόνιος (Ionian). Εις

Τραπεζογραμμάτιον, το οποίον μας παραθέτει εις το βιβλίον του ο Δρ. Δημήτριος Νικολετόπουλος, πρώην Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας, υπό τίτλον: "The Banknotes of Greece from 1828 to the present day" (Athens 1995 σελ. 35), αναγιγνώσκωμεν επί της εμπροσθίου πλευράς του τραπεζογραμματίου και δη εις την αριστεράν της (ελληνιστί) τούτου, επί λέξει «Δια την Ιονικήν Τράπεζαν».

Η Ιονική Τράπεζα συνέχισε την δραστηριότητά της και μετά την Ένωσιν των Ιονίων νήσων μετά της μητρός Ελλάδος (1864).

Το έτος δε 1877 (19 Ιουνίου) υπεγράφη συμφωνία αναφορικώς με την χορήγησιν δανείου 14 εκατομ. εκ της Εθνικής Τραπέζης και 6 εκατομ. εκ της Ιονικής προς κάλυψιν των αναγκών του Κράτους ένεκα των πολεμικών προπαρασκευών του (1876-1879).

Το έτος 1903 η Εθνική Τράπεζα παρέτεινεν το εκδοτικόν της δικαίωμα μέχρι το έτος 1930 και με τας Ιονίους νήσους μετά το έτος 1920, τούτο δε διότι το εκδοτικόν δικαίωμα της Ιονικής Τραπέζης δια την ιδίαν περιοχήν έπρεπε να λήξη κατά το αυτό έτος⁴⁷. Κατά συνέπειαν η Ιονική Τράπεζα παρέδωσεν το εκδοτικόν αυτής προνόμιον εις την Εθνικήν Τράπεζαν (1920) και εφεξής ελειτούργησεν ως εμπορική Τράπεζα.

Η ίδρυσις της Ιονικής Τραπέζης, ως καθιερώθη η επωνυμία της, συνιστά θεμελιώδες βήμα εις την Τραπεζικην πολιτικήν και γενικώτερον ολοκλήρου της Ελλάδος. Τούτο δε διότι η Ιονική Τράπεζα, μετά την ένωσιν των Ιονίων νήσων μετά της μητρός Ελλάδος (1864), εξηπλώθη εις ολόκληρον την τότε Εθνικήν επικράτειαν αλλά και πέρα αυτής, ανά την Εσπερίαν και την Ανατολήν. Η ίδρυσίς της και η εμπειρία της συνέβαλον αποφασιστικώς δια την πρόοδον των Τραπεζικών εργασιών εν Ελλάδι. Με την αύξησιν του εισοδήματος, ιδία εκ της ναυτιλίας και του εμπορίου, ενισχύθη ο καπιταλισμός εν Ελλάδι, ώστε η Τράπεζα να συνεργήση δια την περαιτέρω καπιταλιστικήν ανάπτυξιν της χώρας μας. Βεβαίως οι καιροί εκείνοι ήσαν διαφορετικοί των σημερινών ιδικών μας. Τότε, αι Τράπεζαι έπαιζον σημαντικόν ρόλον δια την οικονομικήν πρόοδον της χώρας μας και δεν εδημοσίευσαν πλουτοφόρους ισολογισμούς εξ υπερβολικών επιβαρύνσεων των δανειζομένων. Και ταύτα –κατά την γνώμην μου– εκ του συγχρόνου αφηνιασμένου κερδοσκοπικού πνεύματος.

Υπό την ανάγκην της υπάρξεως ενός τραπεζικού οργανισμού προς ενίσχυσιν της οικονομίας του Ελληνικού Κράτους συνέβαλε –δεν υπάρχει αμφιβολία– και η Εθνική Τράπεζα. Η ίδρυσις όμως της Τραπέζης ταύ-

της προσέκοψεν, ως παρατηρεί ο Σαμσιάρης⁴⁸, ένεκα των υπερβολικών αξιώσεων εκ μέρους των ξένων χρηματοδοτών. Τελικώς δια του νόμου της 30ης Μαρτίου 1841, ο οποίος ετροποποιήθη και συνεπληρώθη υπό νόμου της 19ης Αυγούστου 1841, ιδρύθη η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, με συμπαράστασιν πλουσίων ομογενών και ξένων φιλελλήνων. Η δράσις της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, η οποία ήρχισεν την λειτουργίαν της την 22αν Ιανουαρίου 1842, υπήρξεν λίαν σημαντική, αφού ήτο ο πρώτος και μέγας χρηματοδοτικός οργανισμός της χώρας δια τους διαφόρους κλάδους της οικονομίας αλλά και της ναυτιλίας.

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ήτο κατ' αρχήν Τράπεζα Εκδοτική και Προεξοφλητική, κυρίως όμως Τράπεζα Κτηματικής Πίστεως. Βραδύτερον, δια σειράς νόμων και συμβάσεων μετά του Κράτους, η δραστηριότης της Τραπέζης επεξετάθη εις την αποδοχή καταθέσεων (1843), εκδόσεως ομολογιών (1859), χορηγήσεων προς κτηματίας γεωργούς (1861), παροχής δανείων εις ανοικτόν λογαριασμόν επ' ενεχύρω χρεωγράφων (1864), διενεργείας πράξεων επί χρεωγράφων (1871), παροχής δανείων προς νομικά πρόσωπα (1880), παροχής δανείων επ' ενεχύρω εμπορευμάτων (1896), διενεργείας αγοράς και πωλήσεως συναλλάγματος (1897). Και η νέα αυτή δραστηριότης συνέτεινε εις την οικονομικήν πρόοδον της χώρας μας και την διεύρυνσιν των συναλλαγών.

Πλην όμως της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος ο νόμος παρείχεν δικαίωμα εκδόσεως τραπεζογραμματίων και εις τας άλλας τρεις αναφεροθείσας Τραπέζας.

Η Ιονική Τράπεζα, η οποία ιδρύθη, ως ελέχθη, εν Λονδίνω το έτος 1839 διετήρησε το εκδοτικόν προνόμιον μέχρι το έτος 1920. Έτεροι Τράπεζαι έχουσαι εκδοτικόν προνόμιον ήσαν η «Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας», ιδρυθείσα εις Βόλον το έτος 1882 και συγχωνευθείσα το έτος 1899 μετά της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος με υποκαταστήματα εις Αθήνας, εις Άρταν, εις Λάρισαν, εις Τρίκαλα, εις Καλαμπάκαν και Αλμυρόν.⁴⁹ Επίσης Τράπεζα έχουσα το εκδοτικόν προνόμιον ήτο και η Τράπεζα Κρήτης. Η Τράπεζα αυτή ιδρύθη εις τα Χανιά δια του Διατάγματος της 30ης Σεπτεμβρίου 1899, της Κρητικής Κυβερνήσεως και έχουσα το εκδοτικόν προνόμιον μέχρι το έτος 1899, οπότε και συνεχωνεύθη μετά της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος⁵⁰.

Είναι γεγονός πάντως ότι αι Τράπεζαι αύται δεν είχαν την απαιτούμενην εξειδίκευσιν και ο μηχανισμός λειτουργίας των δεν ήτο σύμφωνος

προς τας εν τω εξωτερικώ γνώσεις περί Τραπεζικής οργανώσεως κατά την εποχήν εκείνην.

Επίσης ιδρύθησαν και έτερα είκοσι περίπου πιστωτικά ιδρύματα κατά το πλείστον προσωπικού ή συνεταιριστικού χαρακτήρος. Ωρισμένα δε τούτων είχαν την προσωυμίαν «Ναυτική Τράπεζα» και ησχολούντο κυρίως με εργασίας θαλασσίας ασφαλίσεως και χορηγήσεις ναυτοδανείων.

11. Ο ατυχής πόλεμος του 1897, τόσον αλόγιστος ώστε να θεωρηθή ως εσκεμμένης εθνικής προδοσίας πράξις, κατ'εμέ όμως δόλιος πολιτική ανασχέσεως υπό των ξένων δυνάμεων της διαθέσεως των Ελλήνων προς απελευθέρωσιν πατρίου εδάφους, προεκάλεσαν μέγα πλήγμα εις την Εθνικήν Οικονομίαν μας. Εν πάση περιπτώσει, ο πόλεμος του '97 εκληροδότησεν εις το Έθνος δουλικήν μεταχείρησιν διακανονισμού δια του Δ.Ο.Ε. δια τον οποίον και αυτός ούτος ο Κλεμανσώ εξανέστη⁵¹. Δια του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου εκχωρούντο ωρισμένα κρατικά έσοδα προς πληρωμήν των τοκοχρεωλυσίων των εξωτερικών δανείων και την εξάσκησιν του εκδοτικού προνομίου υπ' αυτόν.

Η κατόπιν επέκτασις του Ελληνικού Κράτους εσήμαινε και την ανάγκην οικονομικής αναπτύξεως και ενισχύσεως της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας. Επί τη βάσει των νέων τούτων συνθηκών ιδρύθησαν και νέα πιστωτικά ιδρύματα και έτερα τοιαύτα προς ενίσχυσιν των προσπαθειών δια την οικονομικήν πρόοδον.

Το έτος 1927 ιδρύθη η Κτηματική Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία εξειδικεύθη εις την κτηματικήν πίστιν, σημαντικόν βήμα εις την εξέλιξιν του Ελληνικού Τραπεζικού συστήματος. Το έτος 1928 ιδρύθη τη εντολή της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.Τ.Ε.) η Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία και ανέλαβεν το έργον της Εκδοτικής Τραπεζής.

Η Τράπεζα της Ελλάδος είχε όχι μόνον το εκδοτικόν προνόμιον αλλά και την μονοπωλιακήν διαχείρησιν του χρυσού, του εξωτερικού συναλλάγματος, του ελέγχου των εισαγωγών, των εξαγωγών, καθώς και την διαχείρησιν μέρους του χαρτοφυλακίου των λοιπών Εμπορικών Τραπεζών.

Το έτος 1929 ιδρύθη και η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία και εδέχετο καταθέσεις. Κύριον όμως έργον της ήτο η παροχή πιστώσεων εις τον αγρότην. Το έτος 1931 εψηφίσθη και ο περί Τραπεζών Νόμος 5976 σύρον μετ' αυτού σειράν νόμων, ως οι 5422, 5426, 5466, καθώς και έτερουσ νόμους. Κατά το επακολουθήσαν διάστημα του χρόνου ιδρύθησαν

μικραί ιδιωτικά Τράπεζαι, αι οποίαι έπαυσαν να λειτουργούν μετά τον θάνατον του ιδρυτού των, ενώ έτεραι συνεχωνεύθησαν από μεγαλύτερας Τραπεζας. Το έτος 1940 αι συνολικώς λειτουργούσαι εν Ελλάδι Τράπεζαι ηριθμούνται εις 13. Κατά το διάστημα της μαρτυρικής κατοχής, με την αποδιοργάνωσιν της Ελληνικής Οικονομίας, η Τραπεζική δραστηριότης υπέστη καθολικήν ανάσχεσιν δια να συνέλθη μετά την απελευθέρωσιν της χώρας (1945). Τότε ήτο που ενεφανίσθη η αναδιοργάνωσις του τραπεζικού μας συστήματος και η παρέμβασις της Τραπεζής της Ελλάδος εις αυτό.

Εν τω μεταξύ ιδρύθησαν και πιστωτικοί οργανισμοί όπως ο Οργανισμός Τουριστικής Πίστεως (1946), ο Οργανισμός Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως (1957) και ο Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως (1960) δια να συγχωνευθούν τελικώς και οι τρεις αυτοί οργανισμοί εις την Τράπεζαν Βιομηχανικής Αναπτύξεως, την ΕΤΒΑ (1960), την πολλά υποσχεθησομένην, πολλά πράξασαν, και πολλά υποστάσα και προκαλέσασα Τράπεζα. Επίσης ιδρύθη η Τράπεζα Επενδύσεων υπό της Εμπορικής Τραπεζής (1962) και η Ελληνική Τράπεζα Επενδύσεων και Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΕΒΑ) (1963) υπό της Εθνικής Τραπεζής.

Η Ελλάς αντιληφθείσα την σημασίαν του τουρισμού ήδη από της εποχής του Ιωάννου Μεταξά –ο οποίος συλλαβών την σημασίαν του τουρισμού δια την καλλιμορφον και φιλόξενον χώραν μας ίδρυσε Υπουργείον Τουρισμού– το έτος 1946 ίδρυσε τον Οργανισμόν Τουριστικής Πίστεως.

Το έτος 1948 προς συντονισμόν του Τραπεζικού συστήματος ιδρύθη το Τραπεζικόν Γνωμοδοτικόν Συμβούλιον τελούντος υπό την Προεδρίαν του Διοικητού της Τραπεζής της Ελλάδος υπαχθέντων εις αυτόν και όλων των Διοικητών και Γενικών Διευθυντών των Τραπεζών. Κατά το αυτό έτος, ιδρύθη και η Κεντρική Επιτροπή Χορηγήσεως Δανείων με σκοπόν τον μακροπρόθεσμον χρηματοδοτικόν δανεισμόν, κατόπιν συμβάσεως μεταξύ της τότε Ελληνικής Κυβερνήσεως και της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής.

Το έτος 1953 συνεχωνεύθησαν αι Τράπεζαι Αθηνών και Εθνική Τράπεζα υπό την επωνυμίαν Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και ΑθηνώνΑΕ (Β.Δ. 2292 της 26ης Φεβρουαρίου 1953) και το έτος 1954 καταργηθείσης της ΚΕ το έργον της χρηματοδοτήσεως ανέλαβεν ο Οργανισμός Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως (Ο.Χ.Ο.Α.) με την συμφωνίαν και

πάλιν μεταξύ της Ελληνικής Κυβερνήσεως και της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής. Παράλληλος Οργανισμός είναι και ο το έτος 1959 ιδρυθείς Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως (Ο.Β.Α.) σκοπός του οποίου ήτο η μακροχρόνιος πιστωτική χρηματοδότησις εις ιδιώτας υψηλοτέρου επιχειρηματικού κινδύνου από εκείνον του Ο.Χ.Ο.Α. Συγγενευθέντων των εν λόγω οργανισμών (Ο.Β.Α. και Ο.Χ.Ο.Α.) ιδρύθη (1954) η ήδη αναφερθείσα Τράπεζα ΕΤΒΑ.

Επί επταετίας το ξένον Τραπεζικόν κεφάλαιον εισρέει εις την χώραν μας και αι ξέναί Τράπεζαι ενισχύουν την οικονομικήν των δραστηριότητα, η οποία ανακόπτεται με την Μεταπολίτευσιν, και δη κατά την περίοδον της κυβερνήσεως της Νέας Δημοκρατίας, δια να επαναρχίση η οικονομική δραστηριότης επί κυβερνήσεως ΠΑΣΟΚ. Η τοιαύτη όμως ολιγοχρόνιος δραστηριότης ωφείλετο εις τρεις λόγους:

α) εις την εφαρμογήν του “ελεγχόμενου πληθωρισμού” αποδειχθέντος μη ελεγχόμενου, β) εις την επαύξησιν της ζητήσεως συνεπεία των αλογίστων δαπανών και παροχών, γ) εις την επαύξησιν των κρατικών δαπανών και την προσπάθειαν καλυψεώς των με την επιβάρυνσιν της φορολογίας δια να δημιουργηθούν και δύο βασικαί αντινομίαι εντός της Ελληνικής Οικονομίας:

α) η αποσύνδεσις των οικονομικών δομών της, β) η αποθάρρυνσις αναλήψεως επιχειρηματικής επενδυτικής πρωτοβουλίας.

Ο εκ του Πολέμου κληρονομηθείς πληθωρισμός, η ανάγκη συντονισμού του Τραπεζικού συστήματος και η σταθερότης ισοτιμίας του ελληνικού νομίσματος με τα άλλα νομίσματα προεκάλεσαν την ανάγκην ιδρύσεως της περιφήμου Νομισματικής Επιτροπής (1946), η οποία ουσιαστικώς ήτο ο αυθέντης του Ελληνικού νομισματικού και οικονομικού συστήματος και η τροχοπέδη εις την ανάγκην εξελίξεως του Τραπεζικού συστήματος υπό νόμων και διατάξεων μέχρι το έτος 1982, οπότε αι αρμοδιότητάι της περιήλθον εις την Τράπεζαν της Ελλάδος. Αύτη συνέχισεν τον έλεγχον επί του χρήματος και της πίστεως, όπερ όμως ήτο ήδη καθήκον της, ως εκ του μονοπωλίου το οποίον είχεν εις την αγοράν του χρήματος, πωλούσα και αγοράζουσα χρεώγραφα των εις το χαρτοφυλάκιόν της καταθέσεων των Εμπορικών Τραπεζών. Από του έτους 1974, με την ιδέαν ότι η αρχή του κοινωνισμού έπρεπε να επικρατήση επί της αρχής του ατομισμού, ο έλεγχος της ΚΤ κατέστη πανίσχυρος ενώ και δια λόγους πολιτικής εκδικήσεως μέγα μέρος του συγκροτήματος της Εμπο-

ρικής Τραπεζής περιήλθεν εις το Κράτος. Ούτως, υπό τας συνθήκας αυτάς τον Τραπεζίτην διεδέχθη ο κατά κομματικήν παραγγελίαν και επιβολήν. Παρά ταύτα η ΕΤ απέδωσεν επ' αρχετόν χρονικόν διάστημα (Διοίκησις, Α. Μπούμη). Από του έτους 1979 αι αντιδράσεις κατά της τούτης, ως εν τη πράξει αποδειχθήσης λανθασμένης Τραπεζικής πολιτικής, η Κυβέρνησις έτεινε να απελευθερώση το Τραπεζικόν σύστημα από την τροχοπέδην του.

Η ανάγκη συμμορφώσεώς μας προς τας οδηγίας της ΕΟΚ ουχ ήτον συνέτεινεν εις τούτο, ενώ η Τράπεζα της Ελλάδος τυπικώς Ανώνυμος Εταιρία ουσιαστικώς ηλέγχετο, όπως και σήμερα, υπό του Κράτους.

Πέρα όμως τούτων, τόσον η Εθνική Τράπεζα όσο και η Εμπορική Τράπεζα, ελέγχουν ετέρας μικροτέρας Τραπεζας με τας αναλόγους επιπτώσεις επί της λειτουργίας και αποδόσεως τούτων. Αι εν λόγω Τράπεζαι κατέχουν το 67% του συνολικού ενεργητικού των Εμπορικών Τραπεζών, απορροφούν το 72% των καταθέσεων και χορηγούν το 66% των συντάξεων, απασχολούν δε το 68% του συνολικού αριθμού των Τραπεζικών υπαλλήλων. Εννοείται –επαναλαμβάνομεν– και πάλιν ήτο έντονος η παρουσία του Κράτους και του εντός αυτού κομματικού Λεβιάθαν. Το Κράτος ήλεγχεν και την Γενικήν Τράπεζαν, την Τράπεζαν Μακεδονίας-Θράκης και την Τράπεζαν Κεντρικής Ελλάδος πλην της Τραπεζής Κρήτης, η οποία συνεδέθη με το “σκάνδαλον Κοσκωτά” καταστάσα η εν πολλαίς αμαρτίαις περιπεσούσα Τράπεζα. Μετά όμως τα γεγονότα εκείνα και την εξυγίανσιν της, αύτη συνεχίζει το έργον της.

12. Τελικώς εξ όλου του αριθμού των λειτουργουσών Ελληνικών Τραπεζών, ως ιδιωτικάί Τράπεζαι, παρέμειναν η Τράπεζα Πίστεως υπό την δευτέραν –μετά τον Στρατήν Ανδρεάδην– Τραπεζικήν προσωπικότητα, του Ι.Κωστόπουλου, και η Τράπεζα Εργασίας.

Ενταύθα δέον να αναφερθώμεν και εις τους ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς, οι οποίοι χρηματοδοτούν και σήμερα Δημοσίας Επιχειρήσεις (Οργανισμούς Κοινωνικής Ασφαλίσεως και Τοπικής Αυτοδιοικήσεως). Οι εν λόγω Οργανισμοί τελούν υπό τον έλεγχον του Κράτους δια την χορήγησιν πιστώσεων υπό μορφήν στεγαστικών δανείων προς τους δημοσίους υπαλλήλους, παραγωγικάς επενδύσεις του πρωτογενούς τομέως, δεχόμενοι και καταθέσεις υπό του κοινού και δανειζόμενοι εκ της Τραπεζής της Ελλάδος. Ενταύθα δέον να παρατηρήσωμεν: α) Διά ποίον

λόγον συνεστήθησαν οι Οργανισμοί ούτοι; Διότι μεταξύ αυτών –πλην της ΕΤΒΑ και ΕΤΕΒΑ και της Τραπέζης Επενδύσεων– το 52,8% καλύπτεται υπό ιδιωτικών οργανισμών β) οι ιδιότυποι ούτοι Οργανισμοί συνεστήθησαν δια τον διορισμόν «ημετέρων» των κομμάτων; ή δια να έχη την δυνατότητα το Κράτος να απορροφά δανειοδοτήσεις εκ της Τραπέζης της Ελλάδος από τας αναγκαστικάς καταθέσεις των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου; Δυστυχώς η απάντησις και εις το δεύτερον ερώτημα αποδεικνύει τον δαίδαλον εις τον οποίον υπέπεσεν το Ελληνικόν Τραπεζικόν σύστημα. Ένεκα πάντων τούτων επεβάλετο η κατάργησις των ιδιοτύπων πιστωτικών φορέων και η ένταξις τούτων εις τας αναπτυξιακάς Τραπέζας, τας οποίας ανεφέραμεν ήδη, εις την Κτηματικήν Τράπεζαν Ελλάδος, συγχωνευμένην με την Εθνικήν Στεγαστικήν Τράπεζαν Ελλάδος και την Αγροτικήν Τράπεζαν. Με την πολιτικήν αυτήν αφ' ενός μεν θα απεφεύγεται η αναιμία των διαφόρων Οργανισμών, αφ' ετέρου δε θα απέκτονται μεγαλυτέραν κεφαλαιακήν ισχύν αι αναπτυξιακαί Τράπεζαι, ως επίσης η Κτηματική Τράπεζα Ελλάδος και η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος. Περί τούτων όμως και άλλων θα αναφερθώμεν διεξοδικώτερον κατωτέρω.

Αι ιδρυθείσαι Τράπεζαι κατά την μεταξύ 1841-1900 περίοδον έχουν ως εξής:

Τραπεζικαί επιχειρήσεις ιδρυθείσαι κατά την περίοδον 1841-1900

Επωνυμία	Έδρα	Έτος Ιδρύσεως
1. Εμπορική Τράπεζα	Πειραιεύς-Πάτραι	1841
2. Ελληνική Ναυτική Τράπεζα	» »	1860
3. Εμπορική Τράπεζα «Αργοναύτης»	» »	1860
4. Ναυτική Εμπορική Τράπεζα «Πανόπη»	» »	1862
5. Τράπεζα Ασφαλιστική «Αρχάγγελος»	Αθήναι	1868
6. Α.Ε. Ναυτική Τράπεζα «ο Αρχάγγελος»	»	1870
7. Ελληνική Ευεργετική Τράπεζα «Πανδώρα»	Ερμούπολις	1870
8. Τράπεζα επί της επί των Κινητών Πίστεως	Αθήναι	1872
9. Εμπορική και Πιστωτική Τράπεζα της Ελλάδος	»	1872
10. Α.Ε. Πιστωτική επ' ενεχύρω Τράπεζα	»	1872
11. Ελληνική Πιστωτική Τράπεζα του Λαού	»	1872
12. Γενική Πιστωτική Τράπεζα της Ελλάδος	»	1873
13. Πιστωτική Τράπεζα «Εστία»	»	1873

14. Πιστωτική Τράπεζα «Ελπίς»	»	1873
15. Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως	»	1873
16. Πιστωτική Τράπεζα εν Επτανήσω	Κέρκυρα	1880
17. Τράπεζα Αθηνών	Αθήναι	1893
18. Τράπεζα Θεσσαλονίκης	»	1888
19. Σταφιδική Τράπεζα Ελλάδος	»	1899

13. Μετά τον Α' Παγκόσμιον Πόλεμον, και την υπό της Ελλάδος συνέχισιν του Πολέμου κατά της Τουρκίας, ο Έλλην στρατιώτης εξαντληθείς εκ των μαχών, από του έτους 1912, και τελών υπό τον εθνικόν διχασμόν λόγω του τυφλού κομματισμού επροδόθη δια να επέλθη και η εν Μ. Ασία καταστροφή. Αύτη όμως, παρά την απώλειαν πατριών εδαφών, εβοήθησε την Ελληνικην Βιομηχανίαν ένεκα της μεγάλης προσφοράς εργατικών χειρών και της βοήθειάς την οποίαν έτυχεν εκ της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας των Ελλήνων προσφύγων.⁵² Τότε προέκυψεν και η ανάγκη των χρηματοδοτήσεων και η τόνωσις του Τραπεζικού μας συστήματος. Υπό τας συνθήκας ταύτας ελειτούργησαν τα Τραπεζικά μας ιδρύματα και εθεσπίσθησαν ειδικαί διατάξεις περί Τραπεζικού ενεχύρου, υποθήκης και συμβάσεως Τραπεζικής ενεγγύου πιστώσεως (Ν.Δ. 17.7.1923)

Είχον ήδη ιδρυθή και έτεροι Τράπεζαι πλην των αναφερθεισών Τραπεζών, ως η Τράπεζα Ανατολής (1904), η Λαϊκή Τράπεζα (1905), και η Εμπορική Τράπεζα (1907) και έτεροι Τράπεζαι⁵³.

Η Τραπεζική οργάνωσις της χώρας μέχρι του έτους 1927 δεν ανταπεκρίνετο προς τας ανάγκας της χώρας. Βεβαίως υπήρχον περισσότερα των 40 Τραπεζικών ιδρυμάτων, ταύτα όμως και περιορισμένης δυναμικότητος ήσαν και δεν είχαν ουσιαστικήν εξειδίκευσιν⁵⁴. Συνεπεία τούτου δεν ηδύναντο να εξυπηρετήσουν πλήρως και αποτελεσματικώς τας εκάστοτε ανάγκας, ούτε το σύνολον της οικονομίας, ουδέ των καθ' έκαστα κλάδων αυτής, η μεταξύ των οποίων κατανομή των πιστώσεων εγίνετο κατ' άνισον μοίραν και όχι επί τη βάσει των πραγματικών αναγκών των.

Τράπεζαι λειτουργούσαι υπό μορφήν Ανωνύμου Εταιρίας κατά την του έτους 1928 περίοδον ήσαν αι εξής:

- α) Εκδοτική Τράπεζα**
Τράπεζα της Ελλάδος

β) Εμπορικά και Γενικά Τράπεζαι

Μεγάλαι Τράπεζαι
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
Τράπεζα Αθηνών
Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος
Τράπεζα της Ανατολής
Λοιπαί Τράπεζαι
Λαϊκή Τράπεζα
Τράπεζα Βιομηχανίας
Τράπεζα Εθνικής Οικονομίας
Τράπεζα Κοσμοδοπούλου
Κεντρική Τράπεζα της Ελλάδος
Καπνοβιομηχανία και Τράπεζα Καραβασίλη
Τράπεζα Χίου
Τράπεζα Πειραιώς
Τράπεζα Λακωνίας
Αγγλο-Αμερικανική Τράπεζα της Ελλάδος
Τράπεζα Θεσσαλίας
Τράπεζα Ελληνικής Εμπορικής Πίστεως
Σερβο-Ελληνική Τράπεζα
Τράπεζα Εμπορίου και Βιομηχανίας Βόλου
Τράπεζα Μεσσηνίας
Τράπεζα Αττικής
Τράπεζα «Ένωσις»
Τράπεζα Αθηναϊκής Πίστεως
Τράπεζα Αμάο
Τράπεζα Λαρίσης
Τράπεζα Μπενβένιστε
Τράπεζα Τρικάλων
Τράπεζα Εμπόρων της Ελλάδος
Τράπεζα Αφων Κόφφα
Τράπεζα Θεοδοσοπούλου
Πανελλήνιος Τράπεζα
Τράπεζα Πελοποννήσου
Τραπεζομεσιτική Α.Ε.

Ελληνική Τράπεζα Εμπορίου, Βιομηχανίας και Ναυτιλίας

γ) Κτηματικής Πίστεως

Εθνική Κτηματική Τράπεζα της Ελλάδος
Τράπεζα Ιδιοκτησίας Πειραιώς

δ) Αγροτικής Πίστεως

Γεωργική Τράπεζα
Τράπεζα Γεωργικής Πίστεως

ε) Ξένοι Τράπεζαι

Ionian Bank Ltd
American Express Co Inc
British – French Discount Bank Ltd
Banque de Salonique
Bank Ottomane
Banque Franco-Serbe
The Angloaegean Bank of Commerce Ltd

14. Ανεφέρθημεν ανωτέρω εις την έλλειψιν ειδικεύσεως των Τραπεζών εν Ελλάδι, της Εθνικής Τραπεζής αναλαβούσης τα περισσότερα Τραπεζικά έργα. Συν τη παρόδω του χρόνου όμως τα ανωτέρω αναφερθέντα Τραπεζικά ιδρύματα εξειδικεύοντο. Και το έτος 1927 ιδρύθη η Εθνική Κτηματική Τράπεζα.

Ολόκληρον Τραπεζικόν δίκτυον των τοπικών και μη Εμπορικών Τραπεζών –πλην της Τράπεζας της Ελλάδος– και υποκαταστημάτων των εξηπλώθησαν ανά την Ελλάδα και το έτος 1929 ιδρύθη, ως ήδη ανεφέρθη, η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, εξειδικευμένη εις την παροχήν της αγροτικής πίστεως. Η ίδρυσις των κατά τόπους μικρών Τραπεζών και κινδύνους περιέκλειον δια τους καταθέτας και περιορισμένην λειτουργίαν των λόγω του μικρού μετοχικού κεφαλαίου των. Ένεκα τούτου και θεσπίσθη ο Νόμος 5076 του έτους 1931, εποχής της Μεγάλης Υφέσεως προς προστασίαν και των κατόχων μετοχών των αλλά και των καταθετών της.⁵⁵

Εις τον περιορισμόν ιδρύσεως και λειτουργίας των μικρών Τραπεζών συνέτεινον και τα θεσπισθέντα μέτρα (ύψος μετοχικού κεφαλαίου των Τραπεζικών ιδρυμάτων και υποχρέωσις αμέσου καταβολής τούτου) δια

του Νόμου 5076 του έτους 1931. Τα μέτρα ταύτα ελήφθησαν προς προστασίαν κυρίως των μετόχων και των καταθετών. Προ του νόμου τούτου, δεν υπήρχον ειδικαί διατάξεις καθορίζουσαι την λειτουργίαν των Τραπεζών. Αύται δε διείποντο υπό της νομοθεσίας περί Αωνόμων Εταιριών.

Το έτος 1931 η Μεγάλη Βρεταννία εγκατέλειπε τον χρυσούν κανόνα (1931). Το γεγονός όμως τούτο είχεν μεγάλας επιπτώσεις εις την Ελληνικήν Οικονομίαν, δεδομένου ότι αύτη ήτο στενωώς συνδεδεμένη με το αγγλικόν νόμισμα.

Ενεκα τούτου, η εμπιστοσύνη του κοινού προς την δραχμίν εκλονίσθη διά να υποστή και το όλον Τραπεζικόν σύστημά μας μέγαλον κλονισμόν. Αι πτωχεύσεις όμως Τραπεζών δεν ήσαν μεγάλης κλίμακος διά να παρασυρθούν εις την δύνην εκείνην ειμή ελάχισται μικραί Τράπεζαι όπως η του Κοσμαδόπουλου κ.α.

Δέον ενταύθα να αναφερθή ότι εν Ελλάδι, από του έτους 1928, κατηγορήθη το υφιστάμενον νομισματικόν σύστημα και εθεσπίσθη ο κανών χρυσού με υποχρεωτικήν μετατροπήν των γραμματίων της Τραπεζής της Ελλάδος εις συνάλλαγμα χρυσής βάσεως.

Το έτος 1926 η Ελλάς⁵⁶ είχεν ήδη προβή εις την κοπήν του νομίσματός της κατά το 1/3 και το 1932 υπό την πίεσιν των πραγμάτων επανήλθεν η χώρα εις το καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας (Νόμοι 5422, 5426, 5456, 5552) και του Αναγκαστικού Νόμου του 1932.

Δια των νόμων 5422, 5426, 5456 και 5552 του έτους 1932 ως και του Α.Ν. της 29ης Ιουλίου του αυτού έτους επεβλήθη η αναγκαστική κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων,⁵⁷ η μονοπωλιακή διαχείρισις υπό της Τραπεζής της Ελλάδος της αγοράς και πώλησεως χρυσού, ξένων τραπεζογραμματίων και εξωτερικού συναλλάγματος εν γένει, έλεγχος των εισαγωγών και εξαγωγών εμπορευμάτων και αξιών, αναστολή επ' αόριστον της πληρωμής των χρεωλυσίων και των τόκων όλων ανεξαιρέτως των εξωτερικών και εσωτερικών δανείων του Κράτους, μετατροπή των εις δραχμάς ή εις ξένον νόμισμα ή συνάλλαγμα οφειλών των πληρωτέων εν Ελλάδι, ως και καθιέρωσις του συστήματος των εμπορικών συμψηφισμών (clearings) -19 τον αριθμό δια το 1939-, προς διακανονισμόν των εμπορικών συναλλαγών μετά του εξωτερικού.⁵⁸ Έκτοτε καθιερώθη και η παρεμβατική κρατική πολιτική. Όσον αφορά εις τας Εμπορικές Τράπεζας ως ήδη ελέχθη, άνθεξαν εις το εκ της Μεγάλης Υφέσεως κύμα.

Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα των 31 Τραπεζικών Ιδρυμάτων του έτους 1938, καθώς και τους κυριωτέρους αυτών λογαριασμούς εις εκατομ. δραχμών.

**Τραπεζικά Ιδρύματα λειτουργούντα
υπό μορφήν Ανωνύμου Εταιρίας κατά το έτος 1938.**

α) Εκδοτική Τράπεζα	Λοιπής			
	Έδρα	Αθηνών	Χώρας	Σύνολον
1. Τράπεζα της Ελλάδος	Αθήναι	1	21	22
β) Εμπορικοί Τράπεζαι				
<i>Μεγάλαι Τράπεζαι</i>				
2. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος	»	5	93	98
3. Τράπεζα Αθηνών	»	7	111	118
4. Εμπορική Τράπεζα	»	13	40	53
5. Λαϊκή Τράπεζα	»	4	10	14
6. Ιονική Τράπεζα	»	7	31	38
<i>Λοιπαί Τράπεζαι</i>				
7. Ιταλοελληνική Εμπορική Τράπεζα	»	1	2	3
8. Τράπεζα Εμπορικής Πίστεως	»	1	7	8
9. Τράπεζα Λακωνίας	»	1	4	5
10. » Καραβασίλη	»	1	1	2
11. » Πειραιώς	»	1	1	2
12. » Χίου	»	1	1	2
<i>Τοπικαί Τράπεζαι</i>				
13. Τράπεζα Ένωσις	Θεσ/νίκη	-	1	1
14. » Αττικής	Πειραιεύς	-	1	1
15. » Αμάρ	Θεσ/νίκη	-	1	1
16. » Α/φών Κόφφα	Καρδίτσα	-	1	1
17. » Θεοδοσοπούλου	Τρίκαλα	-	1	1
18. » Λαρίσης	Λάρισα	-	1	1
19. Τράπεζα Κρήτης	Ρέθυμνον	-	1	1
20. » Γεωργιάδου	Χαλκίς	-	1	1
21. Ανώνυμος Τραπεζική Εταιρία Παντελίδου	Αθήναι	1	-	1
22. Τράπεζα Βεροίας	Βέροια	-	1	1

23. Τράπεζα Κρόκου-Μουζέλη	Λαμία	-	1	1
24. » Μετοχικού Ταμείου Στρατού	Αθήναι	1	-	1
γ) Κτηματικής Πίστωσης				
25. Εθνική Κτηματική Τράπεζα	»	1	-	1
26. Γαλλοελληνική Τράπεζα Υποθηκών	»	1	-	
δ) Αγροτικής Πίστωσης				
27. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος	»	1	109	110
ε) Ξένα Τράπεζαι				
28. American Express Co	»	1	-	1
29. Οθωμανική Τράπεζα	»	1	-	1
30. Βρεταννογαλική Τράπεζα	»	1	1	2
31. Τράπεζα Θεσσαλονίκης	»	1	-	1
Σύνολον		52	442	494

(Πηγή: *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος, Έτους 1938*,
Έκδοση Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος, σελ. 189)

Τα ληφθέντα μέτρα περιώρισαν σημαντικώς την πρότερον υφισταμένην ευρείαν ελευθερίαν δράσεως των Εμπορικών Τραπεζών. Αύται όμως, αφού αντιμετώπισαν επιτυχώς την μεσολαβήσασαν κρίσιν, προσηρομώθησαν ταχέως εις τας νέας συνθήκας της οικονομικής αναρρώσεως. Ο έντονος ρυθμός όμως ιδρύσεως νέων Τραπεζικών Οργανισμών ανεκόπη και ήρχισεν η τάσις προς δημιουργίαν ισχυροτέρων και αποτελεσματικωτέρων Τραπεζικών Ιδρυμάτων.

15. Η προσάρτησις, κατά το έτος 1938, της Σουδητικής περιοχής της Τσεχοσλοβακίας υπό της Γερμανίας υπήρξεν έτερος κώδων κινδύνου δια την έκρηξιν του Παγκοσμίου Πολέμου. Πρό των γεγονότων τούτων η Ελλάς έπρεπε να προετοιμασθή. Ηγόρασε αεροπλάνα, αντιτορπιλλικά, οπλισμόν του στρατού κλπ. Η μετέπειτα περίοδος μέχρι της εχθρικής κατοχής χαρακτηρίζεται από επιμόνους προσπαθείας των υπευθύνων αρχών δια να αποφευχθούν καταστρεπτικά συνέπειαι επί της οικονομίας, είτε λόγω της πολεμικής φοβίας και της ανάγκης, είτε ένεκα της προπαρασκευής της πολεμικής μηχανής της χώρας. Τα ληφθέντα γενικώς οικονομικά μέτρα συνέβαλον ώστε να αποφευχθούν και αναταραχαί και εις το Ελληνικόν Τραπεζικόν Σύστημα.

**Κατάσταση των κυριωτέρων λογαριασμών των Τραπεζών
(εις εκατομμύρια δρχ.) κατά την 31.12.1938**

	Αριθμός	Διαθέσιμα	Χορηγίσεις-Τοποθετήσεις	Υποχρεώσεις εν γένει (καταθέσεις & ομολ. δάνεια)	Ίδια Κεφάλαια
1. Μεγάλοι Τράπεζαι	5	6.258	13.541	16.477	2.156
2. Λοιπαί Τράπεζαι	6	346	1.002	937	180
3. Κτηματικά Τράπεζαι	2	34	3.307	3.202	174
4. Γεωργικά Τράπεζαι	1	236	3.521	3.212	1.272
5. Τοπικά Τράπεζαι	12	126	276	208	165
6. Ξένα Τράπεζαι	4	320	727	696	-

16. Μετά την απελευθέρωσιν της χώρας εκ του ξενικού ζυγού η Ελληνική Κυβέρνησις αντιμετώπισε την δημιουργηθείσαν εκ του καλπάζοντος πληθωρισμού κατάστασιν δια του νόμου 18 της 10ης Νοεμβρίου 1944, οπότε εισήχθη η νέα δραχμή,⁶⁰ συνδεθείσα με την χαρτίνη λίραν Αγγλίας (1 λίρα = 600 δραχμαί). Διότι εντός χρονικού διαστήματος δεκαεσσάρων περίπου μηνών, από της νομισματικής ταύτης διαρρυθμίσεως, έλαβον χώραν δύο νεώτεροι εν συνεχεία αναπροσαρμογαί της εξωτερικής αξίας της δραχμής, η πρώτη δυνάμει του Νόμου 362 της 4ης Ιουνίου 1945 (2.000 δραχμαί = 1 λίρα και 500 δραχμαί = 1 δολλλάριον) και η δευτέρα δυνάμει του Α.Ν. 879 της 25ης Ιανουαρίου 1946 (20.000 δραχμαί = 1 λίρα και 5.000 δραχμαί = 1 δολλλάριον). Μετ' ολίγον, και συγκεκριμένως την 9ην Μαρτίου 1946, εδημοσιεύθη και ο Α.Ν. 1015 «Περί συστάσεως και λειτουργίας της Νομισματικής Επιτροπής». Η Νομισματική Επιτροπή έθεσε προοδευτικώς υπό τον έλεγχόν της ολόκληρον τον μηχανισμόν της νομισματικής και πιστωτικής λειτουργίας της χώρας.

Η οικονομία, μετά την απελευθέρωσιν της χώρας, είχε την δυνατότητα σχηματισμού αποταμειυτικού κεφαλαίου, αλλά και πηγήν χρηματοδοτήσεως των συναλλακτικών και παραγωγικών αναγκών. Ένεκα τούτου προσέφυγε εις την έκδοσιν νέου χαρτονομίσματος, των Εμπορικών Τραπεζών εξαρτηθησομένων κατ' απόλυτον τρόπον από την Τράπεζαν της Ελλάδος. Αι προς αυτάς πιστώσεις εκ κεφαλαίων του εκδοτικού προνομίου είχαν εις εκατομμύρια παλαιών δραχμών, κατά την 31ην Δεκεμβρίου 1946, ως κάτωθι:

Δια μισθοδοσίαν προσωπικού	30.767
» πιστώσεις προς βιομηχανίας	21.876
» » » το καπνεμπόριον	40.504
» » » το εμπόριον εν γένει	16.552
» λοιπάς χορηγήσεις	4.175
Σύνολον	113.874

Προς αποτελεσματικωτέραν αντιμετώπισιν της συνεχιζομένης νομισματικής ανωμαλίας εδημοσιεύθη κατά το έτος 1948 ο νόμος 588 «Περί Ελέγχου Πίστωσης» δια να ακολουθήση ο Αναγκαστικός Νόμος 1611 του έτους 1950 «Περί Καταθέσεων Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου και Ασφαλιστικών Ταμείων», καθώς και ο νόμος 1665 του έτους 1951 «Περί Λειτουργίας και Ελέγχου των Τραπεζών». Οι νόμοι ούτοι προσέφερον εις την Νομισματικήν Επιτροπήν μεγαλυτέρας αρμοδιότητας δια την εφαρμογήν του εκάστοτε προγράμματος πιστοδοτήσεως της Οικονομίας⁶¹. Από δε του έτους 1948 ήρχισε λειτουργών και ο θεσμός του Γνωμοδοτικού Τραπεζικού Συμβουλίου, το οποίον ετέλει υπό την προεδρίαν του Διοικητού της Τραπεζής της Ελλάδος και εις το οποίον μετείχον οι Διοικηταί και οι Γενικοί Διευθυνταί των λοιπών Τραπεζών.

Ούχ ήττον εν τη γενική καταστάσει της νομισματικής ανωμαλίας συνέβαλεν και η κατά το έτος 1949 υποτίμησις της στεργλίνας υπό της Μ. Βρεταννίας, δια να αναγκασθή η Ελλάς να προβή εις νέαν αναπροσαρμογήν της δραχμής, ενώ η τιμή του δολλαρίου διεμορφώθη εις το επίπεδον των 15.000 δραχμών και της Αγγλικής λίρας εις το επίπεδον των 42.000 δραχμών.⁶²

Εν τω μεταξύ η ανάγκη εξυγιάνσεως του νομισματικού και πιστωτικού συστήματος το 1950 εσήμαιεν και την είσοδον ξένων εμπειρογνομώνων ως οι: Th. Gregory, J. Gunter και D. Johns. Αι διαπιστώσεις και συστάσεις των οποίων, ως αναφέρει και ο Σαμσιάρης ήσαν αι ακόλουθαί:⁶³

1. Η γενική διάρθρωσις του Ελληνικού Τραπεζικού Συστήματος είχεν ανάγκην αναδιαρθρώσεως παρὰ αντικαταστάσεως.
2. Υπό τας κρατούσας εις την Ελληνικήν Οικονομίαν τότε συνθήκας, αι επ' ευθείας χορηγήσεις της Τραπεζής της Ελλάδος προς το εμπόριον και την βιομηχανίαν ηδύναντο να θεωρούνται ως πολύτιμον μέσον παρεμποδίσεως αυθαιρέτων διακρίσεων υπό των Εμπορικών Τραπεζών.

3. Η Τράπεζα της Ελλάδος έπρεπε να εξακολουθήσει να κέκτηται τα προνόμια της ώστε να είναι ικανή να παρέχει δάνεια εφ' όσον αι πιστώσεις τας οποίας ηδύναντο να χορηγήσουν αι Τράπεζαι να επαρκούν δια τας ανάγκας της Οικονομίας.
4. Εις την Τράπεζαν της Ελλάδος έπρεπε να καταβάληται υπό του Δημοσίου αποζημίωσις, τόσον δια τας υπ' αυτής παρεχομένας γενικώς υπηρεσίας, όσον και δια τα ανοίγματα των λογαριασμών του Δημοσίου.
5. Καθίστατο αναγκαία η μελέτη περί του κόστους των Τραπεζικών εργασιών και γενικώς ορθολογισμού λειτουργίας της Τραπέζης. Παρατηρείται λ.χ. και σήμερα εις υποκαταστήματα να είναι περισσότερον το προσωπικόν των προϊσταμένων και ολιγότεροι οι εξυπηρετούντες από τα γκισέ υπάλληλοι, Επίσης δε να ταλαιπωρούνται οι πελάται και εξ αιτίας χρονοβόρων γραφειοκρατικών διατυπώσεων κ.λ.π.
6. Αι καταθέσεις των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου να συγκεντρώνονται εις την Τράπεζαν της Ελλάδος, τα δε εξ αυτών προκύπτοντα διαθέσιμα να κατανέμονται επί δικαίας βάσεως μεταξύ των Τραπεζών προς δανεισμόν, συμφώνως προς την καθοριζόμενην εκάστοτε εθνικήν πιστωτικήν πολιτικήν.
7. Η λειτουργούσα, τότε, Νομισματική Επιτροπή έπρεπε, κατά Σαμσιάρην, να καταστή μόνιμον όργανον χαράξεως της νομισματικής και πιστωτικής πολιτικής, καθώς και ότι θα έπρεπε να συσταθή δια νόμου νέον όργανον Τραπεζικού ελέγχου, τελούντος υπό την εποπτείαν της Νομισματικής Επιτροπής ως μέρος του προσωπικού αυτής.
8. Προκειμένου περί Αγροτικής Τραπέζης, τόσον αναγκαίας διά την γεωργίαν της χώρας, απαραίτητον θα ήτο να αναδιοργανωθεί, να τοποθετηθούν τα πλέον κατάλληλα στελέχη εις επικαίρους θέσεις και γενικώς να αναδιοργανωθούν αι διοικητικαι λειτουργίαι της· με σκοπόν πάντοτε την καλλιτέραν προσφοράν υπηρεσιών εις τον Έλληνα αγρότην.
9. Να ληφθούν μέτρα προς αποφυγήν συμμετοχής των Τραπεζών εις εμπορικάς και βιομηχανικάς επιχειρήσεις.
10. Καταλήγων ο Σαμσιάρης υποστηρίζει όπως προς τον σκοπόν να αποθαρρυνθή η τακτική των Τραπεζών να έχουν υπό τον έλεγχόν

των ασφαλιστικής επιχειρήσεις, ως επίσης και εταιρικής συμμετοχής εις εμπορικές ή βιομηχανικές επιχειρήσεις.»

Ο αυτός συγγραφέας αναφέρει ότι, κατά τας αρχάς του έτους 1952, ελειτούργουν εν Ελλάδι αι επόμενοι Τράπεζαι με δίκτυον 470 υποκαταστημάτων και πρακτορείων.

Υποκαταστήματα και Πρακτορεία	Έδρα	Αθηνών	Λοιπής χώρας	Σύνολον
α) Εκδοτική Τράπεζα				
1. Τράπεζα της Ελλάδος	Αθήναι	1	27	28
β) Εμπορικοί Τράπεζαι				
<i>Μεγάλαι Τράπεζαι</i>				
2. Εθνική Τράπεζα	»	12	99	111
3. Τράπεζα Αθηνών	»	11	72	83
4. Εμπορική Τράπεζα	»	14	44	58
5. Ιονική Τράπεζα	»	3	19	22
6. Λαϊκή Τράπεζα	»	3	9	12
<i>Λοιπαί Τράπεζαι</i>				
7. Τράπεζα Εμπορικής Πίστεως	»	1	4	5
8. Τράπεζα Πειραιώς	»	1	1	2
9. Τράπεζα Καραβασίλη	»	1	-	1
γ) Αγροτικής Πίστεως				
10. Αγροτική Τράπεζα	»	1	144	145
δ) Κτηματικής Πίστεως				
11. Εθνική Κτηματική Τράπεζα	»	1	-	1
12. Τράπεζα Υποθηκών	»	1	-	1
ε) Ξένα Τράπεζαι				
13. American Express Co	»	1	-	1
Σύνολον		51	419	470

17. Η μετά την απελευθέρωσιν της χώρας επικρατήσασα πληθωριστική κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα τας συνεχείς ανισοτιμίας μεταξύ αγοραστικής δυνάμεως της δραχμής και των ξένων νομισμάτων, αι οποίαι απεκαθίσταντο δια των εκάστοτε διαδοχικών αναπροσαρμογών.

Η νομισματική αναστάτωσις και ο συνεχιζόμενος πληθωρισμός είχε ως αποτέλεσμα, κατόπιν υποδείξεως του μεγάλου μας Κυριάρχου Βαρβαρέσου την υποτίμησιν της δραχμής, η οποία και έγινε επί κυβερνήσεως Αλεξάνδρου Παπάγου την 9ην Απριλίου 1953 (Πράξις της Υπουργικού Συμβουλίου υπ' αριθμ. 267/10-4-1953). Η εν λόγω πράξις έγινε αποτόμως δια να ληχθούν πολλά κατ' αυτής. Προ ταύτης δε επετεύχθη η άνοδος των εξαγωγών. Η υποτίμησις εκείνη όμως ήτο και η αιτία εν μακρώ χρόνω, με την από του 1954 επακολουθήσασαν πολιτικήν, να έχωμεν αύξησιν των τιμών και την ταχυδακτυλογικήν πράξιν της κυβερνήσεως Κωνσταντίνου Καραμανλή η οκά να αντικατασταθή από το κιλόν και με την αυτήν τιμήν των αγαθών!

Βεβαίως θα είμεθα εν αδίκω να αποδώσωμεν πάσαν ευθύνην εις την υποτίμησιν της 9ης/ 4/ 53, οπότε και επραγματοποιήθη συγχώνευσις της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και της Τραπέζης Αθηνών υπό την επωνυμίαν «Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε.» (ΒΔ της 26ης Φεβρουαρίου 1953 εκδοθέντος επί της βάσει των διατάξεων του Νόμου 2292/53 «περί συγχωνεύσεως Ανωτύμων Τραπεζικών Εταιριών»), με την δικαιολογίαν της μειώσεως του τραπεζικού κόστους. Δυστυχώς τούτο δεν απεδείχθη ότι επετεύχθη, ενώ οι αντιπολιτευόμενοι κατηγορήσαν την τότε κυβέρνησιν, ως άλλοτε οι Αθηναίοι τον Σόλωνα δια την «σεισάχθειαν», δηλ. ότι επλούτισαν οι φίλοι του τότε Υπουργού Συντονισμού εκ ταύτης.

Την 1ην Μαΐου 1954 εισήχθη, (Ν. 2824/54) εις κυκλοφορίαν η νέα δραχμή, ισοδυναμούσα προς 1.000 παλαιάς. Το μέτρον τούτο διηκόλυνε αναμφισβήτηως τας εσωτερικάς χρηματικάς συναλλαγάς, καθώς και την λογιστικήν των επιχειρήσεων. Επίσης ιδρύθη και ο ανεγεροθείς ήδη Οργανισμός Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως (Ο.Χ.Ο.Α.), ο οποίος υπήρξεν ο πρώτος εξειδικευμένος Τραπεζικός οργανισμός δια την άσκησιν της μακροπροθέσου βιομηχανικής πίστεως.

Κατά το έτος 1957 επραγματοποιήθη νέα συγχώνευσις Τραπεζών, από μέρους της Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος δια της εξαγοράς των εν Ελλάδι περιουσιακών στοιχείων της Ιονικής Τραπέζης και το 1958 ενοποιήθη η Λαϊκή Τράπεζα με το εν λόγω Τραπεζικόν Ίδρυμα δια να προ-

κύψη η «Ιονική και Λαϊκή Τράπεζα Α.Ε.».

Πλην όμως του Ο.Χ.Ο.Α., ένεκα της όλης προσπάθειας των χωρών προς οικονομική ανάπτυξιν με επιβολήν και σχετικής φορολογίας, το έτος 1959 ιδρύθη και ο Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεων (Ο.Β.Α.), ως κρατικός οργανισμός επενδύσεων. Κατά δε τα επόμενα έτη ιδρύθησαν και δύο οργανισμοί επενδύσεων ιδιωτικού όμως χαρακτήρος, η Τράπεζα Επενδύσεων Α.Ε. (1962) και η Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως Α.Ε. (1963). Οι όλοι αυτοί οργανισμοί, καθώς και η πανταχόθεν δανειοδότησις εκ του εξωτερικού, καθώς και η Αμερικανική βοήθεια προώθησαν την οικονομίαν της χώρας και συνέβαλεν εις τούτο και το πιστωτικόν της σύστημα, το οποίον εν τω μεταξύ απέκτησε εξειδίκευσιν. Και βεβαίως θα είχωμεν μεγαλύτερα αποτελέσματα, εάν κατά την περίοδον εκείνην είχωμεν πολιτικόν με υψηλούς οραματισμούς και γνώστην της Οικονομικής Επιστήμης, οπότε και η ανάπτυξις της χώρας θα ήτο κατά πολύ μεγαλύτερα και πλέον προγραμματισμένη. Δυστυχώς –δέον να παραδεχθώμεν– και η αξιοποίησις των εσωτερικών και εξωτερικών πόρων εγένετο -ως τούτο συνεχίζεται να παρατηρείται μέχρι και σήμερα που γράφω αυτάς τας γραμμάς- εις «το γόνατον».

Επίσης αι Εμπορικά Τράπεζαι, εν τω κλίματι τούτο της εισροής πόρων εκ δανειοδοτήσεων και Αμερικανικής βοήθειας, ενισχύθησαν, ώστε αι καταθέσεις εις το τέλος του έτους 1965 να υπερυψωθούν, ως τούτο εμφανίζεται δια του κατωτέρω Πίνακος.⁶⁴

**Καταθέσεις εις Εμπορικάς Τράπεζας
και ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς, εις εκατομ. δραχμών,
Ιδιωτών και Ιδιωτικών Επιχειρήσεων**

Τέλος περι- όδου	Γενικόν Σύνολον	Ώφεως	Ταμιευ- τηρίου	Προ- θεσμίας	Δεσμευ- μένα	Δημοσίων Οργανισμών & Επιχειρήσεων
1953	2.198,3	1.175,2	141,3	16,6	246,2	619,0
1958	11.667,4	2.460,4	5.770,5	1.104,6	696,1	1.635,8
1961	22.137,2	3.436,8	12.863,1	1.479,2	1.533,3	2.824,8
1963	34.158,6	4.436,3	19.824,2	4.015,1	1.641,7	4.241,3
1964	38.603,3	5.104,0	22.768,0	4.122,5	2.047,5	4.561,3
1965	42.823,6	5.735,2	25.319,9	4.503,5	2.467,8	4.797,2

Η αύξησης όμως των καταθέσεων είχε ως συνέπεια και την επαύξησιν περαιτέρω πιστώσεων και με έκπτωσιν των επιτοκίων τραπεζικών χορηγήσεων (βλ. κατωτέρω).

**Επιτόκια τραπεζικών καταθέσεων
(Ετήσια επί τοις εκατόν)**

Έτη	Όψεως	Ταμιευτηρίου	Προθεσμίας
1956	7,0	10,0	10,0
1957	6,0	9,0	10,0
1958	5,0	6,0-8,0	9,0
1959	3,0	5,0-6,5	7,0
1960	2,0	4,5-5,0	5,25-6,0
1963	1,5	4,0-5,5	5,25-6,5
1964	1,5	4,0-5,5	5,25-6,5
1965	1,5	4,0-5,5	5,25-6,5

**Συνολική χρηματοδότησις κατά πηγάς
(Εις εκατ. δραχμών)**

Τέλος περιό- δου	Γενικόν Σύνολον	Εκ κεφα-	Εκ διαθε-	Εκ κε-	Εκ δια-
		λαίων Τρα- πέξης της Ελλάδος	σίμων Ειδι- κών πιστωτι- Οργανισμών	φαλαίων Δημοσίου	θεσίμων Εμπορικών Τραπεζών
1953	8.215,2	4.450,0	2.475,2	177,1	1.112,9
1958	22.314,5	8.435,3	4.934,8	598,7	8.345,7
1961	32.634,9	11.274,9	7.627,8	929,9	12.802,3
1963	45.399,5	13.241,9	10.609,4	693,9	20.854,3
1964	52.631,9	15.325,4	13.310,2	680,6	23.315,7
1965	59.111,0	18.570,8	15.485,7	586,2	24.468,3

Εν τω μεταξύ το ύψος των περιουσιακών στοιχείων των Εμπορικών Τραπεζών κατέστη πενταπλάσιον εντός 10 ετών, ήτοι από 8239 εκατομ. δρχ. (1956) ανήλθεν εις 41.651 εκατομ. δρχ. δια το 1965· ενισχύθη δε και η σχέσις ιδίου και ξένου κεφαλαίου των Τραπεζών τούτων, ήτοι κατά 18,94% συμφώνως προς την Έκθεσιν του Διοικητού της Τραπεζής της Ελλάδος επί του ισολογισμού του έτους 1933 (βλ. Κ. Σαμισιάρην σελ. 40).

18. Η είσοδος της Ελλάδος εις την ΕΟΚ (1961), υπό ειδικάς προϋποθέσεις, τελικώς τεθείσα εν εφαρμογή την 1ην Νοεμβρίου 1962 προεκάλεσε ποικίλας αντιδράσεις. Προεκάλεσε πάντως τον Τραπεζικόν ανταγωνισμόν και την είσοδον νέων μεθόδων συναλλαγής και πιστώσεων και τεχνικοοικονομικών βελτιώσεων. Παρά ταύτα τα επικόκια υπήρξαν λίαν υψηλά εν σχέσει προς την οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου και ο Έλλην επιχειρηματίας αντιμετώπισεν τον Τραπεζίτην όχι ως παρέχοντα κοινωνικήν υπηρεσίαν, αλλά ως είδος τοκογλύφου. Είναι μια αλήθεια η οποία δεν δύναται να αμφισβητηθή, δύναται όμως και να δικαιολογηθή και εκ της εν γένει πολιτικής των Ελληνικών Κυβερνήσεων. Προχειρότης οικονομικής πολιτικής αλλά και νοσηράς νοοτροπίας ότι “Θα μας έλθουν και άλλα χρήματα”, “Οι Ξένοι δεν πρόκειται να μας εγκαταλείψουν” κ.ά.

Εν Ελλάδι αι Εμπορικά Τράπεζαι πρότερον, απεύφευγον να αναπροεξοφλούν το χαρτοφυλάκιόν των εις την ασκούσαν, τότε, το εκδοτικόν προνόμιον Εθνικήν Τράπεζαν, ακολουθούσαι εις περίπτωσιν ανάγκης τον εκ του εξωτερικού δανεισμόν⁶⁵. Το καθεστώς τούτο συνεχίσθη και μετά την ίδρυσιν της Τραπεζής της Ελλάδος, διότι αι μεγάλαι Εμπορικά Τράπεζαι διέθετον σύνολον καταθέσεων, αι οποίαι δεν εδημιούργουν την ανάγκην προσφυγής εις το εκδοτικόν ίδρυμα, δια την κάλυψιν των αναγκών των ρευστότητος. Και οσάκις καθίστατο αναγκαία η προσφυγή εις την Τράπεζαν Ελλάδος αι χορηγήσεις εγίνοντο υπό μορφήν πιστώσεων έναντι διαφόρων ενεργητικών.

19. Μετά την λήξιν του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου και την απελευθέρωσιν της χώρας, τα πράγματα μετεβλήθησαν και δη με την ίδρυσιν της Νομισματικής Επιτροπής, η οποία ηδύνατο να αναπροεξοφλή εμπορικά γραμμάτια των Εμπορικών Τραπεζών αιτούντων την προεξόφλησιν των ή να προεξοφλή έντοκα γραμμάτια του Δημοσίου. Προς επιτέλειαν του έργου τούτου έπρεπε κατά Σαμισιάρη⁶⁶ (op.cit. σελ. 114) να ληφθούν τα εξής μέτρα:

- α) Δι’ αναπροεξόφλησιν δια την εις το ακέραιον ονομαστικήν των αξίαν να γίνωνται δεκτά εμπορικά γραμμάτια εφ’ όσον:
  - ι) θα έχουν προεξοφληθή εξ ολοκλήρου από την προσάγουσαν ταύτα Τράπεζαν.

- ii) να είναι προεξοφλήσιμα, κατά τας εκάστοτε εν ισχύι αποφάσεις της Νομισματικής Επιτροπής.
- β) Εις αναπροεξόφλησιν δια την εις το ακέραιον ονομαστικήν των αξίαν να γίνωνται επίσης δεκτά γραμμάτια ή συναλλαγματικά του χαρτοφυλακίου των Τραπεζών προερχόμενα εκ της υπ' αυτών χρηματοδοτήσεως εισαγωγών μηχανικού εξοπλισμού υπό βιομηχανικών, βιοτεχνικών και μεταλλευτικών επιχειρήσεων τριετούς κατ' ανώτατον όριον διαρκείας.
- γ) Προκειμένου περί εντόκων γραμματίων του Δημοσίου η προεξόφλησις αυτών να διενεργήται εις οιονδήποτε κοιμιστήν.
- δ) Η χορήγησις προκαταβολών εις τας Τραπεζάς, υπ' απλήν μορφήν ή τοιαύτην ανοικτού λογαριασμού, να γίνεται επί αναπροεξοφλησίμων γραμματίων και συναλλαγματικών παραδοθεισών εις τας Τραπεζάς εις εγγύησιν παρεχομένων υπ' αυτών πιστώσεων εις ανοικτόν λογαριασμόν, ως και επ' ενεχύρω ομολογιών μεταπολεμικών δανείων του Κράτους και δανείων της Δ.Ε.Η. Το ποσόν της προκαταβολής, προκειμένου περί ενεχυριάσεως ομολογιών, δεν θα έπρεπε να υπερβή το ποσοστόν 70% της ονομαστικής αξίας αυτών».

Είναι γεγονός ότι η είσοδος των ξένων Τραπεζικών Ιδρυμάτων, μέχρις ωρισμένου σημείου εβοήθησαν το Ελληνικόν Τραπεζικόν Σύστημα αναφορικώς προς την οργάνωσιν και μεθόδους εργασίας. Δέον όμως να παρατηρήσωμεν ότι το Τραπεζικόν κόστος εν Ελλάδι είναι υψηλόν διότι, παρουσιάζει -συν τοις άλλοις- έλλειψιν ορθολογικής οργανώσεως και ενίοτε υπερφόρτωσιν υπαλληλικού κόστους. Είναι γεγονός ότι εις ωρισμένας Τραπεζικάς εργασίας παρουσιάζονται περισσότεροι υπάλληλοι από όσους το τμήμα τους απαιτεί, εις άλλας δε να είναι αναγκαία η απασχόλησις και επί πλέον υπαλλήλων.

Με την πάροδον του χρόνου επραγματοποιήθησαν και συγχωνεύσεις Ελληνικών Τραπεζών, καθώς και τοιαύτα με ξένας Τραπεζάς.

Κατωτέρω παραθέτομεν διάγραμμα δημοσιευθέντος εις την σελίδα 45 της υπό τίτλον μελέτης του καθηγητού κ. Γ. Θάνου: “Διαρθρωτική εξέλιξις και λειτουργία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος (1982-1995)” (ανάτυπον εκ της “Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών” τεύχος Γ’ 1999 σελ.45).

Δομή του Ελληνικού Τραπεζικού Συστήματος

Κυβερνητικό Συμβούλιο ΚΥΣΥΜ

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας

Τράπεζα της Ελλάδος (Κεντρική Τράπεζα)

Ελληνικαί Εμπορικαί Τράπεζαι

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος

Τράπεζα Πίστεως

ALPHA BANK

Τράπεζα Εργασίας

Γενική Τράπεζα της Ελλάδος

Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης

Τράπεζα Κρήτης

Ελληνο-Γαλλική Τράπεζα

Τραπεζα Κεντρικής Ελλάδος

Τράπεζα Επαγγελματικής Πίστεως

Τράπεζα Αττικής

Τράπεζα Πειραιώς

Αραβο-Ελληνική Τράπεζα

Δωρική Τράπεζα

Τράπεζα Χίου

Επενδυτική Τράπεζα

Eurobank

ΩΜΕΓΑ

ΕΓΝΑΤΙΑ

ΑΣΠΙΣ

CITI-ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗ

Ξένα Εμπορικά Τράπεζαι

Barclays Bank
Algemene Bank
National Westminster
Midland Bank
Société Générale
Banque Nationale de Paris
Credit Commercial de France
American Express
Royal Bank of Scotland
Bayerische Vereinsbank (υποκατ.)
Chase Manhattan Bank
Banque de Paris et Pays Bas
Istituto Bancario San Paolo di Torino (υποκατ.)
ING Bank (υποκατ.)

Ειδικά Πιστωτικά Ιδρύματα

Αναπτυξιακή επενδυτική
ΕΤΒΑ
ΕΤΕΒΑ
Τράπεζα Επενδύσεων
Τράπεζα Καθηματικής Πίστewος
Εθνική Κτηματική Τράπεζα της Ελλάδος
Εθνική Στεγαστική Τράπεζα της Ελλάδος
Τράπεζα Αγροτικής Πίστewος
Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος

Ιδιότυποι Πιστωτικοί Οργανισμοί

Ταχυδρομικόν Ταμειυτήριον
Ταμείον Παρακαταθηκών και Δανείων

Υποκαταστήματα Ξένων Τραπεζών

ABN-Amro Bank
San Paolo di Torino
Fiat Bank
Opel Bank

Hypo-Vereinsbank
Ford Creditbank
BNP-Paribas
BNP-Paribas Securities
Hellenic Bank of America
Noya Scotia
Bancsederat Iran
Arab Bank
ANZ Grindlays
Τράπεζα Κύπρου

Συνεταιριστικά Τράπεζαι

Καρότισσας
Ιωαννίνων
Έβρου
Λαμίας
Παγκρήτια
Κορίνθου
Κοζάνης
Χανίων
Δωδεκανήσου
Τρικάλων
Αχαϊκή Πίστη
Ευβοίας
Πιερίας
Ηρακλείου
Δράμας
Λέσβου-Λήμνου
Πανελλήνια

Η Τραπεζική ελληνική δραστηριότητα επεξετάθη και πέρα της Ελληνικής Επικρατείας: Εις Μόσχαν (1991) της Εθνικής Τραπέζης, εις Λονδίον (1991) της Εμπορικής Τραπέζης, εις την Σόφιαν (1994) της Τραπέζης Μακεδονίας-Θράκης, ως επίσης κατά τον αυτόν χρόνον της Εθνικής Τραπέζης εις Σόφιαν αλλά και εις Τίραννα, εις Σόφιαν επίσης ιδρύει υποκατάστημα και η Ιονική-Λαϊκή (1995), εις Βουκουρέστιον δε η Εθνική Τράπεζα (1995) ιδρύει υποκατάστημά της κ.λ.π. (Γ. Θάνου, σελ. σελ. 57-58).

Με την συμμετοχή μας εις την Ευρωπαϊκήν Ένωσιν αι Τράπεζαί μας ήρχισαν να αντιμετωπίσουν τον Ευρωπαϊκόν Τραπεζικόν ανταγωνισμόν και να τρέπωνται εις μεταξύ των συγχωνεύσεις. Ουχ ήττον όμως και οι εν Ελλάδι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί ηντιγωνίζοντο τας Ελληνικάς Τραπέζας. Εάν λάβωμεν υπ' όψιν και την κατάστασιν της Ελληνικής Οικονομίας είναι πλέον ή βέβαιον ότι κεφάλαια θα διέφευγον από την χώραν μας δια να τοποθετηθούν εις Ξένας Τραπέζας. Κυρίως το φαινόμενον τούτο θα εμφανισθή εις όλην του την έκτασιν κατά τα προσεχή έτη, μετά την ένταξιν της χώρας μας εις την ΟΝΕ. Ο Έλλην αποταμιευτής θα προτιμήση την ξένην Τράπεζαν δια να έχη δυνατότητα δανεισμού υπό ευνοϊκοτέρους όρους.

Η μη συμμετοχή της Μ. Βρετανίας εις την ΟΝΕ επίσης θα προκαλέση προβλήματα εις το Ευρο και η τιμή του δολλαρίου και της λίρας θα ανέλθη εν σχέσει προς αυτό. Κατά συνέπειαν θα συμφέρη ο Έλλην επιχειρηματίας το κεφάλαιόν του να τοποθετηθεί εις ρήτραν δολλαρίου ή λίρας στερολίνας και δη εις το εξωτερικόν.

Η οικονομική δυσπραγία έχει ως αποτέλεσμα αφ' ενός μεν την μείωσιν της αποταμιεύσεως, αφ' ετέρου δε την ροπήν προς αποθησαυρισμόν. Και εις τας δύο αυτάς περιπτώσεις όχι ολιγώτερον θα συμβάλη και ο πληθωρισμός, όταν αυξηθή επισήμως εις επίπεδον 5%.

Πέρα όλων τούτων όμως είναι ότι έναντι της τάσεως προς συγχώνευσιν Τραπεζών λειτουργεί αρνητικώς η έμφανισις ολοέν και εγχωρίων Τραπεζών, αι οποίαι προστίθενται εις τον Τραπεζικόν ανταγωνισμόν. Εις την περίπτωσιν αυτήν αι Ελληνικαί Τράπεζαι θα τραπούν εις μεταξύ των συγχωνεύσεις ή μετα ξένων Τραπεζών.

Δυστυχώς αι Ελληνικαί Τράπεζαι, αντί ένεκα του ανταγωνισμού να εφαρμόζουν περαιτέρω ορθολογισμόν εις την λειτουργίαν των, στερούνται οργανώσεως. Κατά συνέπειαν το Τραπεζικόν κόστος θα ανέρχεται αντί να κατέρχεται.

Με την συνεχή αποδυνάμωσιν της οικονομίας μας τα δοθέντα δάνεια θα καταστούν επισφαλή και αι Τράπεζαι θα ζητήσουν, όχι μόνον την όσον το δυνατόν ταχύτεραν επιστροφήν των χορηγηθέντων υπ' αυτών δανείων, αλλά και θα καταστούν λίαν φειδωλαί δια την πραγματοποίησιν νέων τοιούτων.

Ο Ν.Θ.Τσαβέας⁶⁷ ήδη έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου, όταν έγγραφε (1992) ότι θα προκληθή Τραπεζικόν πρόβλημα, αφού από του έτους 1993

αι Ελληνικά Τράπεζα θα αναγκασθούν να συμμορφωθούν προς τις αποφάσεις της Bank for International Settlements (BIS) σχετικώς με την Τραπεζικήν φερεγγυότητα και συμφώνως προς την Δευτέραν Κοινοτικήν Οδηγίαν δια το Τραπεζικόν Σύστημα από την ΕΟΚ.

Η εν λόγω Οδηγία καθορίζει την διατήρησιν ελαχίστης σχέσεως ιδίου κεφαλαίου προς το σταθμισμένο άθροισμα του Ενεργητικού ίσης προς 8%, ενώ οι συντελεσταί της σταθμίσσεως θα διακυμαίνωνται αναλόγως προς τον κίνδυνον εκάστου στοιχείου του Ενεργητικού⁶⁸ ήτοι: 0% διά δάνεια προς χώρας-μέλη, καθώς και του ΟΟΣΑ, 20% δια δάνεια χορηγούμενα προς την τοπικήν αυτοδιοίκησιν, την Ευρωπαϊκήν Τράπεζαν Επενδύσεων και τους Διεθνείς Οργανισμούς, 50% δια δάνεια επί υποθήκει καλύπτοντα το ύψος του δανείου, και 100% δια διάφορα άλλα δάνεια και ομολογίας.

Επίσης η ΕΟΚ απεδέχθη όπως προσμετρείται το ίδιον κεφάλαιον ως στοιχείον του Παθητικού, το οποίον συμφώνως προς την BIS δεν θεωρείται κεφάλαιον.

Μεγάλαι Τράπεζαι σημειοί ο Ν.Τσαβέας έχουν λόγον ιδίου κεφαλαίου προς μη σταθμισμένο ενεργητικό χαμηλότερον του επιπέδου 4% όπως η Εθνική Τράπεζα 2,05%, η Κτηματική Τράπεζα 3,1%, η Γενική Τράπεζα 3,85%, η Τράπεζα Πειραιώς 1,38% και η Ιονική με ελαχιστίαν πέρα του 4,1%. Αι Τράπεζαι αύται, επισημαίνει ο Τσαβέας, και πολύ περιουσιότερον αι μικρότεραι εις οικονομικήν ισχύν τούτων, θα αναγκασθούν υπό τας συνθήκας αυτάς να αναζητήσουν κεφάλαια εκ Τραπεζών του εξωτερικού ή εκ του Χρηματιστηρίου.

Ο Ν.Τσαβέας προσθέτει και έτερον λόγον ανησυχίας (σελ.10) παρατηρών εάν και κατά πόσον αι Δημόσιαι Τράπεζαι δύνανται να υποβάλλουν το χαρτοφυλάκιόν των προς όφελος του ιδιωτικού τομέως, χωρίς να παρβούν το καθορισθέν υπό της αναφερθείσης Οδηγίας επιπέδον του 8%.

Ο φόβος ο προκαλούμενος εκ του κινδύνου επίσης δημιουργεί αιτίαν δυνατότητος δανεισμού βραχέως χρόνου, όπερ σημάνη μάχαιραν εις τον λαιμόν του χρηματοοικονομικού συστήματος, το οποίον πάσχει και εις το γεγονός ότι αι Κρατικάι Τράπεζαι δανειοδοτούν με πολύ χειρότερουσ όρουσ από όσον αι Ιδιωτικάι Τράπεζαι.

Γνωρίζομεν σήμεραν ότι αι Τράπεζαι του εξωτερικού είναι λίαν διστακτικά δια την χορήγησιν κεφαλαίου, δεδομένου ότι, συν τοις άλλοις, και η διεθνής οικονομική κατάστασις τας καθιστά λίαν προσεκτικάς εις

παρόμοια εγχειρήματα. Όσον αφορά δε εις το Χρηματιστήριο τούτο παρά τας λιτανείας των επενδυτών, τας διαβεβαιώσεις των τηλεοπτικών σταθμών περι αναζωογονήσεως του Χρηματιστηρίου κ.λ.π. δεν επιτρέπει αισιόδοξους προοπτικές, ούτε όμως και η Κεντρική Τράπεζα δύναται να βοηθήση. Διότι θα δεσμεύεται από την ΟΝΕ.

Εκ των όσων ανωτέρω ανεφέραμεν αντιλαμβανόμεθα το τέλημα του Τραπεζικού μας Συστήματος, του οποίου ο ατελής ανταγωνισμός αυξάνει το επιτόκιον δανεισμού με επιπτώσεις επί της Ελληνικής Οικονομίας.

Δεν προβλέπω πάντως κίνδυνον “μανιακής” συμπεριφοράς εκ Τραπεζικών Δανείων, εάν όμως συμβή θα προέλθη από μίαν ίσως νέαν μεγάλην παγκόσμιον οικονομικήν κρίσιν. Και ουδείς δύναται να αποκλείση παντελώς ότι ο κίνδυνος πανικού δύναται να εμφανισθή εγχωρίως, εάν εδώ η οικονομική πολιτική της χώρας μας δεν παύση το ταχύτερον να είναι αυτή η οποία εφαρμόζεται. Η Ελλάς είναι ηνηγασμένη με την εισδοχήν της εις την ΟΝΕ να ακολουθήση αντιπληθωριστικήν τακτικήν, η οποία θα σημάνη έλλειψιν οικονομικής δραστηριότητος και ανεργίαν. Εάν δε συμβή, πράγμα το οποίον ουδόλως αποκλείεται, παρά το αντιπληθωριστικόν κλίμα να ηφούνται αι τιμαί, τότε ο στασιμοπληθωρισμός θα σημάνη και τον Τραπεζικόν πανικόν.

Ο αντιπληθωρισμός όσον και ο πληθωρισμός σημαίνουν ανισορροπίαν μεταξύ αποταμιεύσεως και επενδύσεως. Κατά συνέπειαν είναι εξ ίσου ολέθριοι δια την Οικονομίαν. Επομένως δεν απομένει τίποτε άλλο ειμή να ανακρούσωμεν πρῦμον επί της ακολουθουμένως οικονομικής και Τραπεζικής μας πολιτικής (Hic Rhodus, hic salta!).

20. Εκ των όσων μέχρι τούδε εξεθέσαμεν επί του ελληνικού Τραπεζικού συστήματος, ως φαίνεται, τούτο δεν λειτουργεί χάριν της ευοδώσεως του επιχειρηματικού έργου. Βεβαίως αι Τράπεζαι αποκερδαίνουν τεράστια ποσά δεν προσανατολίζονται όμως επιτυχώς ως επιβάλλει το κοινωνικόν καθήκον τους έναντι της Οικονομίας και της κοινωνίας. Ο σκοπός των Τραπεζών είναι λειτουργικός-κοινωνικός δηλ. ο εφοδιασμός της παραγωγής με ευθηνά κεφάλαια δια να ενισχυθή η προτροπή του επιχειρηματιών προς επενδύσεις, εντεύθεν η ζήτησις και η απασχόλησις και η ευημερία. Το αντίθετον, ο Έλλην επιχειρηματίας, συν των άλλων δεσμεύσεων υπό τας οποίας εργάζεται και έχων, επί πλέον, να αντιμετωπίση το βάρος, το οποίον καλείται “πανωτόκια”, τελεί υπό το

βαρύτατον τέλμα του δανειοδότη. Κατά συνέπειαν είναι αναγκαίον όπως μεταβληθή παραλλήλως με την οικονομική πολιτική του Κράτους και η πολιτική η εξασκούμενη υπό των Τραπεζών. Η σκέψις δια την εθνικοποίησιν των Τραπεζών προς λύσιν του εν λόγω προβλήματος εκ πρώτης όψεως φαίνεται ως λυσιτελής, εξετάζοντες όμως εγγύτερον τα πράγματα φρονώ ότι μία τοιαύτη πολιτική εθνικοποιήσεων θα μας μετέφερεν εις δυσβάτους ατραπούς. Το Τραπεζικόν κόστος θα ηυξάνετο, η Τραπεζική επιχειρηματική πρωτοβουλία θα απεθαρρύνετο και θα εξηφανίζετο ο Τραπεζικός ανταγωνισμός. Όθεν, η Τραπεζική πολιτική δύναται να βελτιωθή με την αλλαγὴν της υπό των Τραπεζών διακατεχομένης νοντροπίας και την εν γένει γενικωτέραν οικονομικήν πολιτικήν από μέρους του Κράτους

Βεβαίως το Κράτος ως πέμπτος συντελεστής της παραγωγής, πρέπει να ενισχύη τον τετάρτον συντελεστήν “επιχειρηματική πρωτοβουλία” και να συμπαρίσταται εις αυτόν. Άλλωστε δια την υπηρεσίαν του της συμπαραστάσεως αμείβεται με τον φόρον. Η δε συμπαράστασις του Κράτους η αφορώσα και εις τους λοιπούς συντελεστάς της παραγωγής, αποβλέπει με την οικονομικήν πολιτικήν του να διοχετευθούσιν αι αποταμιεύσεις εις την επένδυσιν. Και εις το σημείον αυτό -συν τοις άλλοις- προκύπτει το πρόβλημα το οποίον καλείται τόκος.

Δυστυχώς ο τόκος εις την χώραν μας είναι λίαν υψηλός συμπεριληφθησομένων και των προμηθειών κ.λ.π. Κατά συνέπειαν ο Έλλην βιομήχανος και ο έμπορος καθίστανται εξαρτήμα του κεφαλαιούχου - Τραπεζα. Υπό τας συνθήκας αυτάς αυξάνει και το κόστος εξαρτήσεως μεταξύ επιχειρηματίου και κατόχου του κεφαλαίου. Κατά την άνοδον του Επιχειρηματικού Κύκλου το κόστος τούτο καθίσταται μικρότερον, διότι ο επιχειρηματίας αποκερδαίνει και αισιοδοξεί, κατά την κατιούσαν κάμψιν όμως του Κύκλου, τούτο αυξάνει, διότι ο επιχειρηματίας ζημιούται και τελεί υπό απαισιοδοξίαν. Και ενταύθα προκύπτει η περαιτέρω έρευνα πώς θα αντιμετωπισθή η ελάττωσις του κόστους εξαρτήσεως, το οποίον είναι ο ακρογωνιαίος λίθος του όλου οικονομικού προβλήματος.

Εις την χώραν μας από πλευράς οικονομικής λειτουργίας γίνονται σπασμωδικαί και εμβολευματικαί προσπάθειαι. Ο σκεπτικισμός του σημερινού Έλληνος αφορά εις τον προβληματισμόν του. Πώς η Ελλάς, κατόπιν τωσαύτης βοήθειας και πολυαρίθμων δανείων να μη είναι ικανή να παρουσιάση εύρυθμον οικονομικήν λειτουργίαν εν σχέσει προς την πα-

ρασχεθείσαν βοήθειαν και τα χορηγηθέντα δάνεια; Και διατί η όλη οικονομική πολιτική, εις την οποίαν εμπλέκεται και η Τραπεζική τοιαύτη να παρουσιάζη την αβεβαίαν δια το μέλλον της Οικονομίας μας κατάστασιν;

Abstract

Houmanidis Th. Lazaros: *Bank and money in Greece during the period from the Independence of Greece until the year 1995.*

The author with the as above mentioned article continues his research on History of Bank. He presents the currency in Greece during the Turkish Rule, the credit and the rate of interest as well, which was very high 25%-50% and sometimes 100%.The writer also presents the evolution of the private bank as well as technics of banking in the period which he explores: The banking and monetary policy of the Greek Governments from the First World War until 1995 And he concludes: a) Although the American help and the loans from U.S.A. and from other countries by Greek Governments, Greece did not achieve to reach the level of a prosperous economy, b) The rate of interest with commissions e.t.c. by the Greek Banks is very high and is a break for investment, employment and prosperity.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1,2. Κατά την Βενετοκρατίαν το κυκλοφορούν zecchino ισούτο προς 11,20 δρχ., το αργυρούν δουκάτον (6 λιρών) προς 1,24 δρχ., το δε αργυρούν τάλληρον προς 4,98 δρχ. Επίσης η λίρα Παρισίων (τορνέζικα) ισούτο με 3,10 δρχ. το σόλδιον με 1,20 δρχ. (μετά το 1650 τούτο ήτο ίσον προς 2,50 δρχ., ενώ το ήμισυ σολδίων ισούτο προς το 1 bezzo). (Α. Ανδρεάδη: Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας, εν Αθήναις 1914, Τόμ. Α' σελ. 33). Εν Τουρκία 16 καράτια ισούντο προς 1 δράμι, ενώ 24 καράτια με ένα μένικαλ. Το χρυσούν μένικαλ επαλείτο 9 γρόσια και το καράτι 15 παράδες, η δε αναλογία χρυσού προς άργυρον ήτο 1:15 και όχι 1:14, ως ίσχυεν η ισοτιμία των δύο πολυτίμων μετάλλων εν Ευρώπη (F. Beaujour: Tableau du Commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1797, Vols I-II Paris 1800, ελλ. μετ. Τόμ. Β', σελ. 249).
- 3, 4. Α. Ανδρεάδη: L' administration financière de la Grèce sous la Domination Turque εις «Εργα», Αθήναι 1938, Τόμ. Ι σελ. 678. Εις τας αρχάς του 19ου αιώνος 1 άσπρον ισούτο προς 1 φράγκον. Το άσπρον εκλήθη ούτως ένεκα του χρώματός του εις αντίθεσιν προς το του κιοτίνου του χρυσού. Κατά τον περιηγητήν Sanderson (1584) υπήρχον δύο ειδών άσπρα, το μικρόν και το μεγάλο, δια του οποίου πληρώνοντο οι μισθοί των στρατιωτικών (Κ. Σιμόπουλον: Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700, Αθήνα, 1972, σελ. 682).
5. Ν. Svoronos: Le Commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956. Π. Δερετιλή: Συμβολή εις την Δημοσιονομικήν Ιστορίαν του Αγώνος του 1821, Αθήνα 1871 σελ. 99 κ. επ. Το γιγus συμφώνως προς τον Leake το 1805 ισούτο προς 15 πένες ή 1,8 φράγκα (W.A. Leake: Travels in Morea, London 1830 Vol. I. σελ. 16).
6. F. Beaujour: Τόμ. Β' (ελλ. μετ.) σελ. 248.
7. Δ. Νικολετόπουλον: Περί του Νομίσματος εν Ελλάδι, από της Αλώσεως μέχρι της αφίξεως του Όθωνος (Διατριβή επί Διδακτορία) Αθήνα 1974.
- 8, 9. G. Finlay: Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας στην Ελλάδα (ελλην. μετ.) Αθήναι 1972, σελ. 54 Κ. Σιμόπουλον: ενθ' ανωτ. σελ. 663.
10. D. Urquhart: Turkey and its resources London 1833, σελ. 188.

11. Μάμουκα: Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος συμβάντα κ.λ.π. 1830-1831, Αθήναι 1839-1852. Τόμ. Η'.
- 12,13. Α. Ανδρέαδην: Αυτόθι σελ. 6, 7. Μέρος Α' εν Αθήναις 1925.
14. Π. Ραπτάοχην: Ιστορία της Οικονομικής Ζωής της Ελλάδος, Τόμ. Ι, 1821-1862, Αθήνα 1934, σελ. 43-44.
15. Ν. Πατέλην: Η Οικονομική Πολιτική και ο Πλούτος του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, Αθήναι 1936, σελ. 4.
16. Τ. Κρεμμυδάν: Το Εμπόριο της Πελοποννήσου στον 18ο αιώνα (με βάση τα Γαλλικά Αρχεία), Αθήνα 1972, σελ. 119.
17. Ν. Σβορονος: Βλ. σημ. σελ. 113.
18. Κ. Παπαροηγόπουλον: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, εν Αθήναις 1874. Τομ. Ε', σελ. 808.
19. Κ. Νικόδημον: Δικαιολογητική Έκθεσις των επί του Αγώνος Δικαιωμάτων των Ψαριανών και πρότασις περί εξελέξεως των λογαριασμών των τριών ναυτικών νήσων Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών, εν Αθήναις, 1883, σελ. 8-9.
20. R. Kelly: The Universal cambist and commercial instructor being a full and accurate treatise on the exchanges, coins, weights and measures, London 1831, Vol. I, σελ. 314 και Vol. II, σελ. 40 κ. επ.
21. Beaujour: Tableau du Commerce de la Grèce formé d' après une année moyenne depuis 1787, jusqu'en 1797, Vol. I,II Paris 1800, Vol. I, (ελλ. μετ.) σελ. 181 και Ν. Σβορονος: op.cit σελ. 82, 83.
22. Π. Ραπτάοχην: op.cit. Τόμ. Α', σελ. 45.
23. Τ. Κρεμμυδάν: op.cit. σελ. 21.
24. Rouqueville: Voyage de la Grèce, Vol. VI, σελ. 254.
25. Rouqueville: op. cit. Vol. IV, σελ. 334-335.
26. Ν. Σβορονος: σελ. 120.
27. Η. Inalçik: "Capital Formation in the Ottoman Empire" *The journal of Economic History*, Vols XX, X N° 1, 1969, σελ. 134.
28. Beaujour. Τόμ. II σελ. 175. Κατά Καποδίστριαν ο επί της εποχής του τόκος εκυμαίνετο μεταξύ 12-30%.
- 29,30. Δ. Γέροντα: Περί του Εθμικού Δικαίου των Αθηνών της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασεως (Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών) Αθήναι 1964, σελ. 154, 155.

- 31,32. Σ. Αντωνιάδην: Οικονομική κατάσταση των πόλεων της Κρήτης κατά την εποχήν του πολέμου 1645-1669. Συναλλαγαι του Γεωργίου Μαυρίρη (ανάτυπον από τα Αποθησαυρίσματα) Βενετία 1967 σελ. 39, 41, 44. Το 1831 ο τόκος ήτο μόνον 8%, δεδομένου ότι αι συνθήκαι ήσαν διαφορετικά δια την ελευθέραν Ελλάδα (Στ. Παππά: Εγχειρίδιον Διπλογραφίας εν Αιγίνη 1831 σελ. 38). Το βιβλίον τούτο του Παππά εύρον εις την Βιβλιοθήκην Αιγίνης και εδημοσιεύθη υπό του συγγραφέως, ίνα γνωρίσουν οι ελεύθεροι Έλληνες την διπλογραφίαν. Μεταξύ 1712 και 1730 εμφανίζονται και αι φορτωτικάί, αι οποία ήσαν κατά το πλείστον έντυποι, ως τούτο ίσχυεν από του δευτέρου ημίσεος του 17ου αιώνος (Δ. Γκόφα: Ελληνικάί Εξαγωγαί κατά τας αρχάς του 18ου αιώνος κατ' ανέκδοτον εμπορικήν αλληλογραφίαν εις «Επιθεώρησις Εμπορικού Δικαίου» Τόμ. ΚΔ' 1973 σελ. 316 κ. επ.).
33. Ξ. Ζολώτα, Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως, Αθήναι 1926, σ. 98. Γ. Χαριτάκη, Η Ελληνική Βιομηχανία, Αθήναι 1927, σελ. 22.
34. Α. Δ. Κυρκιλίτση, Αι Τράπεζαι εν Ελλάδι (Πρόλογος Γ. Χαριτάκη), Αθήναι 1934, σ. 3.
35. Λ. Θ. Χουμανίδη: Περί της από του Ιωάννου Καποδιστρίου ιδρυθείσης Εθνικής Χρηματικής Τραπέζης» Παρνασσός, Τομ.19 Τεύχος του 1994, Αθήναι.
36. Δια της εν Άρχει Δ' Εθνικής Συνελεύσεως και δια του από 29ης Ιανουαρίου 1828 ψηφίσματός της υπεβλήθη προς έγκρισιν υπό του Κυβερνήτου το περί νομισμάτων σχέδιον, δια του οποίου ωρίζετο ως νόμισμα αργυρούν ο «Φοίνιξ», χρυσούν δε νόμισμα η Αθηνά ίση προς 5 φοίνικας και η αργυρά «ημισεία αιγίς», καθώς επίσης και έτερα νομίσματα «ημίσεος φοίνικος», ενώ χαλκά νομίσματα ωρίσθησαν το «λεπτόν», το «δεύτερον» ίσον προς 1/2 του λεπτού και το «πεντάριο» ίσον προς 5 λεπτά. (Περί τούτων βλ. Λ. Θ. Χουμανίδη, Τα Ελληνικά Νομίσματα, από του 1822 μέχρι του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, Αθήναι 1976, σ. 12). Ο Καποδίστριας την 8ην Φεβρουαρίου 1828 δια του υπ' αριθ. 207 Διατάγματος προσδιώρισε τας τιμάς των διαφόρων νομισμάτων εις γρόσια (1 γρόσιον = 15 πέννες ή 1,8 του φράγκου, βλ. W. A. Leake, Travels in Morea, London 1830, Vol. I, σ. 16). Τούτο όμως υπετιμήθη ένεκα της κибδηλίας, δια να κατέλθη εις 0.33 του φράγκου (Α. Ανδρέαδη, Μαθήματα Δημόσιας Οικονομίας, Αθήναι 1924, σ. 6). Κατά Παπαρρηγόπουλον το δίστηλον του Ιανουαρίου του 1822 ισούτο προς 7 1/2 γρόσια και τον Σεπτέμβριον του 1826 τούτο ισούτο προς 13 γρόσια (Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμ. ΣΤ', εν Αθήναις 1874, σ. 808). Κατά Νικόδημον ένα δίστηλον ήτο ίσον προς 8 1/2 γρόσια (ένθ' ανωτ. σελ. 8-9). Περί τούτων εις Λ. Θ. Χουμανίδη, Τα Ελληνικά Νομίσματα, σελ. σελ. 4, 5.

37. Α. Δ. Κυρκιλίτση, ενθ. ανωτ., σελ. σελ. 3-4.
38. Το Πανελλήνιον ήτο Συμβούλιον και απετελείτο εξ είκοσι και επτά μελών εις το οποίον συμμετείχε και ο Κυβερνήτης. Το Πανελλήνιον διηρέθη εις τρία Τμήματα (Γενική Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελλάδος, ψήφισμα Α', εν Αιγίνη, Τετάρτη 25 Ιανουαρίου 1828, σελ. 23-24): α) το έχον ως αντικείμενον την Οικονομίαν, β) το έχον ως αντικείμενον την Διοίκησιν και γ) το έχον ως αντικείμενον την ωπλισμένην δύναμιν ξηράς και θαλάσσης. Ο προεδρεύων εκάστου τμήματος ονομάζετο Πρόβουλος, υποβοηθούμενος εις το έργον του υπό δύο ετέρων μελών επιφορτισμένων δια την σύνταξιν εις έκαστον τμήμα των πράξεων τούτου και φερόντων τον τίτλον του α' και β' Γραμματέως αντιστοίχως. Ο Πρόβουλος του τμήματος και της Οικονομίας προήδρευεν, μετά των δύο ετέρων Προβούλων των δύο άλλων Τμημάτων του Πανελληνίου κατά τας γενικάς συνεδριάσεις τούτου, ενώ ο Γραμματέυς του Τμήματος του κινούντος τας υποθέσεις, εις τας οποίας ενησχολείτο το Πανελλήνιον, ενήργει τα χρέη του Γραμματέως της Συνελεύσεως του Πανελληνίου.
39. Η χρεωστική απόδειξις ήτο ως εξής:
- Χρεωστική απόδειξις
- Η Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα της Ελλάδος δέχεται σήμερον τη... παρά του Κυρίου... την ποσότητα των... εις δίστηλα Ισπανίας. Υπόσχεται δε να την αποδώση εις τον ίδιον κατά το υπ' αρ. Ζ' ψήφισμα τη... του... μηνός... του έτους... πληρώνουσα εις αυτόν προσέτι τότε την ποσότητα των... την συνιστώσαν τους τόκους κατά το προειρημένον ψήφισμα, και διάταγμα υπ' αρ. 133.
- Εκδόθη τη...
(Υπογραφή του Κυβερνήτου της Ελλάδος
και η σφραγίς του.
Σφραγίς της Επικρατείας
Υπογραφή του Προβούλου
Υπογραφή του Συνεργάτου)
40. Μέτοχοι προσήλθον εκ Σύρου και Επτανήσου, έμποροι και πλοίαρχοι και παρεχωρήθησαν δωρεά εις την Τράπεζαν όπως του Ιωάννου Κεφαλά -Ζακυνθίου εκ Σύρου- με 1.512 γρόσια, καθώς και άλλων (Γεν. Εφ. της Ελλάδος, αρ. 15, αρ. 29, έτος Γ', της 18/2/1828 και 25/4/1828).
41. Τούτο το ποσόν είναι και το ορθόν, κατόπιν διορθώσεως εις τον φύλλον της 18ης Φεβρουαρίου 1828 (σελ. 68), εις το οποίον αντι 1.000 ταλλήρων Ρεγγίνας ανεγράφησαν 1.000 δίστηλα.
42. Η ποσότης αύτη δημοσιευθείσα εις το υπ' αριθ. φύλλον της «Γεν. Εφ. της Ελλάδος» υπ. αρ. 22 κατεχωρήθη περιληπτικώς. Περί των ονομάτων τούτων, αμέσως κατωτέρω:

Ταλ. Δίσηπλα

Οι κύριοι	
Κωνστ. Χ. Γ. Κοτσιά	50
Αναγνώστης Μοναρχίδης	50
Ιωάννης Μαμούνης	50
Ιωάννης Μ. Μιλαήτης	100
Ανδρέας Σ. Μπάμπαλου	50
Ανδρέας Μιχάλπη	50
Ιωάννης Γ. Σκανδάλης	150
Αδελφοί Κυπαρισσιδες	50
Ιωάννης Κατσουλέρης	50
Εμμανουήλ Μπαλαμπάνος	300
Νικόλαος Χ. Αλεξανδρή	100
Ανδρέας Γιαννίτσης	400
Ανδρέας Κεφάλια	100
Υιοί Ιωάννου Καλαρά	100
Κομνηνός Ζανής	112:1/2
Κωνσταντής Κανάρης	100

43. Λ. Θ. Χουμανίδη, Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, Αθήναι 1990, Τόμος Β' σελ. 205.
44. Περί της Ιονικής Τραπεζής, ιδ. εις Δ. Νικολετόπουλον: Το χρονικόν ιδρύσεως της Ιονικής Τραπεζής «Ε' Συνέδριον Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας» (Η Ιστορία της Επτανήσου κατά τον 19ον και 20ον αιώνα (Κύθηρα 30-31 Αυγούστου 1996), Αθήναι 1999 σελ. 40 κ.επ.).
45. Νικολετόπουλον: *op. cit.* σελ. 62.
46. Η σχετική εισήγησις αναφέρει: «Τι είναι η Ελλάς; Τόπος κατεστραμμένος από τεσσάρων αιώνων δουλείας και πολλών ετών αναρχίας. Τα φυσικά πλούτη του τόπου δεν δύνανται να γονιμοποιηθώσιν εμμή δια της εργασίας, η δε εργασία δεν δύναται να γίνη εμμή δια χρημάτων. Πού δε ο μοχλός προς εύρεσιν αυτών; Η σύστασις ΤΡΑΠΕΖΗΣ δυναμένης δια της πίστεως να πολλαπλασιάση τα κεφάλαια». (εκ του βιβλίου «Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής» του Δ. Ζωγράφου, Αθήναι, 1925).
47. Κ. Σαμισιόρη: *op. cit.* σελ. 12.
48. Κ. Σαμισιόρη: *op. cit.* σελ. 17.
49. Κ. Σαμισιόρη: *op. cit.* Εκδ. Τραπεζής Ελλάδος (Ινστιτούτον Τραπεζικών Μελετών), Αθήναι 1966 σελ. 18.
50. «Δεν γνωρίζω –έλεγεν ο Διομήδης– αν εις την τραπεζικήν ιστορίαν του κόσμου υπάρχουν πολλά παραδείγματα τραπεζικών οργανισμών, οίτι-

νες συνεκέντρωσαν εις τοσούτον βαθμόν εργασίας αναγομένης εις όλους σχεδόν τους κλάδους της Εθνικής Οικονομίας όσον η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος». (Αλ. Διομήδους εισήγησις εις την Γενικήν Συνέλευσιν των μετόχων της Τραπέζης της 30ης Απριλίου 1928, αναφ. υπό Κ. Σπασιάρην: *op.cit.* σελ. 19).

- 51,52. Λ. Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος 1991 Τομ. Β' σελ. 293.
53. Μεταξύ των, κατά την περίοδον κυρίως των ετών 1924-1926, ιδρυθεισών Τραπεζών περιλαμβάνονται η Τράπεζα Λαοίσης, η Τράπεζα Μπενβενίστε, η Τράπεζα Ιδιοκτησίας Κρήτης, η Τράπεζα Μεσσηνίας, η Σερβοελληνική Τράπεζα, η Γεωργική Τράπεζα της Ελλάδος, η Τράπεζα Ιδιοκτησίας Πειραιώς, η Τράπεζα Αρχιπελάγους (εν Μυτιλήνη), η Πανελληνιος Τράπεζα Εμπορίου, Βιομηχανίας και Επιχειρήσεων, η Τράπεζα Σάμου, η Τράπεζα των Εμπόρων της Ελλάδος, η Τράπεζα Αθηναϊκής Πίσσεως, η Συμβατική Εταιρία Τραπεζικών Συναλλαγών, η Τράπεζα Εμπορίου και Βιομηχανίας (εν Βόλω), η Τράπεζα Πελοποννήσου (εν Γαστούνη) κ.ά. (Α. Κυριλίτση: Αι Τράπεζαι εν Ελλάδι, Αθήναι 1934 σελ. 12).
54. Ο Αλ. Διομήδης, διοικητής τότε της Εθνικής Τραπέζης, εις επιστολήν του από 22-6-1927 προς τον εν Γενεύη ευρισκόμενον δια διαπραγματεύσεις μετά της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών υποδιοικητήν αυτής Εμ. Τσουδερόν έγγραφεν: «...Μη λησμονούμεν όμως ότι γενικώς η πίστις παρ' ημίν είναι ακόμη εις τα σπάργαλα και ότι με δυσκολίαν αι υπογραφαί κυκλοφορούν...» (Ηλ. Βενέζη: Χρονικόν της Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήναι 1955 σελ. 31, Σπατασάρην: σελ. 22).
55. Κ. Σαμισιάρης *op.cit.* σελ. 22-23 (συμφώνως προς το Μηνιαίον Δελτίον Τραπέζης της Ελλάδος, Ιανουάριος του 1930, σελ. 14).
56. Κ. Σαμισιάρην: *op. cit.* σελ. 24., Λ. Θ. Χουμανίδην: *op. cit.* σελ. 318 του ιδίου. Ο πληθωρισμός εν Ελλάδι κατά την από του Α' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι του 1927 περίοδον και η νομισματική πολιτική του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη (ΙΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 1996).
57. Κατά τα πρώτα έτη από της ενάρξεως του Αγώνος η Ελλάς δεν είχε ορίσει ιδίαν νομισματικήν μονάδα. Αι συναλλαγαί εξηκολούθουν να διεξάγωνται, ως ήδη ελέχθη, και κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας δια ποικιλίας νομισμάτων άλλων χωρών (τουρκικών λιρών, ισπανικών πεσετών κλπ.). Ιδία νομισματική μονάς καθιερώθη το πρώτον επί Καποδιστρίου δια ψηφίσματος της 29/7/1828 της Δ' εν Άργει Εθνικής Συνελεύσεως, ήτο δε αύτη, ως ήδη ελέχθη, ο φοίνιξ. Η μεταπολίτευσις του 1833, δια Διατάγματος της 8-2-1833, κατήργησε την ως άνω νομισματικήν μονάδα και εισήγαγεν αντ' αυτής νέαν τοιαύτην, την δραχμήν. Το

κρατούν νομισματικών σύστημα ήτο το διμεταλλικόν, αργύρου και χρυσού. Τούτο κατηγογήθη δια Διατάγματος της 12/5/1928 και εισήχθη το μονομεταλλικόν τοιούτον, του χρυσού. Η νόμω σταθεροποίησις της δραχμής, καθιερωθείσα δια του Ν. 3424/27 και των συναφών Διαταγμάτων και αποφάσεων, ήρχισεν από της ημέρας ενάρξεως της λειτουργίας της Τραπέζης της Ελλάδος, της οποίας το Καταστατικόν προέβλεπε και εκανόνιζε τα της υποχρεωτικής μετατροπής γραμματίων αυτής εις συνάλλαγμα χρυσής βάσεως. Η σταθερότης όμως αυτή της δραχμής δεν διήρκεσε παρά τέσσαρα έτη, δεδομένου ότι υπό την πίεσιν των συνεπειών της μεγάλης οικονομικής κρίσεως 1929-1932, η χώρα μας επανήλθεν και πάλιν κατά το έτος 1932 εις το καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Προ του Μαΐου του έτους 1928 η Ελλάς είχε ζήση, ως επί το πλείστον, υπό το κράτος της αναγκαστικής κυκλοφορίας και διετέλεσε υπ' αυτήν άνευ διακοπής από του έτους 1885. (Γ. Πύρσου: Συμβολή εις την Ιστορίαν της Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήναι 1946. Τόμος Β', σελ. 23).

58,59. Κ. Σαμισιάρην: *op. cit.* σελ. 29, 30.

60. Παράλληλως προς την νέαν δραχμίν είχαν τεθή εις κυκλοφορίαν υπό των αγγλικών στρατευμάτων λίραι στερλίνας ειδικής κατηγορίας, αι οποία είχαν νόμιμον κυκλοφορίαν εντός της χώρας, ανταλλασσόμεναι με την ιδίαν σχέσιν της στερλίνας, ήτοι 600 δραχ. Αι εν λόγω λίραι εξηκολούθουν να κυκλοφορούν μέχρι της 31ης Μαΐου 1945 με διακυμαινομένην όμως αξίαν της λίρας.

61,62. Κ. Σαμισιάρην: *op. cit.* σελ. 32.

63. Κ. Σαμισιάρην: *op. cit.* σελ. 33.

64. Κ. Σαμισιάρην: *op. cit.* σελ. 33, 34. Πηγή : Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Τραπέζης της Ελλάδος.

65. Γ. Πύρσου: Συμβολή εις την Ιστορίαν της Τραπέζης της Ελλάδος (Τόμος Β', σελ. 308).

66. Κ. Σαμισιάρην: *op. cit.* σελ. 114.

67. Το Ελληνικό Τραπεζικό Σύστημα, Γενική Επισκόπηση σελ.9 ...?... (Εις το έργον των Α. Ζατρίδη, Χ. Κατσάνη, Γ. Τραγάκη, Ν. Τσεβέα, Ι. Χαράλαμπίδη υπό τίτλον Ευρωπαϊκή Ένωση και Τραπεζικό Σύστημα, εκδ. Ινστιτούτον Οικονομικών και Βιομηχανικών Μελετών (ΙΟΒΕ), Αθήνα 1992. Ο αναγνώστης εις το αναφερόμενον έργον θα εξεύρη υλικόν προς μελέτην λίαν αξιόλογον του παρά την ζοφεράν εικόνα την οποίαν θα σχηματίση τελικώς διά το εν Ελλάδι Τραπεζικόν σύστημα.

68. Ν. Τσεβέαν, ένθ' ανωτ. σελ.σελ. 9-10

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- Andreadis, Str.: Banking in Greek Comperattive Banking ed. H.W.
 Ανδρεάδης, Στρ.: Ο ρόλος των εμπορικών Τραπεζών εις την Οικονομικήν Ανάπτυξιν, Αθήναι 1967.
- Γαλάνη, Θ.: Τραπεζικαί Μελέται, Αθήναι 1946.
- Γεωργιάδη, Μ.: Το πρόβλημα της Ρευστότητος εις τας Τραπεζικάς και Βιομηχανικάς Επιχειρήσεις, Αθήναι 1950.
- Γκολέμη, Μ.: Αι Κεντρικαί Τράπεζαι, Αθήναι 1952.
- Δαμάλα, Β.: Στην πορεία Δραχμής, Αθήναι 1959.
- Einzig, P.: How Money is Managed London 1954.
- Ζητροίδη, Α., Κατσάνη, Χ., Τραγάκη Γ., Τσαβέα, Ν., Χαρολαμπίδη, Ι.: Ευρωπαϊκή Ένωση και Τραπεζικό Σύστημα, εκδ. Ινστιτούτον Οικονομιών και Βιομηχανικών Μελετών (IOBE), Αθήνα 1992.
- Κυρκιλίτση, Α.: Αι Τράπεζαι εν Ελλάδι (Πρόλογος Γ. Χαριτάκη), Αθήναι 1934.
- Κυρκιλίτση, Α.: Αναπροσαρμογαί του Ελληνικού Συστήματος Χρηματοδοτήσεως, εκδ. *Τράπεζα της Ελλάδος, Ινστιτούτον Τραπεζικών Μελετών*, Αθήναι 1966.
- Νικολετόπουλου, Δ.: Περί του νομίσματος εν Ελλάδι, από της Αλώσεως μέχρι της αφίξεως του Όθωνος (διατριβή επί διδακτορία), Αθήναι 1974.
- Dauplin-Meunier: Histoire de la Banque, Paris 1951.
- Petit-Dutallis, G.: Le Crédit et les Banques, Paris 1964.
- Σαμσιάρη, Κ.: Η Ελληνική Τραπεζική Οργάνωσις. *Τράπεζα της Ελλάδος, Ινστιτούτον Τραπεζικών Μελετών*.

---

* Εις την βιβλιογραφίαν δέον ο αναγνώστης να λάβη υπ' όψιν και τα αναφερόμενα συγγράμματα και άρθρα των υποσημειώσεων.

- Σιμόπουλου, Κ.: Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700, Αθήνα 1972.
- Σπουργίτη, Θ.: Τραπεζικά Συναλλάγματα και διαφοραί, Αθήνα 1929.
- Σπουργίτη, Α.: Τραπεζικά Μελετήματα, Αθήνα 1928.
- Σπανδανοπούλου, Ι.: Τραπεζική Τεχνική, Αθήνα 1962.
- Θάνου, Γ.: Διαρθρωτική Εξέλιξη και Λειτουργία του Ελληνικού, Τραπεζικού συστήματος, 1982-1995 (Ανάτυπο εκ της περιοδικής εκδόσεως του ΕΚΚΕ "Επιθεώρησις Κοινωνικών Ερευνών" Τεύχος 100 Γ' 1999 σελ. 13-62).
- Θάνου, Γ.: Ιστορική Κριτική Αναφορά στην οργανωτική εξέλιξη του ελληνικού νομισματικού συστήματος 1828-1982. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* Τεύχος 96-97, Β'-Γ' 1998. σελ. 249-277.
- Finlay, G.: Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας στην Ελλάδα (ελλ. μετ.) Αθήνα 1972.
- Χουμανίδη, Λ.: Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 199.
- Χουμανίδη, Λ.: Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, Τομ. Β'.
- Χουμανίδη, Λ.: Περί της Οικονομίας και Ναυτιλίας των τριών νήσων Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών κατά την Τουρκοκρατίαν (Επιστημονική Επετηρίς της Παντείου Σχολής Πολιτικών Επιστημών), Αθήνα 1972.
- Houmanidis, L.: Aspects du développement économique de la Grèce Hélladique au XVIII siècle et ses consequences sur la liberation des peuples Balcaniques *Studi in memoria di Federigo Melis* Vol. 5 Napoli 1978.
- Χαριτάκης, Γ.: Τράπεζαι και Χρηματογορά, Αθήνα 1935.
- Φίλιου, Β.: Οικονομική Τραπεζικών Επιχειρήσεων, εκδ. Interbooks, Αθήνα 1994.
- Φίλιου, Β.: Εκτίμησις της Κεφαλαιακής Επαρκειάς των Τραπεζών και η ΕΟΚ, *Δελτίο Ένωσις Ελληνικών Τραπεζών*, έτος 50, τεύχος 20, 1988 σελ.σελ.27-39.

HISTORY OF THE COLLECTIVE MARKET DEMAND CURVE IN THE 20th CENTURY: FROM ARTHUR CECIL PIGOU TO GARY BECKER

AUKE R. LEEN

Wageningen University and Leiden University

1. Introduction

The article is about the history of the collective (aggregate) market demand curve in the 20th century. In particular I do ask the question: “If the preferences of one consumer are affected by what others consume, what repercussions does this have for the way we construct the market demand curve?” Why do I look only at the 20th century? Simply because before the beginning of that century not much was said about ‘related consumption’ in the pure theory of microeconomics. Of course from the point of view of sociology the phenomenon of conspicuous consumption, e.g., fashion, was well known. And then there is welfare economics. Negative and positive external effects are known for a long time: the utility function of one individual contains, as variables, the quantities of goods consumed by other persons. But the question in this article is: “How do we go from the ‘separate’ individual demand curves to the collective market demand curve if consumption between individuals is related?”

2. Forerunners: Verri, Davenant, Cournot, and Marshall.

The history of the demand curve –as far as to give a precise form to it (also from the point of pure theory)– seems to go back to Count Pietro Verri (1728-97). He gave a constant-outlay demand curve (hyperbolic demand law). If p be price, q quantity, and c a constant, then, according to Verri's law, $p \cdot q = c$ (Schumpeter, 1954, p. 307).

Though Verri gave the first precise form of the relation between price and quantity, it is generally recognized that the first demand schedule was stated by Charles Davenant (1656-1714). Like Verri, it was stated in 'elasticity' form. As George Stigler says, "the whole literature of the pre-Marshallian period teems with discussion of it" (1965, p. 2). Though it was Alfred Marshall (1848-1924), who was the first to give elasticity the formal form as we do know of it today. Davenant's law of demand –better known as Gregory King's (1648-1712) law of demand for wheat– refers to deviations from an assumed normal state. If the harvest falls short of this normal state by 1, 2, 3, 4, or 5-tenth, the price will rise above its trend value by 3, 8, 16, 28, or 45-tenth. Though the law speaks about changes in supply, it was clearly meant to be a 'law of demand'. It gives the demand curve on the assumption that (1) the variability is produced by shifts in the supply curve, along with the idea that (2) equilibrium values are observed. And indeed the assumption that demand does remains relatively stable is warranted for agricultural goods, where supply exhibits relatively more variability (Creedy, 1992, p. 8).¹

After that, and a silence of over 100 years, there was Antoine Augustin Cournot (1801-77). He, in chapter 4 of his *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses* (1838), gave the nucleus of what later came to be Marshall's demand curve (Schumpeter, 1953, pp. 959 and 1176). "Let us admit therefore that the sales or the annual demand D is, for each article, a particular function $F(p)$ of the price p of such article. To know the form of this function would be to know what we call *the law of*

---

¹ It was only in 1915 that G. U. Yule ("Crop Production and Prices. A Note on Gregory King's law," *Journal of the Royal Statistical Society*), gave the first precise mathematical form of the Law, and demand and price really became a functional relationship: $y = -2.33x + 0.05x^2 - 0.00167x^3$ (x and y are percentages of quantity and price).

demand or *of sales*” (Cournot, 1927, p. 38). A curve (*loi du debit*) not properly defined before him (Schumpeter, 1953, p. 976). Before Cournot the vague expression was used that, ‘the price of goods is in the inverse ratio of the quantity offered, and in the direct ratio of the quantity demanded’. As far as relatedness in consumption goes, “some objects of whim and luxury [said Cournot] which are only desirable on account of their rarity and of the high price which is the consequence thereof [...] play so unimportant a part in social economy” that we can safely disregard them (1927, p. 37-8). For instance, if diamonds could be produced for one franc instead of thousand francs, “it would not be astonishing if diamonds should cease to be used in sets of jewellery, and should disappear as articles of commerce” (o.c. p. 38).

Marshall, in his *Principles of Economics*, did not consider interpersonal effects on demand. Though he was aware of the problem. See, e.g., a letter he wrote to Pigou in 1903. “Though we may pass from the utility curve of an individual to the demand curve of a nation (or other group), as regards bread or milk or any other commodity which is valued only for its direct benefit to us, yet we cannot do that for commodities which we value partly because they impart social distinction. For a large change in the supply all round of such a commodity alters the condition which we have assumed to be practically constant when making out the curve for an individual” (Pigou, 1925, p. 433). But, characteristically for his attitude towards the use of mathematics in economics, he feared it would make the demand curve to complicated if the relation would be incorporated

For Marshall the problem of aggregating individual demand is often no more than a problem of re-scaling the axes. “The demand is represented by the same curve as before, only an inch measured along [the x-axis] now represents ten million pounds instead of then pounds” (Marshall, [1890], 1920, p. 99 note 1). If we do not have a representative consumer (as we just assumed), but several (homogenous) groups of consumers, e.g., the rich, the middle class, and the poor, Marshall constructs a total demand curve by adding demand horizontally (o.c., p. 104). To make this an easy thing to do, was –according to Mark Blaug– the reason to place p on the y-axis and q on the x-axis. This in violation of common mathematical usage: to place the independent variable on the x-axis and the dependant variable on the y-axis (Blaug, 1978, p. 430). Though the switch in axes can also be seen

differently. It can point at a difference in the assumption about the way in which buyers behave in a market. Does a demand curve show the quantities individuals are willing to buy at various prices (as Cournot said) or do they indicate the maximum prices individuals would be willing to pay for a given quantity of a commodity (as Marshall said) (Landreth and Colander, 1994, pp. 309-10)?

In sum, however, it seems to be a fair generalization to conclude that, before the 20th Century economists discussed the construction of market demand curves under the implicit or explicit assumption of unrelated consumption between individuals. And this assumption was, at least, explicitly summed up in Marshall's *Principles*. Indeed, as they used to say, 'it is all in Marshall'.

3. Pigou

According to Harvey Leibenstein, in his article "Bandwagon, Snob, and Veblen effects in the theory of consumers demand" (1950, p. 98), it was a short article of Pigou of 1913 in which the question –that also underlines this article– was (explicitly) asked for the first time. "Under what circumstances [does] the assumption of the additivity of the individual demand curves 'adequately conforms to the facts, and, when it does not so conform, what alternative assumption ought to be substituted for it' " (o.c., p. 98)

What was Pigou's answer? The assumption of additivity, "seems to be fully warranted as regards commodities that are desired wholly for the direct satisfaction yielded by them, and not at all for the indirect satisfaction which their possession contributes through our thirst for reputation or distinction" (Pigou, 1913, p. 19). The assumption seems also to be warranted, "to disturbances of equilibrium so small that the aggregate output or consumption of the commodity affected is not greatly changed" (o.c., pp. 18-9). This, since, it often takes a considerable change in aggregate consumption to make people aware that any change in 'commonness' has taken place.

What, however, if people do not merely buy a thing 'for their own sake', but also on the extent to which it is 'the thing' to buy, "and thus, indirectly

upon the quantity that people in general are buying” (o.c., p. 21). For this seems to be the case in most situations we do meet in modern society. Compare John Stuart Mill, cited in Pigou (1913, p. 20), who wrote, “When once the means of living have been obtained, the far greater part of the remaining labour and effort which takes place on the earth has for its object to acquire the respect or the favourable regard of mankind; to be looked up to, or, at all events, not to be looked down upon by them.” For Pigou, if this is the case, the way-out is to make the assumption, “that the price at which anybody demands (or supplies) a given quantity of commodity is made up by the addition of two parts, one depending on the quantity that the person in question himself demands (or supplies) $[y_r]$ and the other upon the quantity that the whole market collectively demands $[y]$. The following function does follow

$$p = \Phi y_r + \Psi y \text{ (o.c., p. 21).} \tag{1}$$

Though for Pigou the function fits for most cases the side of supply, it does not for demand. Since, first, society must be homogeneous. Which is obviously not the case. And, second, in function (1) demand depends simply on the aggregate quantity the market is purchasing. But it is “quite differently if the addition is caused by extra purchases distributed over the public generally, or by extra purchases distributed on the part of my heroes. Caracalla buys amber in honour of his mistress’ hair; amber becomes a craze in Italy” (o.c., p. 23). The just-mentioned function (1) becomes also more complicated, and of the form

$$p = f_r y_r + \Phi_r y_1 + \Psi_r y_2 . \tag{2}$$

And even this will not do for “cases where the influence exerted upon the demand schedule of source A by a change in the consumption of source B depends in part on the conditions prevailing in one or more of the other sources” (o.c., p. 24). Then the formula becomes

$$p = \Phi_r \{y_r, y_1, y_2 \dots\} . \tag{3}$$

4. Morgenstern and Leibenstein

It was Oskar Morgenstern, in an article of 1948 “Demand Theory Reconsidered”, who posed the problem of the collective aggregate demand curve again. In the majority of empirical cases –he says– non-additivity seems to prevail. What for instance to do “in the case of fashions, where one person buys because another is buying the same thing, or vice versa. The collective demand curve of snobs is most likely not additive” (o.c., p. 175). So, the collective demand curve is not the simply summation of individual demand schedules for the same good. “[T]his would be like explaining fashions by summation of individual ideas about dress” (Blaug, 1978, p. 370, note 3). Though for Morgenstern the way out of the problem was the theory of games, we –as the economist we discuss next (Harvey Leibenstein)– stick to the still more conventional method of micro economic analysis: the functions of demand and supply. They way Leibenstein incorporated, e.g., the bandwagon effect in them is as follows. See the following figures 1 and 2 that illustrate what he did. The x-axis measures the total sales of some ‘fashionable’ good.

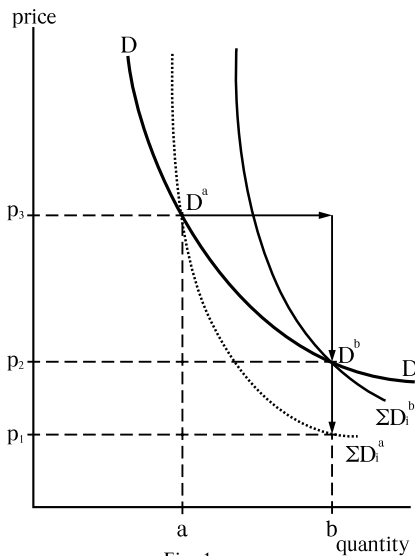

Fig. 1

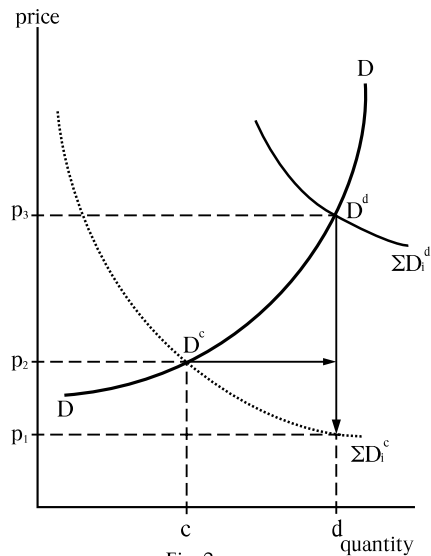

Fig. 2

Suppose, see figure 1, consumers think total sales are a , then ΣD_i^a represents the demand curve of the market. Suppose, however, consumers think that total sales are b , then ΣD_i^b represents demand; the good has become more attractive, and people want to buy more. Ultimately, however, consumers get a good sense of how many people have purchased the good. Given the price, e.g., p_3 , point D^a as an equilibrium point will emerge. The same goes for point D^b if the price is p_2 . In the end a long-run equilibrium market demand curve (DD) evolves, that connects all the separate equilibrium points. In other words, suppose the price at the market is p_3 and consumers are in a situation of equilibrium in point D^a . To sell more, e.g., b , the price has to be lowered to p_1 . Because of the bandwagon effect (the shift in ΣD_i^a to ΣD_i^b), however, price has only to be lowered to p_2 . In the extreme case of a very strong bandwagon effect –see figure 2– the equilibrium market demand curve (DD) slopes upward. Suppose the price at the market is p_2 and consumers are in a situation of equilibrium in point D^c . To sell more, e.g., d , the price has to be lowered to p_1 . Because of the very strong bandwagon effect, however, (the shift in ΣD_i^c to ΣD_i^d) the price can even be raised to p_3 . Though this last case was, remarkable enough (cf. Green, 1971, p. 149), not mentioned by Leibenstein

5. Becker

In 1991 Gary Becker wrote an article about a popular seafood restaurant in Palo Alto, California. I do not know if the restaurant is still popular. I do not even know if it still exists. However, the puzzle Becker wrote about certainly does. Queues still frequently form, and we need to ask why the popular restaurant (with persistent excess demand) does not raise its prices, thus reducing the queue for seats while expanding profits (Becker, 1991, p. 1109). Becker solved the puzzle by assuming “that a consumer’s demand for some goods depends [positively (the so-called bandwagon effect, we just spoke of)] on the demands by other consumers” (Becker, 1991, p. 1110). The bandwagon effect can be so strong that the market demand curve slopes positively over a certain interval. Consider Figure 3 where DD is the long run (equilibrium) demand curve postulated by Becker. By charging $p_{\max}$, the restaurant has a permanent gap between demand D_g and supply

S. Becker maintained that this gap and the resulting queue are necessary to sustain demand. This implies that the price cannot be raised without losing all consumers.

However, Becker, in his still widely cited article, ignored the market forces underlying demand. He passed Pigou who wrote that we must probe deeper into the relation that exists between the aggregated demand schedule and the demand schedule of the separate sources of demand (1913, p. 19); see also Morgenstern (1948, p. 176) and Friedman (1976, p. 87).

In this part of the paper we reconsider Becker's puzzle. First, we argue that Becker's solution leads to excess supply rather than excess demand. Our starting point is that consumers react to the gap between aggregate demand and supply. We show that market forces exerted by the sum of short-run demand curves do not solve the problem as Becker argued. On the contrary, the puzzle vanishes. We can learn something by going back to Pigou. Second, we offer an alternative solution in the form of a rather special aggregated demand curve: the all-or-nothing curve.

5.1 Market forces of demand

We assume that individual i has a Marshallian demand curve:

$$p_i = a - bx_i + c X_i \quad (4)$$

Where X_i is the aggregated demand for good x that is bought by the relevant group of consumers. As usual a and b are positive. If c is positive too, then there is a bandwagon effect. If c is negative there is a snob effect (Compare function 1).

If there are m identical consumers, $X_i = mx_i$. This gives the following equilibrium market demand curve:

$$p_i = a + [c - b/m] X_i \quad (5)$$

On this curve, *ceteris paribus*, no consumer wants to change his or her plans. If $c-b/m < 0$, it slopes down. A strong bandwagon effect, $c > 0$, can

make $c-b/m$ positive and the equilibrium market demand curve slopes upward. The short-run individual demand curves (given the total quantity that is expected to be demanded), and also the sum of them, however, still slope downward (Leibenstein 1950, p. 107).

The points on the aggregated short-run demand curves are unstable, except for those that coincide with the equilibrium market demand curve. How does adjustment take place? Sooner or later the consumer discovers that the quantity demanded differs from the one he expected. He adjusts his behavior and the points on the equilibrium (long-run) market demand curve, DD , emerge.

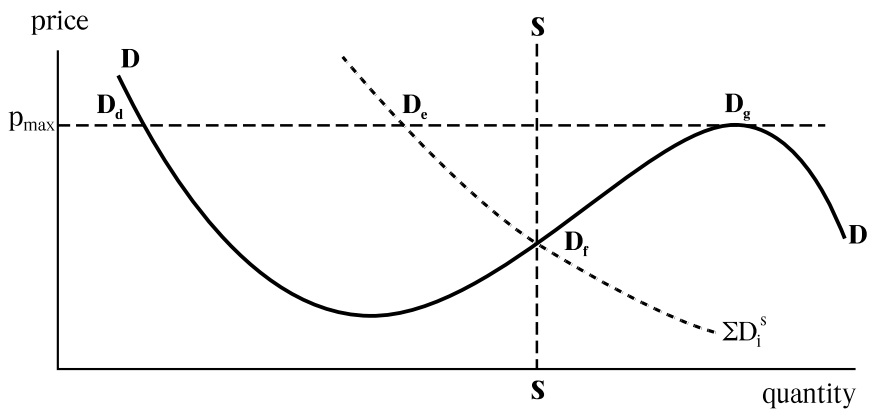

Fig 3

At its maximum, the quantity traded cannot be greater than the one supplied in this case SS . Moreover, realized demand cannot exceed SS either. A quantity the consumer certainly becomes aware of. After all, since he is facing a situation of persistent excess demand, he has had ample time to get to know that quantity. The sum of the individual short-run demand curves, given the quantity supplied, is ΣD_i^s (see Figure 3).

How does the consumer learn about maximum supply, SS , and realized demand? Waiting lines play an important role in this. They are not arbitrarily long, but rather correspond to the total number of people that can be served that day. The last person in line is the last who can be served that day. Capacity, e.g. the seating capacity of a theatre, is usually rationed, as Becker (1991, p. 1109) says, by delays in seeing a play. Given a certain

period of time, seating capacity of a restaurant or theatre or the number of copies of a book sold are reliable signs of quantity demanded. Signs that are not that easily available for most other goods. In other words, the relevant short-run demand curve is ΣD_i^s .

With ΣD_i^s and the price set by the restaurant at $p_{\max}$, the quantity demanded is much smaller than Becker's equilibrium demand curve suggests. There is no excess demand of D_g-S but rather excess supply of $S-D_e$. Moreover D_e is no equilibrium. If the price stays at $p_{\max}$, ΣD_i ultimately shifts along the DD curve to D_d , as consumers curtail their demand further. Becker's solution to the puzzle does not hold.

This model with an upward-sloping demand curve is rather extreme. However, even that of a moderate bandwagon effect does not hold either. See Figure 4. The equilibrium market demand curve DD is highly elastic. At $p_{\max}$ it is once more a puzzle why the producer does not raise his price.

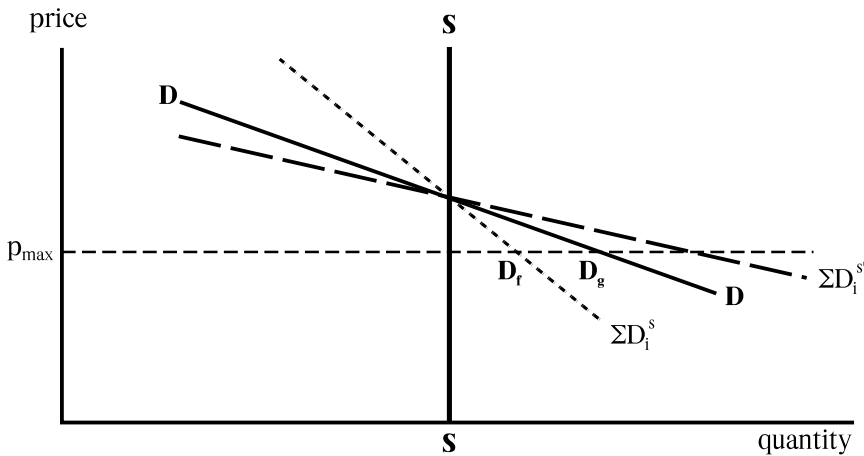

Fig 4

At $P_{\max}$ realized demand will be equal to the amount supplied. Again the consumer takes this as a sign of the total quantity demanded. From the aggregated individual demand curve that fits that quantity, ΣD_i^s , it follows that at $P_{\max}$, pressure on the price to increase is much smaller (D_r-S) than predicted by Becker's model (D_g-S). A more elastic individual demand curve, e. g. $\Sigma D_i^{s'}$ would give large excess demand and, indeed, put pressure on the price to rise. This, however, would suggest the good to be a snob

good, thus contradicting the assumption of a bandwagon effect. So Becker's logic fits the less extreme bandwagon effect better than the extreme one.

The market forces of demand show formal similarity to those of supply. Compare the foregoing situation with that where an individual (marginal cost) supply curve shifts (up)downwards because of external (dis)economies. The points on the aggregated individual supply curve are all virtual points, except for the one where the curve intersects the total equilibrium supply curve of the industry: the curve that reflects external (dis)economies affecting marginal cost curves. However, if there is an effective minimum or maximum price, the aggregated individual supply curves have real significance, showing the pressure on the market at nonequilibrium prices (Friedman, 1976, pp. 98-102).

5.2 The all-or-nothing demand curve: a very special market demand curve indeed

If we postulate a downward-sloping total demand curve and interpret it in the usual way, Becker's puzzle is hard to solve. There is no obvious reason why prices should not rise to reduce excess demand and restore equilibrium. What we need is an alternative explanation for the queues that we frequently observe. This is the objective of this section.

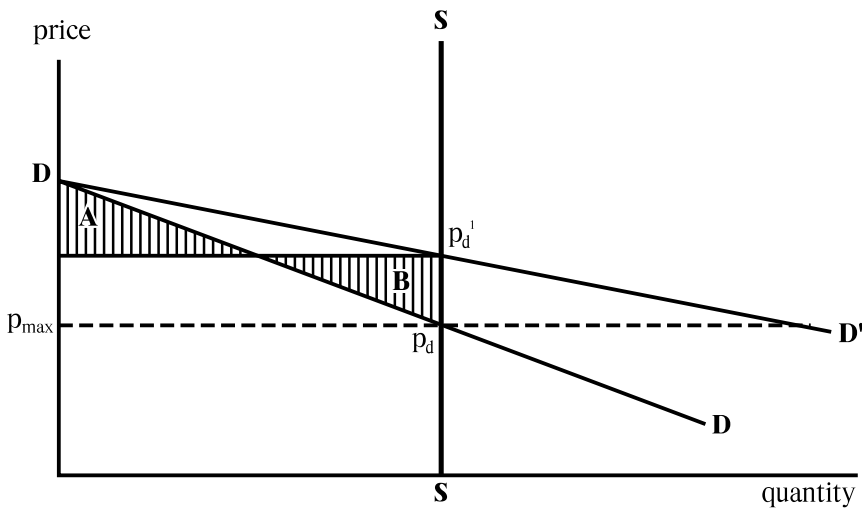
First, consider the kind of goods we are dealing with. As a rule, they are bought in small quantities –sometimes two mostly only one. Few people buy more than one copy of a best-selling book (except, perhaps, for an additional copy to give away as a present and another one if the first falls apart). But that is all. Few see a favorite Broadway show or movie twice. Indeed, some have seen *The Sound of Music* a hundred times and make it to the *Guinness Book of Records*, but these are exceptions. Dining in a famous restaurant is also a once-in-a-life-time experience for the vast majority of the customers. Admittedly, there are regulars but they usually do not have to wait in queues. In general, if total demand for the events under consideration increases or decreases, this is because of a change in the number of buyers. No intra-marginal goods are sold. This implies that there is no typical consumer on which to base the total demand curve.

Second, if more than one piece of the good is bought, e.g., you visit a play or a restaurant with your wife, you face an all-or-nothing choice. Either you buy two tickets or meals, or you buy none at all. You do not leave your wife behind at the door. In other words, the all-or-nothing demand curve applies (Friedman, 1976, pp. 16-7).

The discussion of demand should not be limited to the marginal curves (Morgenstern, 1948, p. 167). It may be of interest to make a distinction between how much you want to buy at a certain price and how much you value a certain quantity. Except for the marginal case, the normal demand curve does not show how much a consumer is willing to pay for a certain quantity. It shows what quantity he wants to buy. But if he is asked how much he wants to pay when it is either nothing or a certain quantity, he is willing to pay more. Instead of p_d he is willing to pay p_d' , as in the following Figure 3. If it is either-or, he is willing to sacrifice his whole consumer surplus. Triangle A is equal to triangle B.

What does this imply for the interpretation of the demand curve? What does it mean when the normal demand curve (DD), which shows the situation where goods are bought by many, continuously, and in large amounts, becomes an all-or-nothing curve (DD', see Figure 5)?

If it is the DD' curve we observe when we see a permanent excess demand, the gap (the puzzle) cannot be closed by raising prices. The reason

is that the price hike would put off potential consumers because the goods are rationed by delays. You cannot, as we usually implicitly assume, wait till demand reconstitutes itself at the higher price (Morgenstern, 1948, pp. 170-2). Those who have bought the good will not come back, as only one or few goods are bought. By raising prices the producer loses contact with his future market. In most other cases, however, by raising prices the producer loses each buyer gradually: they buy less. Now he loses the excluded buyer completely. And, because of the bandwagon effect, he loses them in great numbers. This implies that advertising has to start from scratch again. A problem for these goods since they all depend on the bandwagon effect. Therefore, the most effective way to signal the good and keep capacity fully used is keep the queue. And these are exactly what you give up by raising prices.

Abstract

Auke R. Leen: *History of the collective market demand curve in the 20th Century (From Arthur Cecil Pigou to Gary Becker)*

The article tells the history of the aggregated demand curve in the 20th Century. The question we ask is: “How can we determine the aggregate demand curve if the preferences of one consumer are affected by what others consume?” Before the 20th Century, total demand was simply thought of as a case of simple adding the demand of the several sources of it (e.g., Verri, Davenant, Cournot, and Marshall). After Pigou raised the question in 1913, it was Leibenstein (1950) who came up with an answer in terms of the conventional analysis of demand. The problem and its solution, however, is still relevant. See, e.g., the failure to use Pigou and Leibenstein in the way Becker solves a problem when demand is related.

REFERENCES

- Becker, G. S. (1991): "A Note on Restaurant Pricing and Other Examples of Social Influences on Price," *Journal of Political Economy*, 99, pp. 1109-1116.
- Blaug, M. (1978): *Economic Theory in Retrospect*, 3rd edition, Cambridge University Press, Cambridge.
- Cournot, A. A. ([1838], 1927): *Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth* (Engl. transl.), Storchert-Hafner, London.
- Creedy, J. (1992): *Demand and Exchange in Economic Analysis (A History from Cournot to Marshall)*, Edward Elgar, Aldershot.
- Friedman, M. ([1962], 1972): *Price Theory*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Green, H.A.J. (1971): *Consumer Theory*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Landreth, H. and Colander, D.C. (1994): *History of Economic Thought*, Houghton Mifflin, Boston.
- Leibenstein, H. (1950): "Bandwagon, Snob, and Veblen effects in the Theory of Consumers' Demand," *The Quarterly Journal of Economics* (May), pp. 183-201.
- Marshall, A. ([1890], 1920): *Principles of Economics*, 8th edition, Macmillan, London.
- Morgenstern, O. (1948): "Demand Theory Reconsidered," *The Quarterly Journal of Economics* (February), pp. 165-201.
- Pigou, A. C. (1913): "The Interdependence of Different Sources of Demand and Supply in a Market," *The Economic Journal* (March.), pp. 19-24.
- Pigou, A. C. (1925): *Memorials of Alfred Marshall*, Macmillan, London.
- Schumpeter, J. (1954): *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, New York.
- Stigler, G. L. (1965): *Essays in the History of Economics*, University of Chicago Press, Chicago.

ECONOMIC SURPLUS AS A POLITICAL-ECONOMIC CONCEPT*

Dr. ROEL P. ZUIDEMA

Emeritus Professor of General Economics
at the Vrije Universiteit, Amsterdam (NL)

1. Introduction

The organisation of human society, as a loosely used expression, stands for a complex whole of both spontaneous and more or less continuous forms of interhuman relations. In the following I address the question, what kind of institutional arrangement for this organisation of society might be most appropriate for the attainment of economic welfare. I will do so by using the concept of economic surplus and that also in a political context.

Let me start with a preliminary definition of the concept of economic surplus. Surplus here refers to a difference between the value obtained and the value given up as the result of (a certain kind of) human action. Speaking then of “economic” surplus, narrows this furthermore to human actions in relation to the handling of scarce resources. People are confronted with a scarcity of resources when trying to fulfill their needs and

---

* This article is an elaboration of my valedictory lecture :
“The Profitability of Market Transactions” (“Het profijt van markttransacties” in Dutch) on December 1st, 2000 and has been presented at the 6th ISINI Congress in Miami, USA, August 15-18, 2001

wants and in some way must cope with that for their human existence.

However, in the course of time particular institutions have been developed which eventually may lead to, or at least may be helpful for, the attainment of a satisfying state of affairs concerning human economic welfare. For the economic governance of society usually one thinks primarily of both the state and the market. A so-called mixed economy stands for a kind of mixture of “the market” and “the state” or “government” which is supposed to determine the allocation of economic resources in a society.

I therefore begin with an exposure of three manifestations of economic surplus in the context of such a mixed economy. From there we may go on with a definition of the economic surplus for a society as a whole. That gives a suitable basis, in my opinion, for a successive discussion of the main question of my paper such as circumscribed above.

2. Consumer, producer and citizen surplus

In the context of a mixed economic system the profitability of market transactions may be viewed upon, from the side of demand, as a consumer surplus, and from the side of supply as a producer surplus. One may find an exact definition and a more precise exposition of these concepts in the textbooks of (micro-)economics.¹ Here it suffices to give a simple characterisation of the essence. Consumer surplus, on the demand side of a specific market for goods or services, amounts to the difference between the aggregated marginal willingness to pay of (a) consumer(s) for successive units of the quantity bought on that market, in a certain time period, and the actual price paid for these different units in total. Imagine you can buy something for a price of one euro per unit; for successive units you are prepared to pay, respectively, 140, 120, 100, 80 and 60 eurocents. Smart as you are, you decide to purchase three units and in that way earn yourself an economic surplus of $(140-100)$ plus $(120-100)$ plus $(100-100) = 60$ eurocents in total.

Now suppose that the producer-supplier, of the good or service in question, has rising marginal costs for those successive units to the amount of, respectively, 50, 70 and 90 eurocents. He then gets a producer surplus,

out of this transaction with you, which equals to $(100-50)$ plus $(100-70)$ plus $(100-90) = 90$ eurocents in total. Such may also be seen as his gross profit; after deduction of the fixed costs of his business one arrives at his nett business profit; one should furthermore deduct the interest costs of the invested money, in his business, for the calculation of the pure 'economic profit'. Therefore, the producer surplus is nothing else than the difference between the amount received by (a) producer(s) on the market, in (a) sale(s) of a certain good, and the totality of the marginal costs of the successive units sold.

Within the context of a mixed economy more examples of economic surplus could be given. Here, I want to focus on a rather different variety of economic surplus that I propose to call citizen surplus. That can be explained as the difference between the evaluation of public services, provided to the general public, and the actual taxes to be paid for these services. From the viewpoint of an individual citizen, one may imagine his or her total willingness to pay to be 10.000 euro. Suppose the total amount of taxes paid is 7.000 euro. It follows that in this case the citizen surplus is equal to 3.000 euro.

This idea of (a) citizen(s) surplus is straightforward, in itself, but of a quite different nature than the two other manifestations of economic surplus mentioned above. There are no clear markets in actual operation for many of these 'public services'. Such in particular not, if one thinks of the collectively provided governmental services. Then examples come in mind like the provision of justice, defence and public administration; where there seems to be no alternative for the state (or the government) as its provider. How should these typical governmental services be economically valued, in money terms, in the absence of market transactions whatsoever ?

That seems to be a bottleneck, in this connection, for a proper economic approach. Of course, there is a whole range of other public services, such as in the field of so called public utilities, where there are at least quasi-market relations between a governmental supplier and private citizens as consumers. The first has to set a higher or lower price for its product –be it electricity or transport or communication– and the latter as users of that product are free to buy more or less at this precise (administrated) price. By way of subsidies –to either producers or consumers– the government, furthermore, may also exert influence on a whole further array of product

markets; and even so by way of certain levies or specific taxes on various kinds of goods and services.

But, as we will see in the next paragraph, there is an adequate way to tackle this problem of economic evaluation. In fact, we are used to a certain method of statistical calculation of (gross or nett) national product and national income, for this or that country. However, one could also try to define and measure the economic surplus for a country as a whole. There are reasons to believe, in my opinion, that such is a proper approach to a further appreciation of the (relative) economic welfare of a society.

3. The measurement of the economic surplus of a society

Let us first recall, how the national product or income of a country usually is calculated. Basically it is a statistical measure for the economic value of all kinds of goods and services produced in a country during a particular year. In relation to public services, more in particular the pure collective governmental services, one makes this provision : that the value of all those services is supposed *to be equal to* the costs to provide these.

The value of national defence, for example, is measured by the salaries of all those on the pay list of the ministry of defence, as civil servants or as members of the military forces,

in addition to all the material costs involved. However, the value of typical market goods is based on their final market prices, such as paid by the individual consumers, i.e. with the inclusion of (general) sales tax and (specific) product taxes. In this way the aggregate national product is measured, that being equal in value to the aggregate national income. In the calculation of the latter –next to the wages for labour inputs and the differential income for producers– taxes and levies will be added and government subsidies deducted.

For many purposes, this whole kind of measurement of the national product or income could be considered appropriate –in international per capital comparisons too. But, it is just a proxy for the ultimate measurement and comparison of levels of economic welfare in our societies. First of all, as known from old times on, the happiness of people does not depend so much on the provision with economic goods as such, as

well on the satisfaction of needs derived from their availability. Secondly, there may be a neglect of certain side effects of the production of those goods to our general welfare, in so far as alternatives for spending our lifetime –next to those toils and troubles of our labouring– and furthermore the effects on the quality of our environment are concerned. In other words, it is a rather materialistic appreciation of our ultimate happiness as human beings.

In relation to the aggregate of human activities concerning the production and consumption of goods and services, in so far these are undertaken outside the private sphere, much can be said for an approach according to the concept of economic surplus. And I therefore would like to use a definition of the economic surplus for a society as a whole as follows. The total sum of marginal evaluations –in the sense of maximal willingness to pay– for all (units of) end products, by those whose needs are provided for with these products, has to be diminished with the sum-total of marginal minimal evaluations (in money terms) of all the primary resources used in their production, i.e. by those who delivered these means of production. This seems to be a proper way of measuring the economic welfare for a society as a whole.

The following remarks are in order. This approach is not tantamount to suggesting a different statistical calculation of national product or income. It is not intended to produce a cardinal measure for economic welfare, but rather to provide an ordinal way of measurement. It may be noticed, in this connection, one hereby still does not reckon with possible differences in marginal utility of (the last unit of) money in possession of all those concerned –which is also not accounted for in the usual measurement of national product or income. In the following this concept of the economic surplus of a society will primarily be used as an analytical instrument to understand the institutional conditions for realising the potential for economic welfare in a society.

One might add, that various economic activities are not registered in the “official” economy. This not only concerns the provision of services within the so called “informal sector” of an economy. But it also relates to all kinds of economic activities undertaken inside the private sphere of households proper. These activities should also be taken into account in order to get a (more) complete picture of the general economic welfare.

4. Economic surplus in relation to transaction costs

For a better understanding of the underlying institutional conditions for economic welfare, it is of the utmost importance, to recognise how the attainment of economic surplus is related to so called “transaction costs”. These are to be taken in the sense that has been coined by neo-institutionalistic economists. With respect to the development of this idea of “transaction costs”, both the early and later writings of (the Nobel Laureate) Ronald Coase and those of Oliver Williamson in more recent time should be mentioned.²

These transaction costs stand for all kinds of costs which arise in connection with the preparation of a certain market transaction, its factual arrangement, and its further implementation afterwards. One may think of search costs, for instance, and of particular negotiation costs, or costs of contracting, and may be costs of (final) delivery control. These type of costs are supposed to be decisive for the choice of a consumer, concerning what kind of activities will be done within his or her household, under own management, or externally organised by transactions “across the market”. Also the decision of some producer, whether to buy an input from another producer, or producing that input himself, is regulated by considerations about the implied transaction costs in either direction. Moreover, in the case of a provision of collective goods by some government authority, certain (prohibitive) negotiation costs between the final users in that way may be avoided.

In this context both the role of the consumer, and that of the firm as producer, can further be clarified. The former is not so passive as the term “consumer” suggests. In fact, the private household is in a way also an entrepreneur, seeking economic surplus. He uses available resources partly outside his household, for the attainment of money income that suits him to buy certain needed products from external suppliers, and partly for a direct provision of his needs through activities organised within his household.

- These outside and internal use of resources are also intertwined : for instance the buying of food ingredients from external suppliers will be followed by the cooking of some meal.
- The external “consumer surplus”, in other words, has an extension

in a sort of internal economic surplus within the private household : the value added by those own activities. And, according to this point-of-view, the firm may then be characterised as an institution that –for its clients– economizes on the use of resources in the supply of useful products.

There is another issue to be mentioned too. The institutional set-up of a market, i.e. the concrete organisation of a specific market, might be helpful in itself for the reduction of certain transaction costs. Examples are the organisation of a stock exchange and, speaking in general, the world markets for agricultural and other bulk commodities. Compare that to the organisation of, for instance, the market for private homes, in a particular region, or take as a further example the urban markets for private cars.

The “market mechanism”, in the sense of an orderly exchange of all kinds of goods and services, depends for its nice overall operation –and so to say for a general reduction of transaction costs– on three important basic conditions:

- a reasonable protection of private property rights
- the availability of a generally accepted and stable currency
- a well developed economic infrastructure

In regard to all three basic conditions the government may contribute to their fulfillment.

The first might look self-evident; but it also includes the public registration of certain property rights and the protection of intellectual property rights. The second is only partially fulfilled even in case of so called stronger currencies. The third is today in some disarray in many parts of the world as far many kinds of the public utilities are concerned.

5. The Political-Economic Organisation of Society

After the foregoing exposition, I now can proceed with a discussion of our central problem : what kind of institutional arrangement for the organisation of society might be most appropriate for the attainment of economic welfare ? The decision-making in some society may be differently organised. It is a matter of political-economic nature, in which

political way the socio-economic surplus of a country –and ultimately the general economic welfare of the members of society– indeed could be maximised.

The term socio-economic surplus here is used as an expression to indicate the total economic surplus in any society created outside the sphere of “private households” (which term is used for the primary units of human life). In a rude state of society, without any structural relation or whatsoever bond between or beyond “households”, there might already be an elementary level of economic welfare. Therefore, we search for the additional *socio-economic* surplus that might arise, above that primary level, as the result from some way of “societal organisation”. Let us use in this connection a distinction between two (pure) types of societal organisation.

At the one hand, we may consider a type of societal organisation, in which there are various layers of social organisation, next and above the mentioned “households”. All of these layers may have a certain autonomy in their own field. But they are –so to say– ranked according to a sort of pyramid, at the top of which one finds the state. The latter has the end responsibility for all decision-making in society and may reduce or expand at will the autonomy of the lower levels, if and when such is considered appropriate for the whole society under consideration.

Exactly this type of societal organisation has been characteristic for most societies during many thousands of years from the dawn of history of mankind. The ancient Greek philosophers still saw in this model the normal state of affairs and builded their image of society accordingly. Not than after a long passage of time, another type of societal organisation gradually presented itself as an alternative set-up of societal institutions in certain areas in the world, in the course of the last millennium. Generally speaking, one might say, that it did not come so much by way of a revolutionary development, but that very slowly it mostly arrived along the line of an evolutionary process.

The alternative type of societal organisation might be sketched in its pure form as follows. In this type of society there are different spheres of life to be distinguished. Each of those spheres has its own internal structure and a specific freedom for taking action. Such is also circumscribed as *sphere sovereignty*. According to Dutch philosopher of law, Herman Dooye-

weerd, this idea originates from the beginning of the 17th century, when it had been firstly expressed by the jurist Althusius (namely in his publication: ‘Politica’, Groningue 1610).³ It is then only next to the other spheres of life, that there is also a political domain to be distinguished, in this philosophy of a Protestant-Christian origin.

This political sphere, in Dooyeweerd’s view, corresponds to the community of a state in which a people, country and government have become united in a public-legal relationship. Whatever past or present state is historically based on the rise of some government with an exclusive control on all the military force in a particular territory. Apart from its historical foundation, it may furthermore be said, that it is the purpose of each and every state, to strive for the realisation of public justice as its “leading function”. This understanding of the essence of a state is diametrically opposed to any construction of the state as the totality of human social relations. That viewpoint easily implies a kind of ultimate or *absolute sovereignty* for the state.

This other vision however is concerned with a more modest role for the state and also tantamount to suggesting a dominance for *the rule of law* within the state’s territory. That idea in particular –in conjunction with the utmost liberty for all citizens– has been characteristic for the political-economic thinking of the “libertarian” Friedrich Hayek.⁴ Moreover, that same idea might be seen as a corner stone in relation to a so-called *civil society* (cf. for instance the writings of Shils on that).⁵

There is indeed a fundamental choice to be made in all our societies between either the first or the last type of societal organisation. Do we want an orderly organised society under the overall guidance of statal authority, or do we opt for a structure of society with widely dispersed power structure for the various areas of life; or, may be, is there a sort of third way, so as to combine the nice elements of both types ? Here we will confine ourselves further to the socio-economic domain proper. What then might be said about the consequences, of either type of societal organisation, for the overall chances to attain an economic surplus by our human actions?

6. The Choices to be made in the Socio-Economic Domain

The relevant choices to be made in the socio-economic domain, to enhance the chances for an economic surplus by human endeavour, can only rightly be perceived within a peculiar historical setting and a precise geographical context. What seems right in the one situation, on a particular moment, could be rather wrong in another place and time. Therefore, one has to be careful with generalisations. But, with that caveat in mind, perhaps we could make here some general observations in order to get the general picture.

By way of an agenda we will now look at the following items successively :

- definition and protection of property rights,
- interference in the way labour or product markets operate,
- regulation of certain economic sectors,
- public management for various utilities,
- and set-up of public institutions for general welfare.

Consider then the matter of definition and protection of property rights.

It is not by accident that we here take this matter first; in more than one way it is quite fundamental to the operation of an economic system.

It is compatible with the first type of societal organisation to proclaim that all means of production are to be considered as collective property. It becomes then a matter for a central planning board how these means of production are allocated among different uses. But, if the twentieth century has learned one practical lesson, it is surely this that such an allocation leads to very poor results in terms of attainable economic surplus.

It is important to notice that, in relation to the other type of societal organisation, without a clear definition and protection of (private) property rights there can be no meaningful exchange on markets. Such a market system can provide many opportunities to attain economic surplus by the residents of a country on the national and international scale. However, in an interesting publication the Peruvian economist Hernando de Soto has stated, that a main obstacle for developing countries, in this connection, is the lack of possibilities to absorb “extra-legal” possessions of the poor in the official economy before one could make use of it as “economic capital” in the world economy.⁶

Secondly, the issue of an interference in the way labour or product markets operate.

Recently, one has become aware that the programs for social security in a number of the Western *welfare states* have stretched out a bridge too far, in so far as these have hampered the proper functioning of the labour markets. This example here may illustrate, that a government should find a balance between a collective provision of social security and the private motivation of citizens for doing labour in order to attain economic welfare. Governments should also be careful in relation to the functioning of the product markets. Instructive is the experience of the OPEC, as an economic cartel of governments, which after primary successes, in the seventies, in the eighties and nineties could not play a substantial role in the pricing of oil on the world market. Though the OPEC-cartel may have realised some immediate interests, that backfired on long term economic prospects.

Thirdly, regulation of certain economic sectors.

A case in point is the “Communal Agricultural Policy” (CAP) by the European Community and its successor, the European Union. It is a typical example of how a bureaucratic program, initially builded on a fragile basis of good intentions between countries, has grown out of all proportions and got a life of its own. It doubles the prices of agricultural products for EU-citizens, it takes half of the budget of the European Commission, and it artificially creates a fortress against the agricultural imports from both the developing and other countries. Moreover, it has formed a crucial hinderness in the current negotiations for an extension of the European Union with a number of other countries.⁷ Such a CAP has been a vehicle for a waste of resources and a loss of economic surplus worldwide.

Fourthly, public management for various utilities.

A well developed economic infrastructure, as one of the prerequisites for a nice operation of the market mechanism, has induced governments in the past to take care of roads, waterways and air traffic, and furthermore to a public management of various utilities.

Nowadays, in the name of globalisation and new technologies, an upheaval is taken place with regard to many of these traditional public

utilities. Take for example the poor condition of railways in Britain and the Netherlands, and the hampering of several more or less privatised services in other countries as well. The future outcome is still not clear.

Fifthly, the setting-up of public institutions for general welfare.

For instance in the areas of education and health many countries are used to have public institutions, often in combination with private schools and hospitals. In some countries the private outnumber the public institutions in one or both these areas. Even so, governments might subsidize the private schools or hospitals on the same footing as their public counterparts; that for instance is the case in the Netherlands. The main argument for a form of public financing of education and health care is their importance for the well-being of the population at large. It is interesting to notice, that it were these governmental policies, which recently came to be the decisive issues in the last British elections.

7. Conclusion

What might we now learn from the above general observations. In my opinion, a tentative conclusion here could surely be drawn concerning the kind of institutional arrangement most appropriate for the attainment of economic surplus by human actions.

There seems to be an *a priori* inclination towards a separate solution for each economic problem by way of some government interference. This “*ceteris paribus*” –or “other things equal”– approach will ultimately lead to the first type of societal organisation. However, it comes only by some further insight, and it also needs some political courage, to understand and express the contraproductiveness of this “culture” of policy-making.

A government should therefore restrict itself to its precise function and tasks within the whole of a society. It is not so much legitimised by formal democracy, as well by upholding public justice within its territory and a state legislation that concentrates on the rule of law, and that under the condition of democratic control by the state citizens. Provision of collective goods in the widest sense, on a reasonable level, is part of the governmental duties. Such also implies a provision of certain guarantees in

the fields of social security, health care and educational facilities for the whole of the population.

In the present circumstances, one could say that the proper choice to be made, for a most human kind of development in all different parts of the world, is the second type of political-societal organisation. Only in that way the chances for an attainment of economic surplus for a whole society may be maximised –and such to the benefit of all.

Abstract

Roel P. Zuidema: *Economic Surplus as a Political-Economic Concept*

Next to consumer surplus and producer surplus, citizen surplus is another form of economic surplus in relation to public services. For a whole society, the concept of socio-economic surplus is here developed to address the question, what kind of institutional arrangement is most appropriate for the attainment of economic welfare. Two types of societal organisation are distinguished. In the oldest one layers of social organisation are ranked as a pyramid with the state in top. In the alternative one, various spheres of life, each with its own structure and internal freedom, are separated from a political domain. This latter type now seems to be the most promising way for the attainment of economic surplus in every society.

NOTES

1. On the concepts of Consumer Surplus and Producer Surplus, see e.g. : J.M. Perloff, *Microeconomics*, 2nd ed., Addison Wesley, Boston 2001, pp 267-268, 273-274, and 461-462.
2. See on the subject of “Transaction Costs Economics” e.g. : R.H. Coase, *The Firm, the Market and the Law*, University of Chicago Press, Chicago/London 1988 [in which reprints of : “The Nature of the Firm” (article 1937) and “ The Problem of Social Cost” (article 1960)]; O.E. Williamson, *The Economic Institutions of Capitalism : Firms, Markets, Relational Contracting*, 2nd ed., The Free Press, New York 1985; R.P. Zuidema, ‘Neo-Institutionalistic Penetration of Con- ventional Microeconomics’, in : G. Meijer e.a. (eds), *Maastricht ISINI-Papers Volume III*, Shakler, Maastricht 2000, pp 678-686.
3. H.Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought*, Paris (Publisher), Amsterdam 1957 (particularly pp 433 ff, 661 ff).
4. See for instance : F.A. Hayek, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, Chicago University Press, Chicago 1967; F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, Routledge & Kegan Paul, London 1978.
5. E. Shils, ‘The Virtue of Civility’, in : *Selected Essays on Liberalism, Tradition and Civil Society*, edited by S. Grosby, Liberty Fund, Indianapolis 1997.
6. Hernando de Soto, *The Mystery of Capital*, Bantam Press, USA 2000; he guesses the total value of these extra-legal possessions in the developing world with the inclusion of former communist countries to be almost 10 trillion dollar.
7. In this connection cf.: R.P. Zuidema, ‘The Austrian Perspective for the European Economy Today’, in : G. Meijer (ed.), *New Perspectives on Austrian Economics*, Routledge, London 1995, pp 254-267.

ESTIMATION OF MAXIMUM AVERAGE LOSS FOR INVESTMENT POSITION IN FUTURES OF THE ATHENS DERIVATIVES EXCHANGE MARKET

COSTAS KYRITSIS

University of Portsmouth UK
Department of Computing and Maths
Softwear Laboratory
National Technical University of Athens

APOSTOLOS KIOCHOS

Msc in Risk Management
and Insurance

1. Introduction

Since August 1999 the Athens Derivative Exchange Market (ADEX) introduced for the first time futures on the Index FTSE-20, and soon afterwards on the Index FTSE-40. The peculiarities and risks of investing to futures are not quite clear to the present average investor. In a first publication [Kyritsis C (2001)] we analyzed the required Liquidity of finite horizon investments in futures. We made use of the conditional volatility.

In this paper we analyze the liquidity requirement of infinite horizon investments from the point of view of average maximum loss. Of course the investments in Derivatives have always an expiration date. But putting an infinite horizon in the investment makes calculations simpler and at the same time the real risk is less or equal to the estimated so it is always safer for more risk averse decision makers.

The main idea is that it should always be possible to pay the average maximum loss besides the margin reservations. So an estimate of an average maximum loss, given a margin percentage, leads directly to a

liquidity percentage. The method of average maximum loss is simpler to calculate, to understand and apply, than the method of conditional volatility.

2. Leverage and bankruptcy of positions in Futures

When investing in positions on futures we do not pay all the money of the investment.

Instead it is calculated daily the profit or loss of the investment position (called **mark-to-market**) and is paid by the investors and Brokerage Companies to an appropriate clearance bank (Alpha Credit Bank). In addition it is paid a percentage only of the height of the position, as much as it is considered it is risked for 1-2 days for ADEX to close the position, if anything goes wrong (default position). The percentage is estimated according to the volatility (standard deviation) of the daily percentage changes of the underlying Index and is called **Margin**. This percentage at present is 12% for the futures.(March 2001). This makes an advantage for the investor as he must only pay 12% of the height of a position when he opens it. This is called the **leverage** of the position and is a multiplier of $1/12\%=8.33$ times. Of course not only the rate of return is multiplied with this numbers but also the Beta (or Elasticity) of the position. The advantage of leverage has also its drawbacks and risks. The profit or loss is paid daily on 100% of the height of the position and in a reverse trend of the market can easily lead to bankruptcy, something not really possible with investment positions in securities.

3. Average maximum Loss of an Investment Position

In order to estimate the average maximum loss we have to assume a model of the underlying Index, and the correlation and coupling of the future with the underlying Index.

We shall proceed in a way that is standard in the pricing of Derivatives and is also used by ADEX in the estimation of the percentages of 12% for the margin. We shall assume a neutral market, neither growing neither

decaying, but with a trend equal to the risk free rate (2% in a year base, at present March 2001). So the model of the underlying index is, as in the Black-Scholes option pricing model, a Geometric Brownian Motion (continuous time random compound interest) of normally distributed rate r and volatility σ . For the definition of the stochastic differential equations and the geometric Brownian motion see Oksental p121 Chpt. V p 60 ,exerc.7.9 ,p 121,example 5.1 p 60

The stochastic differential equation of Brownian motion (Ito interpretation) is:

$$dX_t = rdt + \sigma dB_t \tag{1}$$

The exact interpretation of the symbols requires the concepts and definitions of stochastic Integrals and is outside the scope of this paper. For the definitions see Oksental 1995.

The distribution of the prices X_t is Lognormal.

The solution of this stochastic differential equation is given by the formula:

$$X_t = X_0 \exp((r-(1/2)\sigma^2)t + \sigma B_t) \tag{2}$$

where B_t is a Brownian Motion.

The logarithm of this process X_t / X_0 is an ordinary Brownian motion with drift:

$$\log(X_t / X_0) = (r-(1/2)\sigma^2)t + \sigma B_t \tag{3}$$

The average time T that it reaches X for the first time starting from x_0 is

$$T = \log(X / x_0) / (r-(1/2)\sigma^2) \tag{4}$$

If β is the beta (elasticity) of the future Y_t over the index X_t we assume that the futures also, follows the equation

$$dY_t = \beta rdt + \beta \sigma dB_t \tag{5}$$

If l is the leverage of the investment the value of the investment position on the future follows the equation

$$dZ_t = l\beta rdt + l\beta \sigma dB_t \tag{6}$$

The way to estimate the average maximum loss of the investment is the following:

We shall make use of a theorem on the Brownian motion that can be

found in

[Karlin S.-Taylor H.(1975)] Corollary 5.1 Chapter 5 p 361.

The Theorem goes like this:

Let $X(t)$ be a Brownian motion process with drift $\mu > 0$. Let

$$W = \max(X(0) - X(t)). \text{ For all } t \geq 0. \quad (7)$$

The W has exponential distribution

$$\Pr(W > w) = \exp(-\lambda w), \quad w \geq 0 \quad (8)$$

Where

$$\lambda = (2|\mu|) / (\sigma^2) \quad (9)$$

The formula (3) above shows that the logarithm of the prices of the future follows a Brownian motion with (let us say positive) drift

$$(r - (1/2) \sigma^2)$$

Therefore the average maximum downward deviation of the logarithm is

$$\sigma^2 / (2 * |r - (1/2) \sigma^2|) \quad (10)$$

As the logarithm is a monotonous function (respecting order) and the average of a logarithm is the logarithm of the average, the average downward deviation of the price of the underlying in other words the average maximum loss of the underlying is (referring to formula 2 above)

$$X_0 \exp(\sigma^2 / (2 * |r - (1/2) \sigma^2|)) \quad (11)$$

Thus we get the next statement

Theorem A

The average maximum loss as a percentage is

$$|1 - \exp(\sigma^2 / (2 * |r - (1/2) \sigma^2|))| \quad (12)$$

4. Tables of average maximum loss

In the next tables we have calculated the rate ,volatility for a 30 days sample of the index ftse-20 and consequently the average maximum loss and liquidity percentage (or percentage to invest) for Long or short positions for a period of 43 days during 2001. (We assume $\beta=1$ for the futures on them). In the calculations we do not consider the leverage of the

Date	Unsystematic Risk	BETA for 30 days	Average rate for 30 days	Variance of General index	Daily Variance of Ftse	Average Maximum Loss	Percentage to Invest	Year Volatility of Ftse
3/1/2001	0,0002	1,1952	-0,026	0,0005	0,000854	37,8118%	24,09%	0,461946
4/1/2001	0,0002	1,1885	-0,027	0,0005	0,000835	37,6409%	24,17%	0,456838
5/1/2001	0,0002	1,1885	-0,027	0,0005	0,000835	37,6409%	24,17%	0,456838
8/1/2001	0,0002	1,2338	-0,028	0,0005	0,000944	45,5163%	20,86%	0,485736
9/1/2001	0,0002	1,2509	-0,029	0,0005	0,000975	50,2929%	19,26%	0,493766
10/1/2001	0,0002	1,257	-0,03	0,0005	0,000954	49,9603%	19,37%	0,488253
11/1/2001	0,0003	1,1246	-0,03	0,0006	0,001084	59,1191%	16,87%	0,520627
12/1/2001	0,0003	1,1065	-0,03	0,0006	0,001059	56,6757%	17,47%	0,51456
15/1/2001	0,0003	1,1506	-0,03	0,0007	0,001224	68,4562%	14,91%	0,553205
16/1/2001	0,0003	1,1606	-0,029	0,0007	0,00124	69,2779%	14,76%	0,556877
17/1/2001	0,0003	1,1309	-0,029	0,0006	0,001048	55,6878%	17,73%	0,511829
18/1/2001	0,0002	1,1485	-0,031	0,0006	0,00091	48,9313%	19,69%	0,476949
19/1/2001	0,0002	1,1549	-0,031	0,0006	0,000907	49,5285%	19,50%	0,47631
22/1/2001	0,0013	0,0576	-0,032	0,0006	0,001275	78,7285%	13,23%	0,564572
23/1/2001	7E-05	1,3764	-0,032	0,0004	0,000872	49,1165%	19,63%	0,466904
24/1/2001	7E-05	1,3704	-0,035	0,0004	0,000857	52,6611%	18,56%	0,462762
25/1/2001	0,0001	1,3017	-0,035	0,0004	0,00085	52,8936%	18,49%	0,460912
26/1/2001	0,0001	1,2687	-0,036	0,0004	0,000834	53,1531%	18,42%	0,456526
29/1/2001	0,0002	1,2655	-0,037	0,0004	0,000816	53,7830%	18,24%	0,451718
30/1/2001	0,0002	1,2636	-0,038	0,0004	0,000843	57,4241%	17,29%	0,459009
31/1/2001	0,0002	1,1922	-0,039	0,0005	0,000902	64,1609%	15,76%	0,474985
1/2/2001	0,0002	1,1714	-0,039	0,0005	0,000879	62,3608%	16,14%	0,468833
2/2/2001	0,0002	1,1765	-0,04	0,0005	0,000898	65,9084%	15,40%	0,473774
5/2/2001	0,0002	1,2137	-0,039	0,0005	0,000937	68,0976%	14,98%	0,484022
6/2/2001	0,0002	1,201	-0,038	0,0005	0,000969	69,0006%	14,81%	0,492119
7/2/2001	0,0002	1,207	-0,038	0,0005	0,000973	69,1451%	14,79%	0,493107
8/2/2001	0,0003	1,1904	-0,039	0,0005	0,000979	71,1249%	14,44%	0,494666
9/2/2001	0,0003	1,1763	-0,04	0,0005	0,000979	73,9884%	13,96%	0,494813
12/2/2001	0,0003	1,173	-0,04	0,0005	0,001047	81,2309%	12,87%	0,511608
13/2/2001	0,0003	1,168	-0,04	0,0005	0,001042	81,8545%	12,79%	0,510414
14/2/2001	0,0004	1,1669	-0,041	0,0005	0,001083	87,6833%	12,04%	0,520409
15/2/2001	0,0004	1,1851	-0,04	0,0005	0,001078	85,4915%	12,31%	0,519044
16/2/2001	0,0004	1,15	-0,041	0,0005	0,000996	78,0027%	13,33%	0,499067
19/2/2001	0,0004	1,1568	-0,025	0,0005	0,00098	42,1816%	22,15%	0,495096
20/2/2001	0,0004	1,1319	-0,053	0,0005	0,00099	110,0591%	9,83%	0,497466
21/2/2001	0,0004	1,3202	-0,053	0,0003	0,000898	95,8285%	11,13%	0,473785
22/2/2001	0,0003	1,3257	-0,053	0,0003	0,000829	86,7790%	12,15%	0,455127
23/2/2001	0,0003	1,3502	-0,053	0,0002	0,000732	74,0986%	13,94%	0,427887
27/2/2001	0,0003	1,3861	-0,054	0,0002	0,000783	81,4854%	12,84%	0,442465
28/2/2001	0,0003	1,3574	-0,054	0,0002	0,000731	75,3731%	13,73%	0,427452
1/3/2001	0,0003	1,3592	-0,055	0,0002	0,000726	76,2499%	13,60%	0,426166
2/3/2001	0,0003	1,4426	-0,055	0,0002	0,000762	80,4376%	12,98%	0,43642
5/3/2001	0,0003	1,5486	-0,056	0,0002	0,000777	85,2209%	12,34%	0,440694

positions in the futures. The percentage to invest is defined by the assumption that the average maximum loss should be kept in cash . So if the average maximum loss is say 40%, as the margin now (2001) is a 12%, then the percentage to keep in cash is $40\% / (12\% + 40\%)$ and the percentage to invest therefore is $60\% / (12\% + 40\%)$.

Abstract

Costas Kyritsis - Apostolis Kiochos: *Estimation of maximum average loss for investment position in futures of the Athens derivatives exchange market*

In this paper we discuss the risk of mark-to-market loss of positions with leverage, of infinite horizon, in futures. We make the usual assumptions of Lognormal distribution and geometric Brownian motion, for the underlying as in the Black-Scholes options pricing model. With these assumptions we estimate the tables of required liquidity for futures on FTSE-20 and FTSE-40 in the Athens Derivatives Exchange Market and the maximum average Loss of infinite horizon investment positions in Derivative Exchange Market.

REFERENCES

- Azariadis, C.(1993): Intertemporal Macroeconomics Blackwell Black
- F.Scholes M.(1976) The pricing of Options and Corporate Liabilities *Journal of Economic Theory* 10 pp 239-257
- Broer, D.P.-Jansen, W.J.(1998): Dynamic Portfolio Adjustment and Capital Controls: An Euler Equation Approach *Southern Economic Journal* 64(4) pp 902-921.
- Gencay, R.(1998): Optimization of technical trading strategies and the profitability in security markets. *Economic Letters* 59 pp249-254.
- Elton E.J., Gruber M.J.(1991): Modern portfolio theory and investment analysis Wiley.
- Elliot, R.N.(1980): The major workd of R.N. Elliot, *Chappaqua (edited by Robert Prechter) NY:New Classics Library.*
- Hamilton, J.D. (1994): Time Series Analysis, Princeton University Press.
- Kloeden E.P., Platen E., Schurtz H.(1997): Numerical Solutions of SDE Through Computer Experiments Springer.
- Karlin S., Taylor H.M.(1975): A first course in stochastic processes, Academic Press.
- Kyritsis C. (2001): Estimation of required liquidity for investment position in futures of the Athens derivatives exchange market. (To appear).
- Magee J. (1992): Technical Analysis of Stock Trends New York Institute of Finance.
- Mallaris, A.G.- Brock W.A.(1982): Stochastic Methods in Economics and Finance North-Holland.
- Merton, R.C.(1968): Lifetime portfolio selection under uncertainty:The continuous time case. *Rev. Econ. Statist. II* pp247-257.
- Mertzanis, Ch.(1998): Limit of prices and variance of the general index in the Athens Stocmarket *Proceedings of the Conference of the Institute of Statistics.*

- Millionis A.E., Moschos D. (1998): Information Efficiency and application in the Athens Stockmarket. *Proceedings of the Conference of the Institute of Statistics.*
- Murphy, J.J.: Technical Analysis of the Futures Markets. New York Institute of Finance.
- Oksendal, B. (1995): Stochastic Differential equations Springer 1995.
- Papadamoy S., Papanastasiou D., Tsopeglo (1998): Research on the predictability of the stocks in the Athens Stockmarket. *Proceedings of the Conference of the Institute of Statistics.*
- Roy, S. (1995): Theory of dynamic choice for survival under uncertainty *Mathematics of Social Sciences 30 pp 171-194.*
- Spanoudaki J., Kampaneloy A., Antonogiorkakis P. (1998): Volume indices in the Technical analysis of stocks. Monte-Carlo empirical results. *Proceedings of the Conference of the Institute of Statistics.*
- Samuelson, P.A. (1968): Lifetime portfolio selection by dynamic programming *Rev. Econ. Statist. II pp239-246.*

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΙΝΗΤΡΩΝ ΓΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΘΑΝΟΣ

Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Χαλκίδας

1. Εισαγωγή

Κίνητρα στην Οικονομική Επιστήμη επικρατεί να ονομάζονται οι παράγοντες, που υποκινούν πρωτογενώς το άτομο στην ανάληψη οικονομικών πρωτοβουλιών και δραστηριοτήτων. Τα κίνητρα συνεπώς αποτελούν οικονομικής κυρίως φύσεως παροχές προς ημεδαπούς και αλλοδαπούς επιχειρηματικούς φορείς, με σκοπό την ενίσχυση του ενδιαφέροντός τους για ανάληψη επενδυτικών πρωτοβουλιών ή άλλης φύσεως οικονομικών δραστηριοτήτων.

Είναι προφανές ότι στις λιγότερο προηγμένες χώρες, λόγω του ανεπαρκούς βαθμού εξειδίκευσης των συντελεστών της παραγωγής, της υστέρησης σε έργα υποδομής και της ατελούς λειτουργίας της χρηματογοράς-κεφαλαιαγοράς, η ανάγκη άσκησης εντονότερης πολιτικής κινήτρων είναι επιτακτικότερη. Την ανάγκη επιβάλλουν λόγοι κυρίως άρσης της επιχειρηματικής επιφυλακτικότητας αλλά και κινητοποίησης του επενδυτικού ενδιαφέροντος στη βιομηχανία καθώς και στους άλλους κλάδους της οικονομίας.

Για την αποτελεσματικότερη αξιολόγησή τους τα κίνητρα είναι δυνατόν να ταξινομηθούν βάσει της φύσεως αυτών αλλά και του επιδιωκό-

μενου αντικειμενικού σκοπού των εκάστοτε λαμβανομένων μέτρων προώθησης της αναπτυξιακής πολιτικής.¹ Η επίδραση των κινήτρων στην προώθηση των παραγωγικών επενδύσεων και κατ' επέκταση στους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, παρότι έχει υποστηριχθεί θεωρητικά από πολλούς ερευνητές, δεν έχει ακόμη δώσει την αναμενόμενη ποσοτική εκτίμηση της αποτελεσματικότητάς των, με εμπειρική τεκμηρίωση. Οι διάφορες προσπάθειες που καταβλήθηκαν κατά καιρούς, βάσει οικονομικών διερευνήσεων, είχαν ως πεδίο εφαρμογής την εμπειρία κρατών και στηρίχθηκαν κυρίως στις υπάρχουσες θεωρίες επενδυτικής συμπεριφοράς. Επικρατέστερα υποδείγματα ποσοτικής ανάλυσης της αποτελεσματικότητας των επενδυτικών κινήτρων, στη διεθνή βιβλιογραφία, είναι τα βασιζόμενα σχεδόν καθ' ολοκληρία στη νεοκλασική θεωρία της επιχείρησης.²

Στη μεταπολεμική Ελλάδα έως το έτος 1995, οι διάφορες κυβερνήσεις διαμόρφωσαν ένα πολύπλοκο θεσμικό πλαίσιο προσέλκυσης των επενδύσεων, η φιλοσοφία του οποίου στηριζόταν στη χρησιμοποίηση μηχανισμών και διαδικασιών με γενικά αναπτυξιακό προσανατολισμό³ αλλά και στη δημιουργία πλέγματος κινήτρων ειδικότερα σχετιζομένων με την ενθάρρυνση της περιφερειακής διαρθρωτικής αναπτυξιακής διαδικασίας (επιχορηγήσεων, επιδοτήσεων επιτοκίων, αυξημένων συντελεστών αποσβέσεων, φορολογικών ελαφρύνσεων, αλλά και παροχή διευκολύνσεων και άλλων κινήτρων, για την απόκτηση οικοπέδων και τη δημιουργία παγίων εγκαταστάσεων εντός βιομηχανικών περιοχών).

2. Μεταπολεμική περίοδος μέχρι το 1975

Κατά την περίοδο αυτή η ασκηθείσα πολιτική κινήτρων χαρακτηρίζεται αναπτυξιακή με την ευρεία του όρου έννοια, αφού τα παρεχόμενα προνόμια και διευκολύνσεις προβλέπονται για ολόκληρη την επικράτεια και δεν αφορούν την περιφερειακή ανάπτυξη, παρότι κάποιες φορές επιχειρείται, έστω και ανεπιτυχώς, να συμπεριληφθεί στα σχετικά νομοθετήματα και το περιφερειακό κριτήριο.

Ο πρώτος νόμος, η ψήφιση του οποίου εγκαινιάζει, εκτός από τη χορήγηση σημαντικών διευκολύνσεων στους εισαγωγείς,⁴ και την παροχή κινήτρων για την προσέλκυση βιομηχανικών επενδύσεων στην Ελλάδα

είναι το Ν.Δ. 2687/53 “Περί επενδύσεως και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού,”⁵ που αποτελεί νομοθέτημα αυξημένης τυπικής ισχύος εκδοθέν βάσει του άρθρου 112 του συντάγματος και διά του οποίου προβλέπεται η εφ’ άπαξ έκδοση νόμου, μη δυναμένου να τροποποιηθεί, προς προστασία των κεφαλαίων εξωτερικού. Η αυξημένη τυπική ισχύς του Ν.Δ. διατηρείται και με το άρθρο 107 του ισχύοντος Συντάγματος. Με το εν λόγω Ν.Δ. εξασφαλίζεται το αναπαλλοτρίωτο της ιδιοκτησίας, καθορίζονται τα προνόμια προστασίας που απολαμβάνουν τα προς επένδυση εισαγόμενα στην Ελλάδα κεφάλαια, διατηρείται πάγιο καθεστώς στην εξαγωγή συναλλάγματος για τον επαναπατρισμό των επενδυσθέντων στη χώρα κεφαλαίων και διασφαλίζεται ένα φορολογικό καθεστώς ιδιαίτερα προνομιακό υπέρ των δια κεφαλαίων εξωτερικού ιδρυμένων ή ενισχυμένων εξαγωγικών βιομηχανικών επιχειρήσεων, από τη δράση των οποίων εξοικονομούνται σημαντικά ετήσια ποσά συναλλάγματος.

Είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι ο νόμος αυτός, παρότι κατά καιρούς χαρακτηρίσθηκε από ορισμένους ως “αποικιοκρατικός”, συνέβαλε στη δημιουργία ενός θετικού κλίματος σταθερότητας και ανάπτυξης, στοιχείων απαραίτητων για την προώθηση επενδυτικών πρωτοβουλιών, ιδιαίτερα την ταραγμένη εκείνη μετεμφυλιακή περίοδο, κατά την οποία η χώρα ευρίσκετο στη λήξη του “Σχεδίου Μάρσαλλ” και συνεπώς ενώπιον του προβλεπομένου περιορισμού της δωρεάν παρεχόμενης αμερικανικής βοήθειας.

Τα κυριότερα νομοθετήματα που ακολουθούν αμέσως μετά, και διά των οποίων προωθείται μια στοιχειώδης εξαγωγική και περιφερειακή διάσταση, μέσω των παρεχομένων κινήτρων, αφού η μείωση των εισφορών συναρτάται είτε από τις εξαγωγικές επιδοτήσεις των επιχειρήσεων είτε από τον τόπο εγκατάστασής των, είναι το Ν.Δ. 2901/1954, διά του οποίου τροποποιείται και συμπληρώνεται ο Ν. 2176/1952, και το διάταγμα 2861/1954. Βάσει των Διαταγμάτων αυτών, αυξάνονται κατά 100% τα όρια αποσβέσεων τα προβλεπόμενα υπό του Ν. 2176/52,⁶ εφόσον πρόκειται περί παγίων και γενικής φύσεως εγκαταστάσεων επαρχιακών βιομηχανιών. Ο Ν. 3213/1955 “Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως των διατάξεων περί μέτρων προστασίας της επαρχιακής βιομηχανίας”, που ακολουθεί, τροποποιεί και συμπληρώνει τις διατάξεις του Ν. 2176/52, προβλέπει τη μείωση των εργοδοτικών εισφορών στα ασφα-

λιστικά ταμεία και εισάγει την επίσπευση των διαδικασιών απαλλοτριώσεων για την ίδρυση ή επέκταση επαρχιακών βιομηχανικών μονάδων, ενώ υπό ορισμένες προϋποθέσεις προβλέπει την προτίμηση εφοδιασμού των φορέων του δημοσίου με βιομηχανικά προϊόντα από επαρχιακές βιομηχανικές μονάδες.⁷

Στη συνέχεια, στο Ν.Δ. 4002/1959 για την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας με τη δημιουργία στη χώρα νέων βιομηχανικών εγκαταστάσεων και τον εκσυγχρονισμό των ήδη υπαρχουσών,⁸ κρίνεται σκόπιμο όπως το κράτος δημιουργήσει ευνοϊκές οικονομικές προϋποθέσεις υπέρ των νέων παραγωγικών επενδύσεων, οι οποίες θα επραγματοποιούντο εντός της περιόδου 1960-1964. Έτσι, στο εν λόγω Ν.Δ. προβλέπεται η έκπτωση εκ των εις φόρον εισοδήματος υπαγομένων κερδών των επιχειρήσεων, για το σύνολο των υπ' αυτών πραγματοποιούμενων δαπανών για νέες παραγωγικές επενδύσεις στην επαρχία. Διαλαμβάνεται επίσης στο ίδιο Ν.Δ. για λόγους διευκόλυνσης στη συγκρότηση ισχυρών οικονομικών μονάδων, σε περιπτώσεις συγχωνεύσεως επιχειρήσεων, η παροχή φορολογικών απαλλαγών, εφόσον το συνολικό καταβληθέν κεφάλαιο αυτών είναι ανώτερο ενός ορισμένου ποσού.⁹

Σημαντικός αναπτυξιακός νόμος, που τροποποίησε και συμπλήρωσε το Ν. 3949/ 1959, ήταν ο Ν. 4171/1961, ο οποίος δεν παρείχε επιχορηγήσεις ή άλλης μορφής απ' ευθείας ενισχύσεις, αλλά θέσπιζε διαφόρων ειδών σημαντικές διευκολύνσεις και προνόμια για την προώθηση μεγάλων επενδυτικών προγραμμάτων. Τα κυριότερα παρεχόμενα, υπό του νόμου αυτού, κίνητρα ήταν φορολογικές και δασμολογικές διευκολύνσεις σε αλλοδαπές τεχνικές επιχειρήσεις, για την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, με σκοπό την εκτέλεση έργων εντός της ελληνικής επικράτειας, καθώς και άλλες διευκολύνσεις, όπως η συνέχιση της εξαγωγής κερδών, η χρησιμοποίηση αιγιαλών και άλλων λιμενικών εγκαταστάσεων και η ταχεία ρύθμιση θεμάτων απαλλοτριώσεων για την ίδρυση ή επέκταση αξιόλογων βιομηχανικών μονάδων.¹⁰ Ο νόμος αυτός παρέμεινε σε ισχύ, παράλληλα με τους άλλους αναπτυξιακούς νόμους, έως το 1981.

Από το έτος 1960 αρχίζει να θεσπίζεται μια σειρά νομοθετημάτων, στα οποία θα μπορούσε να διακριθεί το στοιχείο της εξωστρέφειας της ελληνικής οικονομίας προς τη διεθνή αγορά και της ενίσχυσης του ρόλου του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στη χώρα. Η συμφωνία σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, που υπογράφηκε στην Αθήνα τον

Ιούλιο του 1961 και τέθηκε σε ισχύ την 1^η Νοεμβρίου του 1962, οδηγεί την ελληνική βιομηχανία να αναπτύσσεται στο μέλλον όχι με κύριο κριτήριο την υπό καθεστώσ δασμολογικής και άλλης προστασίας ικανοποίηση των εις βιομηχανικά προϊόντα αναγκών της ελληνικής αγοράς, αλλά με κριτήριο την παραγωγή προϊόντων διεθνώς ανταγωνιστικών, τόσο από την άποψη του κόστους παραγωγής όσο και από την άποψη της ποιότητας.

Τα κυριότερα από τα νομοθετήματα αυτά ήταν το Ν.Δ. 4256/1962 και ο Ν. 4458/1965.¹¹ Το Ν.Δ. 4256/62 απέβλεπε στην καθιέρωση μέτρων, τα οποία να ανταποκρίνονται στην υιοθετηθείσα και εξαγγελθείσα από την κυβέρνηση ελευθεριότερη βιομηχανική πολιτική στα πλαίσια της σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ, όπως απλούστευση των διαδικασιών ίδρυσης και επέκτασης βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων υπό Ελλήνων ή ξένων επιχειρηματιών, διευκόλυνση της συγχώνευσης μικρών επιχειρήσεων, με σκοπό τη δημιουργία ισχυροτέρων βιομηχανικών μονάδων, και παροχή κινήτρων για την υποβοήθηση της εξαγωγικής δραστηριότητας. Θα πρέπει όμως ιδιαίτερα να επισημανθεί ότι με το εν λόγω διάταγμα εισάγεται μια μεγίστης σημασίας για τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας καινοτομία. Προβλέπεται η ανάληψη πρωτοβουλίας από το δημόσιο για την οργάνωση βιομηχανικών περιοχών προς εγκατάσταση βιομηχανικών επιχειρήσεων. Το μέτρο αυτό είναι εντελώς νέο για τη χώρα και συμβάλλει ουσιωδώς τόσο στη βιομηχανική ανάπτυξη όσο και στην υπό του κράτους κατεύθυνση της βιομηχανικής δραστηριότητας προς τις περιοχές εκείνες, όπου αυτή είναι περισσότερο χρήσιμη για λόγους οικονομικούς και δημογραφικούς. Έτσι, το συγκεκριμένο μέτρο ενθαρρύνει την περιφερειακή ανάπτυξη και επί πλέον επιλύει προβλήματα καθαρώς πολεοδομικά κατά τρόπο ριζικότερο και ικανοποιητικότερο. Ακολουθώντας, δια του νόμου 4458/65, στα πλαίσια δημιουργίας βιομηχανικών περιοχών προς επίτευξη συγκεκριμένων στόχων περιφερειακής ανάπτυξης και αποκέντρωσης, ανατίθεται στην ΕΤΒΑ το προνόμιο οργάνωσης και εκμετάλλευσης βιομηχανικών περιοχών με την ευχέρεια σύμπραξης ή εκχώρησης του προνομίου αυτού σε νομικά πρόσωπα του δημοσίου ή ιδιωτικού τομέα, με σκοπό την προσέλκυση αποταμιεύσεων προς ενίσχυση της χρηματοδότησης των σημαντικών αυτών έργων βιομηχανικής υποδομής.

Κατά την περίοδο της δικτατορίας ακολουθεί μια σειρά νομοθετικών

διαταγμάτων, τα οποία, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, όπου γίνεται προσπάθεια να ληφθεί υπόψη και το περιφερειακό κριτήριο, κινήθηκαν περίπου μέσα στο ίδιο αναπτυξιακό πλαίσιο. Έτσι, με τον Α.Ν. 89/31.7.1967¹² “Περί εγκαταστάσεως εν Ελλάδι αλλοδαπών εμποροβιομηχανικών εταιρειών”, αλλοδαπές επιχειρήσεις αυτού του είδους έχουν τη δυνατότητα να εγκαθίστανται στην Ελλάδα κατόπιν ειδικής αδείας, που παρέχεται με απόφαση του Υπουργού Συντονισμού, και να απολαμβάνουν, χωρίς άλλες διατυπώσεις, όλων των προβλεπομένων από το νόμο δασμολογικών, φορολογικών και λοιπών διευκολύνσεων, υπό την προϋπόθεση ότι ασχολούνται αποκλειστικά με την εκτέλεση εμπορικών δραστηριοτήτων, το αντικείμενο των οποίων βρίσκεται εκτός της Ελλάδος.¹³ Με τον ΑΝ 147/4.10.1967¹⁴ “Περί συμπληρώσεως της περί κινήτρων διά βιομηχανικές επενδύσεις κειμένης νομοθεσίας”, επιτρέπεται η ενίσχυση από το δημόσιο βιομηχανικών και μεταλλευτικών επιχειρήσεων για την πραγματοποίηση νέων επενδύσεων δια της επιδοτήσεως του επιτοκίου επί συννομολογουμένων ομολογιακών δανείων ή χορηγουμένων τραπεζικών δανείων.¹⁵

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 θεσπίζονται κάποιοι νόμοι με γεωγραφική διάσταση, όπως το Ν.Δ. 1078/23.12.1971 “Περί λήψεως φορολογικών και άλλων τινών μέτρων προς ενίσχυση της περιφερειακής αναπτύξεως”, το οποίο χώριζε την επικράτεια σε τρεις περιοχές, Α΄, Β΄ και Γ΄, δίνοντας έμφαση στη χάραξη περιφερειακής βιομηχανικής πολιτικής με τη διαφοροποίηση των συντελεστών αποσβέσεων και των φορολογικών εκπτώσεων, ανάλογα με την περιοχή εγκατάστασης των επιχειρήσεων.

Πριν όμως από την εφαρμογή του ανωτέρω νόμου, τίθενται σε ισχύ τα νομοθετικά διατάγματα 1312/24.12.1972 και 1313/24.12.1972¹⁶ “Περί νέων μέτρων προς ενίσχυση της περιφερειακής αναπτύξεως” και “Περί μέτρων ενισχύσεως της τουριστικής αναπτύξεως”, αντίστοιχως. Με τα εν λόγω διατάγματα τροποποιείται και συμπληρώνεται το Ν.Δ. 1078/71, κυρίως ως προς τις περιοχές κινήτρων, και εισάγονται δύο σημαντικές καινοτομίες, ήτοι ο θεσμός των επιχορηγήσεων σε στοιχειώδη μορφή για τις επενδύσεις της Δ΄ περιοχής και η καθιέρωση της αρχής της ελάχιστης ίδιας συμμετοχής του φορέα στον προϋπολογισμό δαπάνης ενός έργου.¹⁷ Τα ανωτέρω διατάγματα τροποποιήθηκαν αντίστοιχα με το Ν.Δ. 1377/5.4.1973¹⁸ “Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν.Δ.

1078/71 και του Ν.Δ. 1312/72” και με το Ν.Δ. 1378/5.4.1973¹⁹ “Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν.Δ. 1313/72”. Με τα δύο αυτά τελευταία νομοθετήματα, προβλέπεται η δημιουργία βιομηχανικών ζωνών, με πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου, σε όλους σχεδόν τους νομούς της χώρας. Στις βιομηχανικές ζώνες μπορούσαν να εγκατασταθούν βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις, που ανήκαν σε παραδοσιακούς κλάδους²⁰ και κατά κανόνα δεν παρουσίαζαν υψηλούς συντελεστές ρύπανσης του περιβάλλοντος.²¹

3. Περίοδος 1975 - 2000

Μετά τη Μεταπολίτευση, για λόγους ανάκαμψης της οικονομικής δραστηριότητας των ακριτικών περιοχών αλλά και λόγω των γενικότερων πολιτικών γεγονότων εκείνης της περιόδου, θεσπίστηκε ο Ν. 289/3.4.1976²² “Περί παροχής κινήτρων διά την ανάπτυξιν παραμεθωρίων περιοχών και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων”. Ο εν λόγω νόμος²³ αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της βασικής οικονομικής υποδομής των ακριτικών περιοχών Θράκης και νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, μέσω του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων. Ακολούθως, θεσπίζεται ο νόμος 742/12-17 Οκτ. 1977,²⁴ διά του οποίου επιταχύνεται η μετατροπή σε κανονικές βιομηχανικές περιοχές των βιομηχανικών ζωνών, οι οποίες είχαν ορισθεί διά των νόμων 4458/65, 1312/72 και 1377/73 και βάσει των πράξεων Υπουργικού Συμβουλίου 45/73, 48/75, 70/76 και 18/77. Επίσης με τις πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου 177/75, 33/76, 85/76 και 10/78 καθορίζονται ειδικές τουριστικές περιοχές και ζώνες για την ανάπτυξη του χειμερινού τουρισμού.²⁵

Το 1978 θεσπίστηκε ο Ν. 849/22.12.1978²⁶ “Περί παροχής κινήτρων διά την ενίσχυσιν της περιφερειακής και οικονομικής αναπτύξεως της χώρας”, ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος του Ν. 1116/81 και αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη απόπειρα εκπόνησης ενός γενικού και ολοκληρωμένου αναπτυξιακού νόμου με περιφερειακή διάσταση.²⁷ Ο Ν. 849/78 τροποποιεί και συμπληρώνει την υπάρχουσα νομοθεσία, η οποία διέπει τα κίνητρα περιφερειακής και οικονομικής ανάπτυξης, θεσπίζει νέα αναπτυξιακά κίνητρα τα οποία βασίζονται στη δανειακή ενίσχυση²⁸ των επενδυτών και βελτιώνει ορισμένα από τα υφιστάμενα κίνητρα. Με

το νόμο αυτόν κατανέμεται η επικράτεια σε πέντε (5) περιοχές (Α, Β, Γ, Δ και Ε), με κύριο στόχο την τόνωση των επενδυτικών πρωτοβουλιών και την ανάκαμψη από τη στασιμότητα, η οποία κατά τα τελευταία έτη είχε επηρεάσει αρνητικά τις οικονομικές εξελίξεις στη χώρα και είχε δυσμενείς επιπτώσεις, τόσο στην παραγωγική δυναμικότητα της οικονομίας όσο και στη διατήρηση ικανοποιητικού βαθμού απασχόλησης του εργατικού δυναμικού.

Το εν λόγω νομοθέτημα αποτελεί μια αρκετά σοβαρή προσπάθεια ενίσχυσης των ειδικών επενδύσεων για το περιβάλλον, την έρευνα και την εξοικονόμηση ενέργειας, σε συνδυασμό με μια ανάλογη επίσης βιομηχανική στρατηγική κινήτρων ενίσχυσης της περιφερειακής ανάπτυξης και βελτίωσης της διανομής του εισοδήματος μεταξύ των περιφερειών της χώρας.²⁹

Το 1981 διαπιστώνεται η αναγκαιότητα ριζικής αναμόρφωσης του συστήματος κινήτρων οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης, το οποίο είχε διαμορφωθεί εξελικτικά στην Ελλάδα τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια και απετέλεσε ένα πολύπλοκο και λαβυρινθώδες καθεστώς, όπου πολλές φορές περιελάμβανε ασύνδετες, αντιφατικές και αλληλοσυγκρουόμενες διατάξεις, που δημιουργούσαν προβλήματα στους επενδυτές αλλά και στα επιφορτισμένα με την εφαρμογή των νόμων αυτών όργανα της διοίκησης. Εκτός αυτού, μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ την 1.1.1981, θα έπρεπε να εφαρμοσθεί και στην Ελλάδα ο θεσμός των δωρεάν κεφαλαιακών ενισχύσεων, που ίσχυε στην Κοινότητα. Έτσι προκειμένου να μην περιορίζεται στο μέλλον το ύψος των κοινοτικών ενισχύσεων,³⁰ θεσπίστηκε στις 14.1.1981 ο νόμος 1116³¹ “Για την παροχή κινήτρων ενισχύσεως της περιφερειακής και οικονομικής αναπτύξεως της χώρας και τη ρύθμιση συναφών θεμάτων”.

Με το νόμο αυτόν ενοποιείται το σύστημα κινήτρων και ενισχύεται η αποτελεσματικότητά του, απλουστεύονται οι διαδικασίες και θεραπεύονται πολλές από τις υπάρχουσες αδυναμίες της ισχύουσας μέχρι τότε αναπτυξιακής νομοθεσίας.

Το εν λόγω νομοθέτημα αποτελεί την πρώτη και ολοκληρωμένη προσπάθεια διαμόρφωσης ενός συστήματος επενδυτικών κινήτρων με περιφερειακές προεκτάσεις. Οι βασικές καινοτομίες του νόμου είναι οι εξής: α) Τα παρεχόμενα κίνητρα κλιμακώνονται ανάλογα με το βαθμό ανάπτυξης και τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της κάθε περιοχής. β) Παρέχει

κίνητρα για μετεγκατάσταση μονάδων από τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα. γ) Απαγορεύει την παροχή κινήτρων στην Α περιοχή, που ήδη έχει αρχίσει να διαφαίνεται ο κορεσμός της. Το μέτρο αυτό αφορά τα δύο κύρια βιομηχανικά κέντρα της χώρας, νομό Αττικής και Επαρχία Θεσσαλονίκης, τα οποία εντάσσονται χωρίς κίνητρα στην περιοχή Α. δ) Εισάγει το θεσμό των επιχορηγήσεων για την κάλυψη μέρους της δαπάνης της παραγωγικής επένδυσης.³² Το σύστημα γενικεύεται στις περιοχές που ισχύουν τα αναπτυξιακά κίνητρα και αφορά, όχι μόνο τις κτιριακές εγκαταστάσεις, αλλά όλη την παραγωγική επένδυση.³³ Με το νόμο εισάγεται ο πλέον αποτελεσματικός τρόπος για το σχεδιασμό και την προώθηση νέων παραγωγικών επενδύσεων, σε αντίθεση με τα φορολογικά κίνητρα, τα οποία ενισχύουν υφιστάμενες οικονομικές μονάδες, οι οποίες μάλιστα θα πρέπει να εμφανίζουν σημαντική κερδοφορία.³⁴ ε) Το δημοσιονομικό κόστος του συστήματος αυτού είναι κάθε στιγμή γνωστό, σε σχέση με το δημοσιονομικό κόστος των συστημάτων που στηρίζονται σε φορολογικές απαλλαγές και αφορολόγητες κρατήσεις και το οποίο υπολογίζεται μόνο εμμέσως. στ) Εισάγει ένα ενιαίο σύστημα ενισχύσεων των παραγωγικών επενδύσεων για όλους τους τομείς της οικονομίας, εκτός του πρωτογενή τομέα, σε σχέση με τη μέχρι τότε ισχύουσα νομοθεσία, η οποία αντιμετώπιζε τους ενισχυόμενους τομείς μεμονωμένα.

Παρατηρείται, συμπερασματικά, ότι μέχρι την εφαρμογή του νόμου αυτού παρήλθε μια μακρά χρονική περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας δεν υπήρξε στην αναπτυξιακή νομοθεσία της χώρας η περιφερειακή διάσταση, υπό την έννοια της ενιαίας και ισόρροπης περιφερειακής ενίσχυσης της αναπτυξιακής διαδικασίας. Αυτό είχε ως συνέπεια την έλλειψη ουσιαστικών ενισχύσεων για τη δημιουργία μονάδων στην περιφέρεια και συγχρόνως τη μεμονωμένη σχεδόν ενίσχυση παραγωγικών δραστηριοτήτων στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα.

Ο Ν. 1116/81 καταργήθηκε λίγο αργότερα, χωρίς να προλάβει, παρά τα χωροταξικά και διακλαδικά του πλεονεκτήματα, να προκαλέσει επενδυτική συμπεριφορά τέτοια που να προσφέρει ενδείξεις ότι υπήρξε ουσιαστική αλλαγή των προωθούμενων προτεραιοτήτων αναπτυξιακής πολιτικής. Έτσι, εφαρμόστηκε ο Ν. 1262/1982,³⁵ ο οποίος κατά τη διάρκεια των οκτώ περίπου ετών της εφαρμογής του υπέστη αρκετές τροποποιήσεις και συμπληρώσεις, ως συνέπεια τόσο των ανακυπτόντων προβλημάτων κατά την εφαρμογή του όσο και της διαφοροποίησης των οικονο-

μικών και κοινωνικών συνθηκών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Ο Ν. 1262/82 “Για την παροχή κινήτρων ενίσχυσης της οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης της χώρας και τροποποίηση συναφών διατάξεων” έχει κατά βάση την ίδια δομή και τα ίδια είδη κινήτρων με το Ν. 1116/81, αφού οι δύο αναπτυξιακοί νόμοι σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποίησαν ως πρότυπα ανάλογα νομοθετήματα των κρατών-μελών της Κοινότητας, καθώς και τους σχετικούς κανονισμούς της ΕΟΚ, όπως τη δωρεάν επιχορήγηση, την επιδότηση του επιτοκίου δανεισμού, τις αφορολόγητες εκπτώσεις επί των κερδών λόγω επενδύσεων και τους αυξημένους συντελεστές αποσβέσεων. Ο Ν. 1262/82 εισήγαγε σημαντικές καινοτομικές ρυθμίσεις και βελτιώσεις, οι σοβαρότερες των οποίων είναι η μεγαλύτερη αντικειμενικότητα και διαφάνεια κατά την εφαρμογή του, η πρόβλεψη συμμετοχής του δημοσίου στο κεφάλαιο της ενισχυόμενης επιχείρησης³⁶ και η διεύρυνση των ενισχύσεων σε νέες μορφές και κλάδους επιχειρήσεων.³⁷ Ειδικότερα, ξεκαθαρίζει με σαφήνεια τι θεωρείται παραγωγική επένδυση και τι όχι και ποιες επιχειρήσεις μπορούν να υπαχθούν στο νόμο. Η επικράτεια διαιρείται σε τέσσερις περιοχές (Α, Β, Γ και Δ) αντί των τριών (Α, Β και Γ) του προϋσχύσαντος νόμου, ενώ επιχειρείται ρεαλιστικότερη χωροταξική πολιτική με την κλιμάκωση των παρεχομένων κινήτρων από περιοχή σε περιοχή. Είναι επίσης σημαντικό το γεγονός ότι για πρώτη φορά σε αναπτυξιακό νομοθέτημα λαμβάνεται υπόψη κατά τρόπο συστηματικό η προστασία του περιβάλλοντος, με την παροχή αυξημένων κινήτρων, και καθιερώνεται η αξιολόγηση της βιωσιμότητας των επενδυτικών προτάσεων, ως ελάχιστη προϋπόθεση για την υπαγωγή τους στο νόμο.³⁸

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί η παροχή από το νόμο ισχυρών κινήτρων για την προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων από Έλληνες του εξωτερικού και ναυτικούς, καθώς και η παροχή ισχυρών ενισχύσεων σε επενδυτικές πρωτοβουλίες συνεταιριστικών επιχειρήσεων και επιχειρήσεων των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης.

Αξίζει επίσης να τονισθεί ότι στο νόμο προβλέπεται ο ακριβής προσδιορισμός των πηγών προέλευσης της ίδιας συμμετοχής του επενδυτικού φορέα, καθώς και η εφαρμογή της αρχής κάλυψης των παγίων επενδύσεων από κεφάλαια μακράς διάρκειας.³⁹ Εξηγούνται, τέλος, με σαφήνεια τα ποσοστά κατά περιοχή της κρατικής επιχορήγησης, της ίδιας συμμε-

τοχής του φορέα, της επιδότησης του επιτοκίου, των αφορολογήτων εκπτώσεων και των αυξημένων συντελεστών αποσβέσεων, καθώς και τα διαδικαστικά θέματα του νόμου στα οποία περιλαμβάνεται και η κατανομή των νομών κατά Υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΥΠΑ).

Από την εμπειρία της μακρόχρονης εφαρμογής του, διαπιστώνεται ότι ο Ν. 1262/82, παρά τις αδυναμίες που παρουσίασε και που εντοπίζονται κυρίως σε καθυστερήσεις αξιολόγησης των επενδυτικών αιτημάτων, υπήρξε από τα πλέον επιτυχή αναπτυξιακά νομοθετήματα, αφού με το πρωτοποριακό του περιεχόμενο προσέλκυσε το ενδιαφέρον των επενδυτών και θεμελίωσε υποδομές, βάσει των οποίων επιτεύχθηκε ουσιαστικότερη παραγωγική κινητοποίηση και αξιοποίηση των διαθεσιμών για επενδύσεις οικονομικοκοινωνικών πόρων. Είναι βέβαιο ότι ο νόμος συνέβαλε ουσιαστικά στον περιφερειακό προσανατολισμό της επενδυτικής δραστηριότητας, με την ανάπτυξη μιας διττής ισόρροπης σχέσης μεταξύ του κοινωνικού του χαρακτήρα και της οικονομικής, μέσω κινήτρων, ενίσχυσης των επενδυτικών φορέων.

Το 1990 ο Ν. 1262/82⁴⁰ καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από το Ν. 1892/90,⁴¹ ο οποίος κατ' ουσίαν δεν αποτελεί νέο αναπτυξιακό νομοθέτημα, αλλά μια ευρείας κλίμακας τροποποίηση και συμπλήρωση του προϊσχύσαντος νόμου, αφού επαναλαμβάνονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους σχεδόν όλες οι διατάξεις και ρυθμίσεις του.

Οι κύριοι άξονες του νόμου αυτού, οι οποίοι αποτελούν και τους αναπτυξιακούς μοχλούς για την ταχύτερη αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμό της οικονομίας, περιστρέφονται γύρω από τα αποδοτικότερα κίνητρα για νέες παραγωγικές επενδύσεις και την απελευθέρωση μέσω αποκρατικοποιήσεων της οικονομίας.⁴²

Οι σημαντικότερες αλλαγές και καινοτομίες που εισάγονται με το νόμο αυτόν, είναι : α) Οι περιοχές κινήτρων του προηγούμενου νόμου δεν μεταβάλλονται όμως στις νέες διατάξεις προστίθεται ότι με κοινές υπουργικές αποφάσεις μπορούν να καθορίζονται βιομηχανικές και τουριστικές ζώνες, ανάλογα με το ειδικότερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η κάθε περιοχή. β) Δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα στα φορολογικά κίνητρα, έτσι ώστε, στις περιοχές χαμηλών επιχορηγήσεων (Β και Γ), αυτά να προτιμώνται ως δελεαστικότερα, ιδίως από τις υφιστάμενες και κερδοφόρες επιχειρήσεις. γ) Ενισχύονται τα κίνητρα για τη μετεγκατάσταση προβληματικών για το περιβάλλον μονάδων από τα δύο μεγάλα αστικά

κέντρα. δ) Θεσπίζεται η υποβολή των επενδυτικών προγραμμάτων των επιχειρήσεων, σε δύο περιόδους μέσα στο έτος, έτσι ώστε αυτά να αξιολογούνται και να εγκρίνονται σε ομάδες, βάσει του προγραμματισμού των κονδυλίων για επιχορηγήσεις. Επιπλέον, για μεγαλύτερη διαφάνεια και αντικειμενικότητα καθιερώνεται σύστημα κριτηρίων για την κατάταξη των επενδυτικών προτάσεων κατά βαθμολογική σειρά, βάσει των κριτηρίων υπαγωγής. ε) Αποκαθίσταται η αρχή της ίσης μεταχείρισης μεταξύ των, διαφόρου νομικής και ιδιοκτησιακής μορφής, επενδυτικών φορέων. στ) Θεσπίζεται ελάχιστο όριο επένδυσης για την υπαγωγή στο νόμο. ζ) Ενισχύεται σημαντικά ο τουριστικός τομέας με μια πιο επιλεκτική πολιτική κινήτρων σε ειδικά τουριστικά προγράμματα και υποδομές. η) Καταργείται η δυνατότητα συμμετοχής του δημοσίου στο μετοχικό κεφάλαιο των επενδουσών επιχειρήσεων και ορίζεται ως νέο ανώτατο όριο επιχορηγούμενης επένδυσης το ποσό των 2,5 δισ. δραχμών. θ) Αυξάνονται τα ελάχιστα όρια της ίδιας συμμετοχής του φορέα, με σκοπό τη βελτίωση του δείκτη δανειακής επιβάρυνσης και συνεπώς τη δημιουργία προϋποθέσεων πραγματοποίησης βιώσιμων επενδύσεων με μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια.

Πρέπει, τέλος, να τονιστεί, πως, παρότι ο Ν. 1892/90 λειτούργησε στα ίδια πλαίσια με το προηγούμενο καθεστώς, εισήγαγε αρκετές θεσμικές καινοτομίες και αλλαγές, όπως μεγαλύτερη ενίσχυση των φορολογικών κινήτρων και εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ των επενδυτικών φορέων, συντελώντας έτσι στη διευθέτηση διαδικαστικών προβλημάτων ως προς την υποβολή, την εξέταση και την έγκριση των επενδυτικών προτάσεων.

Ακολούθως, ο Ν. 2234/1994 “Τροποποίηση και συμπλήρωση του Ν. 1892/1990 για τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη και άλλες διατάξεις” αποτελεί προσπάθεια αναμόρφωσης και βελτίωσης του υπάρχοντος νομοθετικού πλαισίου και συνεπώς διατήρησης της συνέχειας στην αναπτυξιακή διαδικασία της χώρας. Έτσι, αποκλίνει από τη συνήθη τακτική της εξ ολοκλήρου κατάργησης ενός νόμου και της θέσπισης ενός νέου, που τις περισσότερες φορές αποκόπτει τη νομοθετική συνέχεια και διαμορφώνει ένα ασαφές και διαφοροποιημένο, ως προς τα προϊσχύοντα, καθεστώς.

Στόχος της επιλογής αυτής είναι η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, βεβαιότητας και θετικών επενδυτικών προσδοκιών με στόχο την αύξηση

της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, τη δημιουργία σταθερών θέσεων εργασίας, την ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος. Έτσι, οι καινοτομικές και βελτιωτικές αλλαγές που προστίθενται με το νέο νόμο στο αναπτυξιακό οπλοστάσιο της χώρας αφορούν τροποποιήσεις και συμπληρώσεις του υφισταμένου νομοθετικού πλαισίου, οι οποίες, από την εμπειρία κατά το διάστημα της εφαρμογής τους, κρίθηκαν αναγκαίες για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας του συστήματος των κινήτρων. Η θεσμοθέτηση των αλλαγών αυτών συνδέεται με την ενίσχυση νέων κατηγοριών επιχειρήσεων, που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν ισχυρή παρουσία στην αγορά και να εγγυηθούν υψηλά ανταγωνιστικά επίπεδα διεθνώς. Επιπλέον, οι θεσμικές αλλαγές αποσκοπούν στον καθορισμό και τη ρύθμιση αρμοδιοτήτων μεταξύ των συναρμοδίων υπουργείων, ενώ αφορούν και θέματα διαδικαστικά ως προς την υποβολή των αιτημάτων, την αξιολόγησή τους και την έκδοση των υπουργικών αποφάσεων υπαγωγής.

Τα κίνητρα του νόμου διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, οι οποίες παρέχονται κατά περίπτωση και διαζευκτικά, ήτοι : α) Δωρεάν κεφαλαιακή ενίσχυση (επιχορήγηση) επί του ύψους της επένδυσης⁴³ μαζί με επιδότηση του επιτοκίου των μεσομακροπροθέσμων δανείων της επιχείρησης για τη συγκεκριμένη επένδυση, ή β) Αφορολόγητες εκπτώσεις επί των υποκειμένων σε φορολογία καθαρών κερδών των επιχειρήσεων.

Ακόμη, τονίζεται ότι στο εν λόγω νομοθέτημα ορίζονται αναλυτικά το είδος των επιχειρήσεων και των επενδύσεων που υπάγονται στα κίνητρα καθώς και οι περιοχές της χώρας (Α', Β', Γ', Δ' και Θράκη) μαζί με τις "ειδικές ζώνες" οι οποίες, λόγω έντονων αναπτυξιακών προβλημάτων, ενισχύονται περισσότερο.⁴⁴

Οι νόμοι που ακολουθούν, ήτοι Ν. 2324/95, Ν. 2372/96 και Ν. 2414/96 τροποποιούν επίσης ή συμπληρώνουν σε ορισμένα σημεία το Ν. 1892/90. Ειδικότερα, συμβάλλουν στον εκσυγχρονισμό του αναπτυξιακού θεσμικού πλαισίου ως προς : α) την κατασκευή και επέκταση λιμένων σκαφών αναψυχής (μαρινών), β) την αγορά ή εισφορά και εγκατάσταση μεταχειρισμένου μηχανολογικού εξοπλισμού καθώς και την αγορά ημιτελών ή αποπερατωθισών βιομηχανικών κτιριακών εγκαταστάσεων, γ) τις επενδύσεις εκμετάλλευσης ιαματικών πηγών,⁴⁵ κέντρων θαλασσοθεραπείας, κέντρων τουρισμού υγείας και χιονοδρομικών κέντρων, δ) τις επενδύσεις των παραμεθωρίων περιοχών (Ν. Θράκης), ε) την χρηματοδοτική

μίσθωση (leasing) κ.α..

Ακολούθως με τον αναπτυξιακό νόμο 2601/98⁴⁶ “Ενισχύσεις ιδιωτικών επενδύσεων για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας και άλλες διατάξεις” επιχειρείται, ενόψει και της ένταξης της χώρας στην Ο.Ν.Ε., η σε βάθος αναθεώρηση και ο αναπροσανατολισμός των από δεκαπενταετίας ισχυόντων επενδυτικών κινήτρων. Ειδικότερα, με το νόμο αυτό επιδιώκεται η συμβολή στην επίτευξη των στόχων της περιφερειακής ανάπτυξης, η αύξηση των θέσεων απασχόλησης, η αύξηση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, η αναδιάρθρωση τομέων και κλάδων της παραγωγής, η αξιοποίηση επιχειρηματικών ευκαιριών στον ελληνικό και τον ευρύτερο διεθνή χώρο και η συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος και την εξοικονόμηση ενέργειας.

Αναφορικά με τις περιφερειακές πολιτικές αναπτυξιακών κινήτρων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα κίνητρα περιφερειακής και βιομηχανικής ανάπτυξης αποτελούν το βασικότερο μέσον άσκησης διαρθρωτικής πολιτικής στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παρότι χαρακτηρίζονται από έντονη διαφοροποίηση, ανάλογα με τους ειδικούς αντικειμενικούς σκοπούς που επιδιώκουν, τις ιδιαίτερες διαρθρωτικές αδυναμίες και το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης της κάθε χώρας αλλά και την πολιτική φιλοσοφία των εκάστοτε κυβερνήσεων, ως προς την κατανομή και αξιοποίηση των οικονομικών πόρων, έχουν ως κοινή αιτιολογική βάση την επιτάχυνση του ρυθμού ανόδου των εθνικών οικονομιών και ειδικότερα του τομέα της μεταποίησης, μέσω της ομοιογενούς και ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης.⁴⁷

Σημαντικό ποσοστό μεταξύ των εφαρμοζομένων κινήτρων στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατέχουν οι πάσης φύσεως επιδοτήσεις και επιχορηγήσεις, λόγω κυρίως των σημαντικών επιδράσεων που αυτές ασκούν στις χωροταξικές αποφάσεις των επιχειρήσεων. Ακολουθούν κατά σειρά σημαντικότητας τα χρηματοδοτικά κίνητρα και έπονται τα φορολογικά, ήτοι φορολογικές απαλλαγές, μειώσεις φορολογικών βαρών ή απαλλαγές τελωνειακών τελών, μειώσεις ασφαλιστικών εισφορών και άλλων επιβαρύνσεων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μικρότερο είναι το ποσοστό των κινήτρων μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ που αφορά την παροχή κρατικών εγγυήσεων σε δανειοδοτούμενες επιχειρήσεις, ενώ ορισμένες χώρες χρησιμοποιούν το κίνητρο των ηυξημένων συντελεστών αποσβέσεων προς ενθάρρυνση ανάληψης νέων επενδυτικών παρα-

γωγικών πρωτοβουλιών. Τέλος, τα κίνητρα που αφορούν την παροχή ορισμένων οικονομικών, διοικητικών και άλλων διευκολύνσεων κατέχουν συνήθως πολύ μικρό ποσοστό, λόγω της μικρής χωροταξικής τους σημασίας.⁴⁸

Η σταδιακή καθιέρωση των θεσμικών αλλαγών της κοινής αγοράς, ενώ συνέτεινε στην οικονομική ανάπτυξη της Κοινότητας στο σύνολό της αλλά και στην αύξηση της ευημερίας των ευποροτέρων περιφερειών της, δεν κατάφερε να αμβλύνει τις υπάρχουσες διαφορές μεταξύ πλουσίων και καθυστερημένων περιοχών. Υπό ορισμένες μάλιστα προϋποθέσεις, διαφαίνεται ο κίνδυνος επιδείνωσης του φαινομένου, ενίσχυσης της υπάρχουσας τάσης ανισοκατανομής, ως συνέπεια των επιπτώσεων της μεγαλύτερης ευρωπαϊκής σύγκλισης.⁴⁹ Δεδομένου ότι οι εθνικές προσπάθειες των χωρών-μελών μέσω της περιφερειακής των πολιτικής δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, εθεωρήθη αναγκαία η παράλληλη συμβολή της Κοινότητας δια του καθορισμού κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής⁵⁰ αλλά και της ίδρυσης κοινοτικών χρηματοδοτικών οργανισμών.

Έτσι, το 1975 αποφασίζεται η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Αναπτύξεως (European Regional Development Fund) και η σύσταση της Επιτροπής Περιφερειακής Πολιτικής (Regional Policy Committee), με σκοπό την παρακολούθηση και πρόβλεψη των περιφερειακών προβλημάτων και την παροχή οικονομικής βοήθειας προς τα κράτη-μέλη, για τα μέτρα που λαμβάνουν σχετικά με τη μείωση των υφισταμένων περιφερειακών τους ανισοτήτων αλλά και για την πρόληψη της δημιουργίας νέων, λόγω των διορθωτικών μεταβολών που επιβάλλει η ευρωπαϊκή σύγκλιση.⁵¹

Για την αύξηση της αποτελεσματικότητας επιδιώχθηκε ο συντονισμός των ενεργειών του ΕΤΠΑ με εκείνες των άλλων χρηματοδοτικών οργάνων της Κοινότητας⁵² που θα μπορούσαν να επηρεάσουν άμεσα την ισόρροπη ανάπτυξη της περιφέρειας. Σημαντική, ως προς τη χρηματοδότηση του μεταποιητικού τομέα, είναι η συμβολή της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων,⁵³ η οποία λειτουργεί σε μη κερδοσκοπική βάση, αντλώντας κεφάλαια από τις ευρωπαϊκές κεφαλαιαγορές με τους συμφερότερους δυνατούς όρους και παρέχοντας χρηματοδοτήσεις υπό τη μορφή : α) Των ατομικών δανείων για τη χρηματοδότηση ενός ή περισσότερων επενδυτικών σχεδίων ενός και μόνου φορέα, είτε απευθείας εί-

τε μέσω ενός μεσολαβούντος ιδρύματος, συνήθως χρηματοπιστωτικού οργανισμού. β) Των συνολικών δανείων⁵⁴ προς περιφερειακά ή εθνικά χρηματοδοτικά ιδρύματα, τα οποία μεσολαβούν διαθέτοντας το προϊόν των δανείων τους για τη χρηματοδότηση επενδυτικών πρωτοβουλιών, σύμφωνα με τους όρους και τα κριτήρια της ΕΤΕπ. γ) Της παροχής εγγυήσεων για την πραγματοποίηση επενδύσεων.

4. Συμπεράσματα

Τα αναπτυξιακά κίνητρα αποτέλεσαν το σημαντικότερο εργαλείο βιομηχανικής και αναπτυξιακής πολιτικής της χώρας σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Θα πρέπει όμως να τονισθεί ότι η προώθηση της αναπτυξιακής διαδικασίας μέσω κινήτρων δεν αποτελεί ελληνική ιδιοτυπία, αφού όλες οι χώρες έχουν εισαγάγει πολυποίκιλες δέσμες κινήτρων, με σκοπό την αναπτυξιακή υποβοήθηση του εθνικού παραγωγικού τους ιστού.

Η αναδρομή στην ιστορία των αναπτυξιακών νομοθετημάτων, που εφαρμόστηκαν κατά καιρούς στη χώρα, κατέδειξε την αξιοποίηση, σωρευτικά ή διαδοχικά, από τις ελληνικές κυβερνήσεις ενός πλήθους πολυμόρφων κινήτρων, των οποίων η συνειρμική τους αξιολόγηση, η εσωτερική τους συνέπεια και οι επιπτώσεις τους στην περιφερειακή ανάπτυξη καθίστανται δυσχερείς, λόγω των εγγενών αδυναμιών⁵⁵ του ίδιου του συστήματος κινήτρων. Οι αδυναμίες αυτές κυρίως εστιάζονται : α) Σε προβλήματα που αναφύονται από τη χωροταξική διαφοροποίηση των κινήτρων,⁵⁶ από την οποία απέχουν συγκεκριμένες αναπτυξιακές επιλογές και προτεραιότητες κατά περιοχή. β) Στην ανυπαρξία, μέχρι και το 1971, ουσιαστικών κινήτρων μετεγκατάστασης και αποκέντρωσης των βιομηχανικών μονάδων, τα οποία θα οδηγούσαν σε περιεκτικότερη χωροταξική αναδιάρθρωση της παραγωγής. γ) Στο ότι τα κίνητρα, έως και το 1972, ήταν κυρίως φορολογικά,⁵⁷ με αποτέλεσμα να εφαρμόζονται σε μικρό φάσμα επιχειρήσεων με υψηλή κερδοφορία και όχι στο σύνολο των επιχειρήσεων της χώρας. δ) Στην απουσία, έως και το 1982, μιας ουσιαστικής κλαδικής βιομηχανικής πολιτικής⁵⁸ με συστηματική διαφοροποίηση των αναπτυξιακών κινήτρων, βάσει συγκριτικών πλεονεκτημάτων περιοχών και κλάδων. ε) Στην πολυπλοκότητα και αντιφατικότητα

των εφαρμοζομένων συστημάτων αναπτυξιακών κινήτρων αλλά και στην ανεπάρκεια των υπηρεσιών του κράτους να παρακολουθούν και να ελέγχουν αποτελεσματικά την υλοποίηση των νόμων.⁵⁹ στ) Στη γραφειοκρατική λειτουργία του τραπεζικού συστήματος,⁶⁰ που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία καθυστερήσεων στις πισοδοτήσεις, αλλά και στη μη υιοθέτηση από την πλευρά του κράτους αντικειμενικών κριτηρίων αξιολόγησης των επενδυτικών προγραμμάτων, με συνέπεια να καθίστανται οι επενδυτικές επιλογές συνάρτηση των στενών πολιτικών επιλογών και να καταργείται έτσι συνήθως κάθε διαφάνεια και αντικειμενικότητα στις διαδικασίες.⁶¹

Βάσει του τελικού απολογισμού, η εφαρμογή αναπτυξιακών κινήτρων στη χώρα⁶² θα μπορούσε να κριθεί ανεπαρκής,⁶³ για τους ακόλουθους κυρίως λόγους : α) Της αδυναμίας των κινήτρων να οδηγήσουν σε κλαδική και περιφερειακή αναδιάρθρωση της βιομηχανίας. β) Της σπατάλης, λόγω αυξημένου κόστους των επιδοτήσεων και των λοιπών παροχών. γ) Των σημαντικών διαφορών μεταξύ των μεγεθών των εγκεκριμένων και πραγματοποιούμενων επενδυτικών προγραμμάτων.

Θα πρέπει, ακόμη, να επισημανθεί και ο ισχυρισμός ειδικών οικονομικών παραγόντων, κατά τους οποίους “και χωρίς την παροχή των συγκεκριμένων αναπτυξιακών κινήτρων, οι επιχειρηματικές δραστηριότητες, οι οποίες είχαν αναληφθεί, θα είχαν ούτως ή άλλως πραγματοποιηθεί και, εν πάση περιπτώσει, η συμβολή τους δεν υπήρξε και τόσο σημαντική για την προώθηση της περιφερειακής αναπτυξιακής διαδικασίας”.

Η άποψη αυτή ενισχύεται και από στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, με βάση τα οποία η Ελλάδα έχει το υψηλότερο ποσοστό επιδοτήσεων προς το δευτερογενή τομέα συγκριτικά με τις άλλες χώρες της ΕΕ, χωρίς όμως παράλληλα να κινείται, κατά την εξετασθείσα περίοδο, και με τους αναμενόμενους συγκριτικά ρυθμούς ανάπτυξης. Με βάση τις διαπιστώσεις αυτές συνάγεται το συμπέρασμα ότι δεν είναι μόνο η παροχή οικονομικών κινήτρων που οδηγεί σε θετικά αναπτυξιακά αποτελέσματα, αλλά η συνολικότερη, ελαστικότερη και αποτελεσματικότερη αναπτυξιακή αντιμετώπιση, η οποία εδράζεται στα ανταγωνιστικά δεδομένα της διεθνούς οικονομίας, στις τεχνολογικές εξελίξεις, στη μείωση της γραφειοκρατίας και στη βελτίωση της παραγωγικότητας των κρατικών υπηρεσιών, μαζί με την ενίσχυση όλων εκείνων των παραγόντων, που θα μπορούσαν να συμβάλουν αποφασιστικά στη διεθνοποίηση των

ελληνικών επιχειρήσεων και κατ' επέκταση στην παγκοσμιοποίηση της ελληνικής οικονομίας. Θα πρέπει, τέλος, να τονισθεί ιδιαίτερα ότι, εκτός των ανωτέρω, η επιτυχής εφαρμογή μιας αναπτυξιακής πολιτικής εξαρτάται ακόμη από τις επιλογές της ιδιωτικής πρωτοβουλίας αλλά και από την επιχειρηματική συμπεριφορά στα πλαίσια του νέου οικονομικοπολιτικού ορίζοντα, όπως αυτός διαμορφώνεται από την πορεία σύγκλισης στην οικονομική και νομισματική ένωση.

Τέλος, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο χαρακτηρισμός ως επιτυχούς μιας αναπτυξιακής πολιτικής, θα είχε βάση, εάν αυτή εμπεριείχε ένα συνολικό υποστηρικτικό σύστημα κινήτρων, η αποτελεσματικότητα των οποίων θα εξαρτάτο και θα εκρίνετο τελικώς από την ικανότητα και την επάρκεια του ίδιου του συστήματος να ελαχιστοποιεί συνεχώς την ανάγκη της ύπαρξής του.

Abstract

George Thanos: *The political provision of the investment incentives for production investments in Greece (An historical evolution and experiences).*

A critical presentation concerning the political provision of the investment incentives for production investments in Greece during the post-war period until recently is attempted in this article.

The reasons why the above incentives have become the most significant tool for the industrial and development-oriented policy throughout the duration of the period in question are investigated and conclusions in relation to the development - oriented impacts as well as to the inherent weaknesses of the incentives system existing occasionally in force are drawn.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ας σημειωθεί ότι στη διεθνή βιβλιογραφία υπάρχουν διάφοροι τρόποι διάκρισης και ταξινόμησης των αναπτυξιακών κινήτρων, οι διαφοροποιήσεις αυτές όμως δεν περιέχουν σημαντικό θεωρητικό ενδιαφέρον, αφού υπάρχει ουσιαστική σύγκλιση του περιεχομένου αυτών. Έτσι, τα κίνητρα θα μπορούσαν να διακριθούν σε γενικής, διοικητικής, δημοσιονομικής και χρηματοπιστωτικής φύσεως. Στα γενικής φύσεως κίνητρα περιλαμβάνονται οι κρατικές επιχορηγήσεις για την πραγματοποίηση και επέκταση παγίων επενδύσεων στο σύνολο της χώρας ή σε επιλεγμένες περιοχές, που χρήζουν ενίσχυσης για λόγους κοινωνικούς ή εθνικούς αναπτυξιακούς, για τη δημιουργία και οργάνωση βιομηχανικών περιοχών, για την τεχνική και επαγγελματική κατάρτιση των εργαζομένων στη βιομηχανία, για την εφαρμογή σύγχρονων και προηγμένων τεχνολογιών προώθησης των εξαγωγών κ.α.. Τα διοικητικής φύσεως μέτρα αποβλέπουν στην άρση των υφισταμένων αντικινήτρων, κυρίως, από τις γραφειοκρατικές διατυπώσεις αλλά και η παροχή διευκολύνσεων, όπως η δημιουργία υποδομών, η εφαρμογή αναγκαστικών απαλλοτριώσεων για την εγκατάσταση βιομηχανικών μονάδων κ.α.. Στα δημοσιονομικά κίνητρα εντάσσονται η μείωση των φορολογικών συντελεστών του εισοδήματος φυσικών και νομικών προσώπων, οι δασμολογικές απαλλαγές, η ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση των εξαγωγικών επιχειρήσεων αλλά και των περιπτώσεων συγχώνευσης επιχειρήσεων, η θέσπιση ήπιου φορολογικού καθεστώτος για την ανάπτυξη της κεφαλαιαγοράς, η αύξηση των συντελεστών αποσβέσεων κ.α.. Στα κίνητρα τέλος χρηματοπιστωτικής φύσεως εντάσσονται οι επιδοτήσεις των επιτοκίων χορηγήσεων, οι κρατικές εγγυήσεις για δάνεια χορηγούμενα σε επιχειρήσεις, η χορήγηση δανείων υπό ευνοϊκούς όρους κ.α.. Χρήσιμες συνοπτικές παρουσιάσεις περί κινήτρων, βλ. Κώττης Γ., 1980, «Βιομηχανική αποκέντρωση και περιφερειακή ανάπτυξη», Αθήνα, *IOBE*, σ. 191-194. Κινητής Α., 1982, «Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας», Αθήνα, Gutenberg, σ. 171-174. Musgrave R., Musgrave P., 1983, «Δημόσια οικονομική στη θεωρία και πράξη», Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 270-273.
2. Για εκτενέστερη παρουσίαση των προσεγγίσεων αυτών, βλ. Μανασάκης Ν., 1979, «Επενδυτικά κίνητρα και η συνάρτηση των επενδύσεων στην ελληνική βιομηχανία», *Σπουδαί*, τόμ. ΚΗ', τεύχ. 4, Αθήνα, σ. 787-809. Στη μελέτη

επιχειρείται η μέτρηση της αποτελεσματικότητας των επενδυτικών κινήτρων στην ελληνική βιομηχανία κατά την περίοδο 1967-1972, βάσει ενός δείγματος 297 επιχειρήσεων και με αφετηρία αναλύσεως τη μέθοδο των Hall και Jorgenson. Smith D., 1966, «A Theoretical Framework for Geographical Studies of Industrial Location», *Economic Geography*, σ. 95-113, όπου αναπτύσσεται η καμπύλη κόστους της επιχείρησης, βάσει του χωροταξικού παράγοντα. Ξανθάκης Μ., 1985, «Προσπάθεια ποσοτικής απεικόνισης των κινήτρων προς την ελληνική μεταποίηση και εκτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους», *Σπουδαί*, τόμ. ΛΕ', σ. 32-56, κατά την οποία, βάσει της διατύπωσης ορισμένων συλλογισμών, επιχειρείται μία κατά προσέγγιση εκτίμηση της τάξης μεγέθους μεταφοράς πόρων με τη μορφή απαλλαγών και επιδοτήσεων, Ξανθάκης Μ., 1986, Η χρηματοδότηση της ελληνικής βιομηχανίας (1960-1984), Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, σ. 160-167, όπου επιχειρείται η θεωρητική κάλυψη του θέματος των κινήτρων με επικρατέστερες τις προσεγγίσεις των Jorgenson (1963), Hall (1967), Bischoff (1969), Coen (1969), Goodson (1969), Habegger (1971), Taubman και Wales (1969), Boadway (1978), Thurow (1969), Codd-Douglas κ.ά..

3. Πρόκειται για κίνητρα υποβοήθησης της προσέλκυσης, κυρίως, αλλοδαπών επιχειρηματικών κεφαλαίων με τη χορήγηση ειδικών προνομίων, κίνητρα για την προώθηση της εξαγωγικής δραστηριότητας κ.ά..
4. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι προγενέστεροι νόμοι 5426/32 και 1960/39 (βλ. Τσοτσόρος Σ., 1994, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, δεύτερος τόμος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 231-238) που επέβαλαν ποσοτικούς περιορισμούς επί των εισαγωγών, κατέστησαν ανενεργοί με την απόφαση 45700/53 του Συμβουλίου Εξωτερικού Εμπορίου, που απελευθέρωνε την εισαγωγή πολλών προϊόντων (με εξαίρεση εκείνων του απαγορευτικού πίνακα Α) και την απόφαση 39000/56 του ίδιου Συμβουλίου, που καθιέρωνε εισαγωγικούς συναλλαγματικούς πίνακες για την ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας. Βλ. Κάτσος Γ., Σπανάκης Ν., 1983, *Βιομηχανική προστασία και ένταξη, Επιστημονικές μελέτες 3*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, σ. 56-57.
5. Ας σημειωθεί ότι παράλληλα με το Ν.Δ. 2687/53 ισχύουν : Το Π.Δ. 207/87, το οποίο ρυθμίζει την κίνηση κεφαλαίων μεταξύ της Ελλάδος και των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, καθώς και οι πράξεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος 825/1986, 1178/1987, 2024/1992, 2022/1992 και 2098/1992, οι οποίες ρυθμίζουν τις άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα, τον επαναπατρισμό κεφαλαίων, επιχειρηματικών κ.λπ. κερδών και μισθωμάτων στο εξωτερικό και την απελευθέρωση των τρεχουσών συναλλαγών.
6. Ο Ν. 2176/52 “Περί μέτρων προστασίας της επαρχιακής βιομηχανίας” αποτελεί σημαντικό νομοθέτημα για την υποστήριξή της, αφού αυξάνει τους συ-

ντελεστές αποσβέσεων για τις βιομηχανίες αυτές, μειώνει το φόρο κύκλου εργασιών και τα επιτόκια των χορηγούμενων δανείων και συγχρόνως παγώνει τη χορήγηση αδειών για την ίδρυση και εγκατάσταση βιομηχανικών μονάδων εντός του νομού Αττικής για την περίοδο 1952-1957.

7. Άλλα προγενέστερα νομοθετήματα με μικρότερη ή μεγαλύτερη περιφερειακή διάσταση για την Ελληνική Βιομηχανία είναι : Α.Ν. 29.5/3.6/1935, Ν. 843/1948, Ν. 942/1949 και Ν. 3206/1955, διά των οποίων εξετάζεται το πόσο είναι συμφέρουσα για την εθνική οικονομία η ίδρυση μιας βιομηχανικής μονάδας. Επίσης κατά πόσον επιβάλλεται η κατάργηση των φόρων κυκλοφορίας των βιομηχανικών προϊόντων εντός της Ελληνικής Επικράτειας, αυξάνονται οι φοροαπαλλαγές των επαρχιακών βιομηχανιών για αποσβέσεις παγίων εγκαταστάσεων, επιβάλλονται μέτρα προστασίας της επαρχιακής βιομηχανίας κ.ά., βλ. αναλυτικά Κώττης Γ., 1980, ό.π., σ.176-177.
8. Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι για τις προϋπάρχουσες βιομηχανικές μονάδες, εφόσον επεκτείνουν τον πάγιο και μηχανολογικό τους εξοπλισμό ή εκσυγχρονίζονται ή ιδρύουν νέες μονάδες, διά του Ν.Δ. 3765/1957, αυξάνονται οι συντελεστές αποσβέσεων κατά 50% και σε σχέση με τα καθοριζόμενα στους νόμους 2176/52 και 2901/54. Επίσης, διά του Ν. 3949/59 προβλέπεται η απαλλαγή από τελωνειακά τέλη για επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό, εφόσον πρόκειται για βιομηχανικές μονάδες που είναι εγκατεστημένες στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών.
9. Επί πλέον, στο Ν.Δ. 4002/59 λαμβάνεται πρόνοια, η επιστροφή των δασμών και λοιπών φόρων και επιβαρύνσεων των αναλογούντων επί των πρώτων υλών, που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή των εξαγομένων προϊόντων, να πραγματοποιείται βάσει υπευθύνου δηλώσεως. Επίσης, για λόγους προώθησης των παραγωγικών επενδύσεων επαναφέρονται σε ισχύ οι σχετικές με τις αναγκαστικές διατάξεις απαλλοτριώσεις του Ν. 2948/1922, που ίσχυαν για ολόκληρη την Επικράτεια, δεδομένου ότι κατά τις διατάξεις του Ν.Δ. 2176/52 οι απαλλοτριώσεις ακινήτων ίσχυαν μόνον για τις επαρχιακές βιομηχανικές μονάδες.
10. Παρά τη σημαντική συμβολή του Ν. 4171/61 στη δημιουργία βασικής βιομηχανικής υποδομής, ο νόμος αυτός, όπως και το Ν.Δ. 2687/1953, δεν αποσκοπούσε στην προώθηση της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, αφού τα παρεχόμενα κίνητρα αφορούσαν σε όλη την Επικράτεια.
11. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη, κατά την περίοδο 1963-65, και ορισμένα άλλα νομοθετήματα χωρίς συγκεκριμένη περιφερειακή διάσταση (Ν.Δ. 284/1963, το οποίο επέτρεπε την ίδρυση και επέκταση διαφόρων ειδών βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων, καθ' όλη την επικράτεια πλην του ηπειρωτικού τμήματος του νομού Αττικής, το Β.Δ. 416/1963 το οποίο καθόριζε λεπτομερώς τις μονάδες για τις οποίες θα εχορηγείτο άδεια σκοπι-

μότητας για ίδρυση ή επέκταση εγκαταστάσεων, από τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος ή τους κατά τόπους νομάρχες, το Β.Δ. 199/1964 το οποίο τροποποιούσε και συμπλήρωνε τις διατάξεις του προηγούμενου Β.Δ. και τέλος ο Ν. 4480/1965, ο οποίος τροποποιούσε και συμπλήρωνε το Ν.Δ. 4256/1962, με το οποίο ο Υπουργός Βιομηχανίας μπορούσε απ' ευθείας να χορηγεί άδεια σκοπιμότητας για ίδρυση, επέκταση ή μετεγκατάσταση οικονομικών μονάδων σε όλη την επικράτεια, εκτός του ηπειρωτικού τμήματος των νομών Αττικής και Πειραιώς, συμπεριλαμβανομένης και της νήσου Σαλαμίνας, εφόσον ο συνολικός προϋπολογισμός του έργου για πάγιες εγκαταστάσεις και εξοπλισμό δεν υπερέβαινε το ποσό των 60 εκατ. δραχμών και εφόσον ο μηχανολογικός εξοπλισμός ήταν εξ ολοκλήρου καινουργής). Βλ. Κώττης Γ., 1980, ό.π., σ. 178.

12. ΦΕΚ 132 Α'.
13. Ο Α.Ν. 89/67 τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε από τον Α.Ν. 378/1968 "Περί εγκαταστάσεως εν Ελλάδι αλλοδαπών εμποροβιομηχανικών εταιριών".
14. ΦΕΚ 173 Α'.
15. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθούν τα κίνητρα του Ν. 147/67 τα αναφερόμενα σε προσυζητήσεις των συντελεστών αποσβέσεων καθώς και σε απαλλαγές του φόρου εισοδήματος και συμψηφισμούς ζημιών και κερδών των επιχειρήσεων αυτών.
16. ΦΕΚ 232, τεύχ. Α'.
17. Αναλυτικά για τα κίνητρα των νόμων 1312/72 και 1313/72, καθώς και για τους νόμους 1377/73 και 1378/73, που τροποποίησαν τους προηγούμενους, βλ. Λεμονιάς Ε., 1991, Αναπτυξιακά κίνητρα στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ, *Δοκίμια 7*, Αθήναι, ΚΕΠΕ, σ. 59-64.
18. ΦΕΚ 80, τεύχ. Α'.
19. ΦΕΚ 80, τεύχ. Α'.
20. Οι οποίοι κατονομάζονται στα νομοθετικά διατάγματα.
21. Παράλληλα στα δύο αυτά νομοθετικά Διατάγματα θεσπίζονται και άλλα κίνητρα, τόσο για τη βιομηχανία όσο και για τον τουρισμό, όπως αυξημένοι συντελεστές αποσβέσεων με αποκεντρωτική διαφοροποίηση, φορολογικές ελαφρύνσεις λόγω επενδύσεων, συμψηφισμός ζημιών από κέρδη κερδοφόρων χρήσεων, μειώσεις εργοδοτικών εισφορών σε ασφαλιστικά ταμεία και δασμολογικές μειώσεις επί εισαγομένου παραγωγικού εξοπλισμού. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι το Ν.Δ. 1378/73 τροποποιεί και συμπληρώνει το Ν.Δ. 1313/72, ως προς τον καθορισμό τουριστικών περιοχών κινήτρων. Με αυτόν τον τρόπο, η χώρα διαιρείται σε τέσσερις γεωγραφικές περιοχές, Α,

- Β, Γ και Δ. Οι περιοχές αυτές είναι διαφορετικές από τις προβλεπόμενες στον προηγούμενο νόμο και ορίζεται μέγιστος αριθμός συνηγοριών για τουριστικές επενδύσεις από τον ΕΟΤ. Αναλυτικά για τους δύο νόμους, βλ. ΦΕΚ 80, τεύχ. Α΄, 7 Απρ. 1973.
22. Είναι χρήσιμο να σημειωθούν και άλλοι νόμοι με αναπτυξιακές διαστάσεις κατά την περίοδο της δικτατορίας, όπως ο Α.Ν. 148/67 για την κεφαλαιαγορά, το Ν.Δ. 1314/72 με το οποίο ετροποποιείτο ο Α.Ν. 148/67, το Ν.Δ. 1297/72 για την παροχή φορολογικών κινήτρων και τη συγχώνευση ή μετατροπή επιχειρήσεων σε μεγάλες οικονομικές μονάδες. Θα έπρεπε να αναφερθούν και νόμοι, όπως ο Ν. 331/74 για την ενίσχυση της βιομηχανικής παραγωγής με την παροχή φορολογικών κινήτρων, η πράξη 46/73 “Περί καθορισμού τουριστικών περιοχών και ζωνών δυνάμει του Ν.Δ. 1313/72, όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε βάσει του Ν.Δ. 1378/73” του Υπουργικού Συμβουλίου, και ο Ν. 333/74, ο οποίος προέβλεπε εκπτώσεις επί των καθαρών κερδών για βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες, ανεξαρτήτως του τύπου εγκατάστασής τους. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί και ο Ν. 27/25.2.1975, αμέσως μετά τη μεταπολίτευση, δια του οποίου προσαρμόζεται η φορολογία των υπό ελληνική σημαία πλοίων (βλ. Χουμανίδης Λ., Ζώης Κ., 1999, Συνοπτική θεώρησης της εξέλιξης της Ελληνικής Εμπορικής Ναυτιλίας από αρχαιότατων χρόνων μέχρι σήμερα: Γεγονότα και Προβλήματα, Αθήνα, Σύγχρονη Εκδοτική, σ. 273-369), βάσει των διαμορφούμενων στη χώρα οικονομικών και δημοσιονομικών συνθηκών, ο οποίος τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε από τα άρθρα 28 και 29 του Ν. 814/1978.
23. Στα αναπτυξιακά κίνητρα του νόμου αυτού περιλαμβάνονται αφορολόγητες εκπτώσεις, επιδότηση του επιτοκίου δανεισμού, επιχορήγηση του προϋπολογισμού δαπάνης των παγίων εγκαταστάσεων, μείωση του Φόρου Κύκλου Εργασιών, μείωση στο φόρο μεταβίβασης ακινήτων αλλά και διάφορα κίνητρα και απαλλαγές για τη συγκράτηση του πληθωρισμού και την προοδευτική αναστροφή του εκ των ακριτικών περιοχών μεταναστατευτικού ρεύματος.
24. ΦΕΚ 319, τεύχ. Α΄.
25. Βλ. Λεμονιάς Ε., 1991, ό.π., σ. 70.
26. ΦΕΚ 232, τεύχ. Α΄.
27. Ας σημειωθεί ότι του Ν. 849/78 προηγείται ο Ν. 814/18.7.1978, ο οποίος υπό τη γενικότερη έννοια θεωρείται αναπτυξιακός, αφού αποβλέπει στη δημιουργία και εξασφάλιση των προϋποθέσεων εδραίωσης φορολογικής δικαιοσύνης και νομισματικής σταθερότητας στα πλαίσια της εντάξεως της χώρας στην ΕΟΚ.
28. Στο νόμο περιλαμβάνεται και το εναλλακτικό κίνητρο των αφορολογήτων

εκπτώσεων αλλά και εκείνο της επιδότησης του επιτοκίου.

29. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι σημαντική η καινοτομία του νόμου με την κατάταξη, βάσει ορισμένων δεικτών, των κλάδων και υποκλάδων της μεταποίησης σε τρεις κατηγορίες, ήτοι: α) υψηλής ενίσχυσης, β) μέσης ενίσχυσης και γ) χαμηλής ενίσχυσης, αναλόγως με τη δυνατότητά τους να πραγματοποιούν επενδύσεις με ή χωρίς ουσιαστική κεφαλαιακή ενίσχυση.
30. Βλ. Γεωργίου Γ., 1991, Χωροταξική κατανομή και κλαδική σύνθεση των επενδύσεων του Ν. 1262/1982, Αθήνα, Εκθέσεις 4, ΚΕΠΕ, σ. 34.
31. ΦΕΚ Α', αριθ. Φ.8.
32. Ο θεσμός είχε εφαρμοσθεί με το Ν. 289/76 για την περιορισμένη σε έκταση περιοχή Ε και με το Ν.Δ. 1312/72 για την περιοχή Δ και μόνο για κτιριακές εγκαταστάσεις.
33. Ο νόμος 849/78 προέβλεπε αρχικά την παροχή δωρεάν κεφαλαιακών ενισχύσεων, οι οποίες όμως αργότερα μετατράπηκαν σε άτοκες δανειακές ενισχύσεις.
34. Το σύστημα των επιχορηγήσεων (Grants) ισχύει σε όλες τις χώρες της Κοινοότητας και συνδέεται με τις ενισχύσεις που δίνονται για περιφερειακή ανάπτυξη από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (FEDER). Το Ταμείο συμμετέχει στις επιχορηγήσεις, που παρέχονται από τις εθνικές κυβερνήσεις των κρατών-μελών προς τις επιχειρήσεις-επενδυτές με ποσοστό μέχρι 50% της χορηγούμενης ενίσχυσης και μέχρι το 20% της δαπάνης της επένδυσης.
35. ΦΕΚ Α', 16.6.1982, αριθ. Φ.70.
36. Εφόσον η επιχορήγηση της επένδυσης είναι μεγαλύτερη ενός ορισμένου ποσού.
37. Βλ. εισηγητική έκθεση, κατά την υποβολή του νομοσχεδίου, προς τη Βουλή των Ελλήνων, όπου είναι προφανείς οι διαφορές στη φιλοσοφία της ανάπτυξης, που επιχειρείται να προωθηθεί με το νόμο αυτόν.
38. Στους προϋσχυσαντες νόμους δεν αποτελούσε ουσιαστικό στοιχείο η αξιολόγηση της βιωσιμότητας αλλά ούτε και ο εξειδικευμένος έλεγχος στην υλοποίηση των επενδύσεων, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα την υπαγωγή πολλών μη βιωσίμων σχεδίων, τα οποία τελικά εγκαταλείφθηκαν σε κάποια φάση της πορείας προς την υλοποίησή τους.
39. Ίδια κεφάλαια και μεσομακροπρόθεσμες υποχρεώσεις.
40. Πρέπει να λάβουμε υπόψη, ότι ο Ν. 1262/82 τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε μέχρι την οριστική του κατάργηση από τους νόμους : Το Ν. 1360/83

“Για την προώθηση των επενδύσεων και την οργάνωση των υπηρεσιών κρατικών προμηθειών και άλλες διατάξεις”, το Ν. 1478/84 “Για τροποποιήσεις του Ν. 1100/80 και άλλες διατάξεις”, τους νόμους 1515/85 και 1563/85 και το Ν. 1682/87 “Προγραμματικές συμφωνίες και αναπτυξιακές συμβάσεις, ένταξη επενδύσεων στα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, τροποποίηση του Ν. 1262/82 και άλλες διατάξεις”.

41. 31.7.1990, ΦΕΚ 101, τεύχ. Α΄.
42. Βλ. σχετική εισηγητική έκθεση “Στο σχέδιο νόμου για τον εκσυγχρονισμό, την ανάπτυξη και άλλες διατάξεις” προς τη Βουλή των Ελλήνων.
43. Τονίζεται ότι ο ανώτατος επιχορηγούμενος προϋπολογισμός δαπάνης της επένδυσης έφθασε τα 5 δις. δραχμές από 2,5 δις. δραχμές και για τις μεταποιητικές επιχειρήσεις ανήλθε στα 25 δις. δραχμές. Αζόμη, καθορίστηκε ως ανώτατο όριο επιχορήγησης το ποσό των 3 δις. δραχμών, που μπορεί να λάβει κάθε επιχείρηση για τις επενδύσεις της, εντός μιας 5ετίας από την ισχύ του νόμου.
44. Ισχύουν και τα πριν το Ν. 2234/1994 νομοθετήματα, ήτοι: Ν. 1947/91 και Ν. 2008/92, τα οποία τροποποιούν ή συμπληρώνουν σε ορισμένα σημεία το Νόμο 1892/90.
45. Θάνος Γ., 1999, «Περιφερειακές εισοδηματικές ανισότητες και προοπτική ομοιογενούς σύγκλισης εντός των χωρών της ευρωζώνης. Η βιώσιμη ανάπτυξη περιοχών με ιαματικές πηγές», Διεθνές Συνέδριο *Για τη βιώσιμη ανάπτυξη των ιαματικών πηγών. Η συμβολή της ιατρικής λουτροθεραπείας και των νέων τεχνολογιών του 21^{ου} αιώνα*, που διοργάνωσε το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, η Ελληνική Επιστημονική Εταιρεία Ιαματικών Θερμολουτρών και Ιατρικής Βιοκλιματοθεραπείας (Ι.Θ.Ι.Β.) και η Διεθνής Εταιρεία Ιατρικής Υδρολογίας και Κλιματολογίας (Ι.Σ.Μ.Η.), 10-12 Σεπτ., Λουτρά Αιδηψού.
46. Φ.Ε.Κ. 81 Α/15.4.1998.
47. Για το ρόλο της μεταποίησης στην εκβιομηχάνιση και περιφερειακή ανάπτυξη, βλ. «Organisation des Nations Unies pour le Développement Industriel», 1979, «L' Industrie dans le Monde depuis 1960 : Progrès et Perspectives», New York, Nations Unies. Le présent volume de l' étude a été établi à l' intention de la troisième conférence générale de l' ONUDI qui aura lieu à New Delhi, du 21 Janvier au 8 Février 1980, σ. 299-316.
48. Για εμπειριστατωμένη παρουσίαση των συστημάτων κινήτρων που εφαρμόζονται στα κράτη-μέλη της Κοινότητας αλλά και της σημαντικότητας αυτών, βλ. Κώττης Γ., 1980, ό.π., σ. 328-348. Επίσης, Λεμονιάς Ε., 1991, ό.π., σ. 139-162.

49. Αν η διαφοροποίηση των μισθών και των εισοδημάτων, ανάμεσα στις χώρες-μέλη είναι μεγαλύτερη από τη διαφοροποίηση μισθών και εισοδημάτων μεταξύ των περιοχών της κάθε χώρας, τότε η μεγαλύτερη ευρωπαϊκή σύγκλιση θα έχει ως αποτέλεσμα χώρες-δορυφόροι να φθάσουν το εισοδηματικό επίπεδο των χωρών-πυρήνων, ενώ οι πτωχότερες περιοχές εκάστης χώρας να γίνουν περισσότερο πτωχές, βλ. Θάνος Γ., 1999, «Περιφερειακές εισοδηματικές ανισότητες και προοπτική ομοιογενούς σύγκλισης εντός των χωρών της ευρωζώνης», *EuroΚέρδος*, Ευρωπαϊκά θέματα, τεύχ. 4, Ιούν., σ. 84-85.
50. Διά του κανονισμού του Συμβουλίου Υπουργών της 18^{ης} Μαρτίου 1975.
51. Επειδή σκοπός της παρεχόμενης υπό του ΕΤΠΑ οικονομικής βοήθειας είναι η συμπλήρωση των εθνικών προσπαθειών των κρατών-μελών της Κοινότητας, η χρηματοδότηση των επενδύσεων είναι δυνατή, εφόσον όμως έχουν υπαχθεί σε προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης, τα οποία έχουν επεξεργασθεί τα κράτη-μέλη της Κοινότητας.
52. Το Γεωργικό Ταμείο (Agricultural Fund) π.χ., το Κοινωνικό Ταμείο (Social Fund), το Ταμείο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακος και Χάλυβος (ECSC), την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων (European Investment Bank) και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Επενδύσεων (European Investment Fund).
53. Leeper R., 1979, «The European Investment Bank - a Profile», *Banker*, Vol. 129, N^ο 641, Jul., p. 77-81. Επίσης Doyle P., 1994, «Sir Brian Unwin : President of the European Investment Bank», *Europe*, N^ο 334, p. 12-14.
54. Πρόκειται για όρια πιστώσεων που ανοίγονται από την ΕΤΕπ σε Τράπεζες που δραστηριοποιούνται σε εθνικό επίπεδο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ΕΤΕΒΑ στην ελληνική αγορά με τη χρησιμοποίηση της τεχνικής των συνολικών δανείων για τη χρηματοδότηση επενδύσεων μικρομεσαίων επιχειρήσεων στον τομέα του τουρισμού, της βιομηχανίας και των συναφών υπηρεσιών, καθώς και επενδύσεων προστασίας του περιβάλλοντος και εξοικονόμησης ενέργειας.
55. Για μια κριτική θεώρηση των εγγενών αδυναμιών του συστήματος κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης της βιομηχανίας, βλ. Καλογήρου Ν., Καραγιάννη Σ., Λαμπριανίδης Α., 1989, «Οι επιπτώσεις των κινήτρων στην περιφερειακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 73, Αθήνα, *ΕΚΚΕ*, σ. 48-54.
56. Κιντής Α., 1982, ό.π., σ. 174-175.
57. Για την αποτελεσματικότητα των φορολογικών κινήτρων των αναπτυξιακών νόμων, συμπεριλαμβανομένου και του Ν. 1262/82, βλ. Πατσουράτης Β., 1989, «Ο φόρος εισοδήματος νομικών προσώπων στην Ελλάδα και οι διε-

- θνείς εξελίξεις», *Προτεραιότητες δημοσιονομικής πολιτικής*, Ειδικές Μελέτες 18, Αθήνα, IOBE, σ. 304-307.
58. Παναγιωτόπουλος Π., 1976, «Οι κλάδοι-κλειδιά για την ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας», *Σπουδαί*, τόμ. ΚΣΤ', τεύχ. 4, σ. 770-799.
59. Πατσουράτης Β., 1995, Εμπόδια στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής βιομηχανίας, *Ειδικές Μελέτες*, Αθήνα, IOBE, σ. 103-115. Επίσης Τραχανάς Κ., 1989, «Η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων. Δυνατότητες και προοπτικές εν όψει του 1992», Β' Συνέδριο Βιομηχανίας με θέμα: *Οι προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ευγενίδειο Ίδρυμα, 22-26 Μαΐου.
60. Αγγελόπουλος Α., 1981, «Προτάσεις Ι για ένα διετές οικονομικό πρόγραμμα της Ελλάδος (1982-83) II Για να βγούμε από τη διεθνή οικονομική κρίση», Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 32-33.
61. Σακελλαρόπουλος Θ., 1992, Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80, Αθήνα, Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη.
62. Μανασάκης Ν. 1979, ό.π., σ. 787-812. Επίσης, Ξανθάκης Μ., 1985, ό.π., σ. 32-56.
63. Χασσίδ Ι., 1983, Κίνητρα επενδύσεων και επενδυτική συμπεριφορά, *Ειδικά Θέματα* 4, Αθήνα, IOBE, σ. 80-83.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλος, Α. (1981): Προτάσεις Ι για ένα διετές οικονομικό πρόγραμμα της Ελλάδος (1982-83) ΙΙ Για να βγούμε από τη διεθνή οικονομική κρίση, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Βαβούρας, Ι. (1983): Επιλογή μεθοδολογίας κοινωνικής ανάλυσης των σχεδίων επένδυσης. Η περίπτωση της Ελλάδας, Αθήνα.
- Βαΐτσος Κ., Γιαννίτσης Τ. (1992): «Η μεταπολεμική οικονομική μεγέθυνση» *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Α', επιμέλεια Θ. Σακελλαρόπουλος, ΑΜΑΤΑ, Αθήνα.
- Γεωργίου, Γ. (1991): Χωροταξική κατανομή και κλαδική σύνθεση των επενδύσεων του Ν. 1262/1982, Εκθέσεις 4, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Doyle, P. (1994): «Sir Brian Unwin : President of the European Investment Bank», *Europe*, No 334.
- Θάνος, Γ. (1999): «Περιφερειακές εισοδηματικές ανισότητες και προοπτική ομοιογενούς σύγκλισης εντός των χωρών της ευρωζώνης. Η βιώσιμη ανάπτυξη περιοχών με ιαματικές πηγές», *Διεθνές Συνέδριο για τη βιώσιμη ανάπτυξη των ιαματικών πηγών. Η συμβολή της ιατρικής λουτροθεραπείας και των νέων τεχνολογιών του 21ου αιώνα*, που διοργάνωσε το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, η Ελληνική Επιστημονική Εταιρεία Ιαματικών Θερμολουτρών και Ιατρικής Βιοκλιματοθεραπείας (Ι.Θ.Ι.Β.) και η Διεθνής Εταιρεία Ιατρικής Υδρολογίας και Κλιματολογίας (Ι.Σ.Μ.Η.), 10-12 Σεπτ., Λουτρά Αιδηψού.
- Θάνος, Γ. (1999): «Περιφερειακές εισοδηματικές ανισότητες και προοπτική ομοιογενούς σύγκλισης εντός των χωρών της ευρωζώνης», *EuroΚέρδος*, Ευρωπαϊκά Θέματα, τεύχ. 4, Ιούν..
- Καλογήρου Ν., Καραγιάννη Σ., Λαμπριανίδης Α. (1989): «Οι επιπτώσεις των κινήτρων στην περιφερειακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 73, ΕΚΚΕ, Αθήνα.

- Κάτσος Γ., Σπανάκης Ν.(1983): Βιομηχανική προσασία και ένταξη, *Επιστημονικές μελέτες 3*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Κιντής, Α.(1982): Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας, Αθήνα, Gutenberg.
- Κιόχος, Π.(1994): «Η εξέλιξη του αγροτικού πληθυσμού από το 1920 μέχρι το 1981 και οικονομικές συνέπειες της ερήμωσης της υπαίθρου στην Ελλάδα», *Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας*, τόμ. V, τεύχ. 1-2, Δεκ..
- Κώττης, Γ. (1980): Βιομηχανική αποκέντρωση και περιφερειακή ανάπτυξη, IOBE, Αθήνα.
- Leeper, R.(1979): «The European Investment Bank - a Profile», *Banker*, Vol. 129, No 641, Jul..
- Λεμονιάς, Ε.(1991): Αναπτυξιακά κίνητρα στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ, *Δοκίμια 7*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Μανασσάκης, Ν.(1979): «Επενδυτικά κίνητρα και η συνάρτηση των επενδύσεων στην ελληνική βιομηχανία», *Σπουδαί*, τόμ. ΚΗ', τεύχ. 4, Αθήνα.
- Μπήτρος Κ., Σαλαμούρης Δ.(1996): «Ο ρόλος του ανταγωνισμού και της ιδιοκτησίας στην οικονομική αποτελεσματικότητα», Ε' Επιστ. Συνέδριο με θέμα: *Όρια και σχέσεις Δημοσίου και Ιδιωτικού*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 23-26 Νοεμ. 1994.
- Musgrave R., Musgrave P. (1983): Δημόσια Οικονομική στη θεωρία και πράξη, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Ξανθάκης, Μ.(1985): «Προσπάθεια ποσοτικής απεικόνισης των κινήτρων προς την ελληνική μεταποίηση και εκτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους», *Σπουδαί*, τόμ. ΛΕ', Αθήνα.
- Ξανθάκης, Μ.(1986): *Η χρηματοδότηση της ελληνικής βιομηχανίας (1960-1984)*, Σάκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.
- Organisation des Nations Unies pour le Développement Industriel (1979): *L' Industrie dans le Monde Depuis 1960: Progrès et Perspectives*, Nations Unies, New York.
- Παναγιωτόπουλος, Π.(1976): «Οι κλάδοι - κλειδιά για την ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας», *Σπουδαί*, τόμ. ΚΣΤ', τεύχ. 4, Αθήνα.
- Πατσουράτης, Β.(1995): Εμπόδια στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής βιομηχανίας, Ειδικές Μελέτες, Αθήνα, IOBE.
- Πατσουράτης, Β.(1989): «Ο φόρος εισοδήματος νομικών προσώπων στην Ελλάδα και οι διεθνείς εξελίξεις», *Προτεραιότητες δη-*

- μοσιονομικής πολιτικής, Ειδικές Μελέτες 18, Αθήνα, ΙΟΒΕ.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1992): «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της» στο *Οικονομία και Πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Α', επιμέλεια Θ. Σακελλαρόπουλος, ΑΜΑΤΑ, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1992): Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80, Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Smith, D. (1966): «A Theoretical Framework for Geographical Studies of Industrial Location», *Economic Geography*.
- Σταθάκης, Γ. (1992): «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης. Η κρίσιμη περίοδος 1944-1953» *Οικονομία και Πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Α', επιμέλεια Θ. Σακελλαρόπουλος, ΑΜΑΤΑ, Αθήνα.
- Τραχανάς, Κ. (1989): «Η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων. Δυνατότητες και προοπτικές εν όψει του 1992», Β' Συνεδρίου Βιομηχανίας με θέμα : *Οι προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ευγενίδειο Ίδρυμα 22-26 Μαΐου.
- Τσοτσόρος, Σ. (1994): Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939), δεύτερος τόμος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Χασσίδ, Ι. (1983): Κίνητρα επενδύσεων και επενδυτική συμπεριφορά, Ειδικά Θέματα 4, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- Χουμανίδης Λ., Ζώης Κ. (1999): *Συνοπτική θεώρησης της εξέλιξης της Ελληνικής Εμπορικής Ναυτιλίας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα: Γεγονότα και Προβλήματα*, Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα.
- Χουμανίδης, Λ. (1969): «Η πολιτική της οικονομικής ανάπτυξης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 29.9.1969.
- Χουμανίδης, Λ. (1968): «Οι Κλασσικοί και η οικονομική ανάπτυξις», *Σπουδαί*, τόμ. 1968.
- Χρηστίδης, Ι. (2000): Οι όροι εμπορίου και η περίπτωση της Ελλάδας, *Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας*, τόμ. XI, τεύχ. 1-2, Ιαν.-Δεκ..
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1989): *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τραπέζης, Αθήνα.

THE EVOLUTION OF ELAIS COMPANY FROM ITS FOUNDATION UNTIL IT BECAME A SOCIÉTÉ ANONYME (1920-1932)*

CONSTANTINOS D. TRACHANAS

Hellenic Air Force Academy

1. Introduction

The study and publication of the archives of traditional enterprises in the United States and Europe has been a common practice for some decades now. In 1925 the Harvard University founded the Business Historical Society, which devotes a large part of its activities to the preservation and study of the archives of American businesses.

In 1934 the Companies House in Great Britain founded the Business Archives Council, having as its main goal to preserve and study the archives of historical enterprises and make them known to the public. After World War II, the University of Aarhus, Denmark, founded a centre which collects records related to a considerable number of industrial and commercial firms, with a view to studying them and making them available to researchers and the academic community.

---

* I wish to dedicate this article to the memory of Ioannis Karageorgos, Chairman of the Board of Elais S.A., who approved this research and its sponsoring by the company. I also wish to thank the senior management of Elais for their cooperation and Dr. Andromache Oikonomou, philologist and ethnologist, for her constructive comments.

Several decades ago, large banking groups such as Credit Lyonnais, National Westminster Bank Ltd., Rabobank N.V. and many other large companies in Europe and the United States, such as the French firms Total S.A. and EDF, Coca Cola, General Food, Procter & Gamble, Standard Oil, Dupont de Nemours, IBM, Chase Manhattan Bank, the Bank of New York etc., proceeded to write their history, thus making a contribution to a new branch of economic history known as “business history”.

This branch significantly promotes historical research by providing insights into the contribution of business enterprises to economic development and undertakes research initiatives in developed countries, with particular focus on the operation of these enterprises and their evolution over time.

The publication of the book of Maurice Hamon and Felix Torres led many researchers to write monographs in business history and to prepare doctoral theses in France and elsewhere in Europe.¹ In the early ‘90s it was the turn of Renault and Peugeot, Air France, Bayer Pharma, Midland Bank and other European firms to write and present their history.

In Greece, the publication of the archives of business firms and the writing of the history of industrial firms have emerged only recently and in a piecemeal fashion. One of the few firms active in this field is Elais S.A., whose management made two concrete decisions in 1995 and committed itself to ensuring immediate implementation.

The first decision referred to the preservation, re-organisation and publication of the company’s historical archives, under the responsibility and surveillance of the Historical Archives of the University of Athens; the second referred to the writing of a research monograph by an independent team of experts, on the history of the company’s business activities since its foundation and on the history of olive oil.²

Thus, the history of enterprises and of business activity in general, as a branch of economic history, has emerged in Greece too, though with some delay.

2. The foundation of the limited partnership

2.1 The economic environment

The mid-war years are considered by economic historians a period of development and major structural changes in the Greek economy, a trend that was reinforced by a series of political and economic developments. The continuous inflow of emigrants' remittances and the presence of foreign armed forces boosted demand for consumer goods. Between 1918 and 1920, the value of imported goods rose significantly, causing a serious deterioration in Greece's trade balance, which had already been in a deficit (see Houmanidis, 1990, Vol. B, p. 384).

Following the arrival of more than one million refugees from Asia Minor and Pontus, who settled mostly in the large urban centres of the Greece, the domestic market grew considerably, wages in manufacturing declined, while a part of the domestic capital was channelled to industrial investment.

In addition, one of the goals of government policy at the time was to strengthen the Greek industry by introducing extensive legislation aimed at tax reform and monetary stability and by ensuring industrial firms' access to low-interest bank loans. Industrial policy actually began to be pursued in 1922, when Law 2948 of 22 December 1922 re: "Promotion of industry and small-scale manufacturing" was adopted. The law, *inter alia*, introduced incentives for setting up new industrial plants (e.g. exemption of building materials and machinery from import duties), envisaged reduced freights for industrial products and the creation of technical schools and facilitated the expropriation of land for industrial purposes. In doing so, the law provided a fresh stimulus to investors' interest in industrial investment but did not actually promote any change in the structure and orientation of the Greek industry (see Giannouloupoulos, 1978, p. 299).

"Against this background, the prospects for the profits of industrial and commercial enterprises are improving. Industrialists were targeted by Law 2948/22 for the strengthening of industry, adopted when Andreas Hatzikyriakos, former President of the Association of Greek Industrialists and Small-Scale Manufacturers was Minister. In spite of its shortcomings and although it did not explicitly state that government supplies should be exclusively provided by Greek producers, as industrialists had demanded,

the law introduced a protectionism which sheltered domestic industries from foreign competition and facilitated them in making inroads into the domestic market”³.

Between 1921 and 1925, 470 manufacturing enterprises were founded, with total power of 12,000 HP; of these enterprises, 229 belonged in the food industry. The output of this industry rose from 241 million drachmas in 1921 to 400 million drachmas in 1922 and to 675.15 million drachmas in 1923 (see Kordatos, 1930, p. 75, and Drossos, 1973, p. 57).

Moreover, Law 2190/1920 re: “Sociétés anonymes” paved the way for the creation of large enterprises and for the first modernisation of the domestic capital market. In the period from 1921 to 1925, dozens of new sociétés anonymes were established, and their total number increased to 271, compared with 102 in the beginning of the period, while their total capital almost tripled, from 783 million drachmas in 1921 to 2,188 million drachmas in 1925.

In terms of total value of output during the period 1921-1923, the food industry ranked first, followed by the leather, chemicals and tobacco industries. The bulk of industrial output was, however, accounted for by olive oil and wine. The production of olive oil rose from 226 million drachmas in 1921 to 1,150 million drachmas in 1922 and to 730 million drachmas in 1923 (see Anastassopoulos, 1947, Vol. C, p. 1116).

Professor Xenophon Zolotas wrote about the olive oil industry of the time: “An even more important sector of the food industry is the olive oil industry. There are 5,475 olive oil industries nationwide. They process olives, i.e. a Greek agricultural product. This industry employs about 15,000 workers. However, only 550 enterprises use machinery, with total power of 4,300 HP. The olive oil industry is an industry “indigenous” to Greece and export-oriented at the same time. It processes the rich crop of the Greek land and achieves a significant export performance. In this respect, as well as in terms of operation, it is quite similar to the wine industry: both of them are decentralised and geographically located in regions where the respective raw materials can be found in abundance.”⁴

2.2 The foundation of the limited partnership

The favourable conditions prevailing at the time in the area of industry, in particular food industry, led six active and far-sighted professionals to found the Athens-based limited partnership company “Aristotelis K. Makris and Co. E.E.”, with the brand name “Hellenic Industrial Company of Olive Oil - ELAIS”. The partnership was founded on 5 January 1920 and the initial partners were: Meletios D. Ghiokas, resident of Lavrion, Attiki, Constantinos Evgeniadis, chemist and industrialist, resident of Athens, Polydoros Georgopoulos, engineer, resident of Athens and Stavros P. Stavris, pharmacist, resident of Thiva.

Of the above partners, Aristotelis Makris and Constantinos Evgenidis were full-liability partners and also managers, having the right to represent the partnership and were responsible for directing its overall business, excluding borrowing and lending operations. After the withdrawal of C. Evgeniadis, A. Makris remained the only full-liability partner.

The initial capital of the company was 225,000 drachmas and its registered office was the residence of Aristotelis Makris at 1, Papakonstantinou St, Athens. According to the partnership agreement, the purpose of the company was “to establish, operate, and gradually expand industrial plants for the processing of vegetable oils, in particular seed oil, cotton oil, linseed oil and various types of olive oil, and to engage in any other related activity”.

The life and soul of Elais was undoubtedly Aristotelis Makris. He served as Director General and Technical Manager for twenty-seven years, during which he developed a close relationship with the company and its staff and mobilised all necessary resources to promote the interests of the company. Born in Artaki, Kyzikos in 1885, he was one of those dynamic and energetic Greeks of Asia Minor.

Aristotelis Makris, an enterprising and restless mind, after graduating from the Zografion High School in Constantinople, came to Athens and studied Chemistry at the Roussopoulos Industrial Academy. Then he came back to Artaki and took up the running of his father’s olive oil mill, an activity which was to play a decisive role in his future career. With the outbreak of the Balkan wars in 1912, Makris returned to Athens and joined the Greek army as a volunteer. After the end of the war, he came back to

Greece for good. He worked as manager at the factory of “Oinoelaiourgiki” in Elefsis and later at the Isaias factory in Megara, Attiki. From 1920 until his death he remained committed to the goal of establishing and developing an oil processing company. Given his expertise, he became Technical Manager of the newly founded Elais, with an initial monthly salary of 1,500 drachmas, plus a percentage of 15% on annual profits, net of depreciation. In 1920 he married the sister of his main partner, Ch. Mavreidopoulos, and thus consolidated their close business relationship through a family bond. He was fatally injured on 19 December 1947.

Aristotelis Makris served as Secretary General of the Association of Greek Industrialists and as board member at the Athens Chamber of Commerce and Industry and the Association of Sociétés Anonymes. His concerns and views on the so-called “oil issue” and on how to exploit the domestic oil production can be found in various articles, published in prestigious journals of the time.⁵

3. The organisation and operation of the company

3.1 Capital

With the foundation of the company, the six partners paid up the amount of 225,000 drachmas as initial capital and acquired respective shares as follows: Meletios Ghiokas: 28.9%, Charalambos Mavreidopoulos: 22.6%, Stavros Stavris and Polydoros Georgopoulos: 15.6% each, Aristotelis Makris and Constantinos Evgeniadis: 8.8% each.

In late December 1920, the shipowners Panayiotis Konstantinidis and Panayiotis Svolakis joined the company as new partners and contributed 75,000 drachmas each. Along with a new capital increase in 1921, this brought the capital of the company to 940,000 drachmas, while the partners' shares stood as follows: P. Konstantinidis: 26.6%, Ch. Mavreidopoulos: 21.3%, P. Georgopoulos: 13.8%, P. Svolakis: 12.8%, M. Ghiokas: 11.7%, St. Stavris: 6.4%, A. Makris: 4.3% and C. Evgeniadis: 3.2%.

The production activity of the company during its first year of operation (1922) resulted in substantial profits. After a new capital increase, decided on 8 February 1923, the company's capital reached 1,900,000 drachmas. In 1923 it was decided to borrow 5,000 pounds sterling, against mortgage, from the newly founded (1919) Xios Bank, owned by the brothers Nikolaos and Alexandros Paspatis; another loan for an equal amount followed in 1924. In 1927 the company's capital was nearly double its initial level, while by the end of 1928 it had almost tripled, standing at 5,863,869 drachmas on 31 December 1928. This made managers seriously consider the conversion of the company into a limited liability company or a société anonyme with the participation of Xios Bank. Xios Bank, as well as 40 other banking institutions established between 1919 and 1928 in Athens and Piraeus, of which 24 in the period of "great expectations" (1924-1926), were willing to participate in the financing of a promising industrial plant.⁶ It was a period when bank capital, most notably the National Bank of Greece, began, though hesitantly, to extend industrial credit, a trend that would gradually lead to the full dependence of industry on banks. As had happened with other European countries in the previous century, Greece experienced an attempt of bank capital to build up financial power and a

transition from industrial capitalism to financial capitalism (Houmanidis, 2000, p. 133).

In the wake of the Great Crash of the New York Stock Exchange, fears and uncertainties prevailed in Greece about the country's ability to deal with the repercussions on the domestic economy.

In late 1929 the Paspatis Brothers announced to Elais that their bank's direct participation in the company "is becoming very difficult, as the conditions in banking and industry are not the same as in last March" and that the bank "cannot increase the company's credit line, since it has so far extended loans totalling 24,000 pounds sterling".

Given the impact of economic and social developments, a small increase of 11.3% in the company's capital took place at the end of 1929.

Table 1: Evolution of capital and individual shares

	February 1923		December 1926		December 1928	
	Share in drachmas	%	Share in drachmas	%	Share in drachmas	%
Ghiokas M.	160,000	8.4	362,383	10.4	743,326	12.7
Stavris S.	100,000	5.3	137,738	3.9	293,385	5.0
Mavreidopoulos Ch.	300,000	15.8	1,600,000	45.9	3,000,000	51.2
Georgopoulos P.	505,000	26.6	520,317	14.9	520,317	8.9
Makris A.	65,000	3.4	160,000	4.6	600,000	10.2
Evgeniadis C.	20,000	1.1	-	-	-	-
Konstantinidis P.	500,000	26.3	408,554	11.7	408,554	7.0
Svolakis P.	250,001,	13.2	298,314	8.6	298,314	5.1
Total	1,900,000	100.0	4,772,667	100.0	5,863,896	100.0

Source: Elais Historical Archives.

3.2 Land, buildings and machinery

One of the new company's first priorities was to find a site suitable for building a factory. The manager of the company, with the concurrent opinion of the supervisory board, expressed a preference for the area of Phaliron, once a famous summer resort but, starting from the 1910s,

increasingly crowded by chimney stacks and serving as a link between the fast growing industrial zones of Athens and Piraeus (Anastassopoulos, 1947, Vol. C, p. 965). An electric power plant had been established there since 1906 and the first manufacturing plants of the area had followed, most of which were tile works, in response to the strong construction activity observed in Athens and Piraeus.

The building site, 12,565,175 square metres in area, was purchased in 1920 and 1923. It was located near the monument of General Karaiskakis at the junction of Athinon-Pireos and Karaoli-Dimitriou Streets, in the same place where the Elais premises are now situated. The main reason behind the selection of the site was its position between Athens and Piraeus, which would facilitate access to the market, the port of Piraeus and the nearby railway station for the transportation of raw materials and products.

With the start of production being envisaged for 1922, the construction of the main building began on the NW side of the site, on Athinon-Pireos Street, with a two-storeyed facility, which would accommodate the offices (upstairs) and the first laboratory (downstairs). Later, four adjacent warehouses were added behind the main building. One of them housed machinery for grinding linseed and two hydraulic presses for the extraction of linseed oil. The other three contained about fifteen iron tanks for the concentration, processing and maturing of linseed oil. Behind the linseed oil facility, an engine room was built, equipped with a 125 HP diesel engine and a high-power generator for the electromotion of the various pieces of machinery of the factory.

After 1924, the refinery building was constructed and equipped with the necessary machinery for the refinement of the various types of oils (neutralisation - bleaching - filtering - deodorisation) and beside, a shed which served as a boiler room. A new building was constructed on the SE side of the site, to accommodate machinery for the production of vegetable oils, stereole and phytoline. This unit has been inert since 1935, when the government prohibited the import of oily seeds, in the context of its policy of supporting the Greek oil production (see Melios and Bafouni, 1997, p. 22).

The premises of the company were complemented by a porter's lodge, a scales house, a garage, accommodation for workers and two large wells to draw water for use in production. All the machinery of that first period was made in England.

Table 2: Land, buildings and mechanical equipment
(value in drachmas)

Years	Land	Buildings	Mechanical equipment
1922	48,367	281,597	959,723
1923	107,686	438,908	1,017,009
1924	120,644	828,373	1,101,899
1925	133,990	1,175,203	1,294,306
1926	133,990	1,178,810	1,453,999
1927	230,007	2,023,574	2,117,367
1928	230,379	2,363,926	2,908,628
1929	230,379	2,495,944	3,145,244
1930	230,379	2,554,660	3,284,988
1931	230,379	2,554,660	3,385,919
30.6.1932	1,746,720	4,374,215	14,971,112

Source: Elais inventory book.

3.3 Personnel

The integration of refugees breathed new life into the Greek industry, as it implied new qualified workers, an expanded market for consumer goods, and entrepreneurship (Houmanidis, 1990, Vol. B, p. 361, and Leontidou, 1989, p. 166). The excess supply of low-paid labour resulted in a reduction in production costs. After World War I, wages were lower than in 1914; daily earnings ranged between 2.75 and 6 drachmas, while the minimum living standard was 5.6 drachmas. This gave a strong impetus to industry (Skarpia-Heupel, 1979, p. 20).

The majority of refugees (about 69%) settled in the three large urban centres, i.e. Athens, Piraeus and Thessaloniki. This caused an acute housing problem. Entire towns of wooden shanties roofed by tarred paper mushroomed on the edge of Athens and Piraeus.

Piraeus was one of the areas which underwent complete transformation following the settlement of refugees, and its middle-class population gave

its place to blue-collar workers. According to data from the National Statistical Service of Greece (NSSG), the population of Phaliron more than tripled between 1920 (1,752 people) and 1928 (5,341 people).

Table 3: Evolution of the population of the Municipality of Piraeus and neighbouring municipalities between 1920 and 1928

Municipality of:	1920	1928	% change
Piraeus	133,482	189,648	42.07
Neo Phaliron	1,752	5,341	204.85
Drapetsona	-	17,652	-
Keratsini	-	10,827	-
Perama	22	331	1,404.54
Nikea	-	33,201	-
Korydallos	78	2,429	3,014.10
Ag. I. Rendis	1,457	3,289	125.73

Sources: NSSG and Leontidou, 1989, p. 330.

In the first decade of its life, Elais recruited its personnel from the broader area of Piraeus. Eight out of fourteen workers hired by the company at the time were refugees from Asia Minor.

No hirings of personnel were made before the end of 1922. On 1 January 1923 the company hired the Piraeus-born Michalis Alibertis, known as “Mastromichalis” within the company, as a practical engineer and put him in charge of the installation and operation of the first, English-made machinery. Mastromichalis worked at the company for 39 full years. It was only one year after, on 1 December 1924, that a second worker joined the company. His name was Emmanouil Gounaris. In the years until 1931, 12 persons were added to the staff of the company, white-collar or blue-collar workers of various specialties (machine operators, night watchmen, plumber, refiner, stoker, chemist, hydrogenation worker, driver), while in 1932 the number of staff rose to 43. All of them remained with the company for 30-50 years.

Table 4: Hiring of personnel by the company

Name	Date of hiring	Specialty	Place of birth	Residence
Alibertis, M.	1.1.1923	Engineer	Piraeus	Piraeus
Gounaris, E.	1.12.1924	Chief worker	Asia Minor	Piraeus
Permahos, P.	1.5.1927	Hydrogenation worker	Asia Minor	Nikea
Hareas, D.	1.7.1927	Plumber	Piraeus	Piraeus
Kokkinelis, E.	1.9.1927	Worker	Asia Minor	Nikea
Katsaros, D.	1.12.1927	Driver	Villia, Attiki	N. Phaliron
Koulaxidis, G.	1.2.1928	Worker	Asia Minor	Neapolis
Tsoukas, K.	10.9.1928	Worker	Asia Minor	Nikea
Rangos, N.	1.10.1928	Refiner	Asia Minor	Nikea
Kefalas, K.	1.1.1929	Chemist	Athens	Athens
Zografos, A.	1.5.1929	Worker	-	Egaleo
Drakopoulos, N.	1.7.1929	Night watchman	Naxos	Kaminia
Roussidis, L.	1.7.1929	Stoker	Asia Minor	Nikea
Diakakis, Ch.	1.8.1931	Night watchman	Lavrion	Moschato

Source: Elais Historical Archives.

4. Financial results

4.1 Production

The production activity of Elais began gradually in 1922 and until 1927 was confined to products derived from linseed, i.e. linseed oil and linseed cake. (Linseed oil is used in dye industry as the base of oil paints, or unprocessed in construction and carpentry, while linseed cake is used as food for cattle and poultry). Elais engaged in the production of boiled and double boiled linseed oil, which was one of the best in the domestic market. Linseed cake was mostly consumed in the area of Attiki.

A period of a more complex production process began in 1928, when the company launched new products and expanded its array of raw materials to include coconuts, sesame seed, cotton seed, copra and various types of olive oil. Imported raw materials were supplied through the intermediation of Nea Emporiki S.A., affiliated to Xios Bank.

The above raw materials were processed by the company to produce olive oil, seed oil, cotton oil, refined sesame oil, vegetable fats, as well as various oil cakes (sesame cake, walnut cake).

1929 was a year of strong expansion and improvement in several Greek olive oil-related industries, with new machinery being installed. These industries were getting out of their primitive stage into a period of modernisation. It should be noted that in 1928 most newly created olive oil mills and factories belonged to cooperatives, while the development of the country's olive oil industry was high in the government's agenda. This policy was to give a new boost to the cultivation of olive trees and improve its products.

In the direction of modernising the production process, in order to better secure the future of the company, Aristotelis Makris proposed the following:

The supplementation of the existing olive oil and seed oil refinery by an independent unit that would produce seed oils and operate in parallel with the other units, so as to increase productivity.

The doubling of the productive capacity of the cleaning and deodorising unit (refinery) by installing additional machinery.

The creation of a unit for the production of cooking fat.

The creation of a unit for the production of ordinary and perfumed soap.

At the same time, the company's competitors were making similar moves towards modernising the production process and were investing substantial amounts of funds. Indicatively, the company "K. A. Alexopoulos" in Patras increased its capital by 10.5 million drachmas, the company "Phoenix" proceeded to a large capital increase that would enable it to purchase and install a complete hydrogenation system, while the E.B.E. company in Thessaloniki raised its productivity considerably by investing in new machinery and by producing low-cost linseed oil.

4.2 Profitability

In the period from 1922 to 1928 the company made profits, as shown by the rudimentary accounting of the time. The sole exception was the year 1923, when the company suffered losses amounting to 170,906.30 drachmas. From 1925 to 1928 the company's gross profits were significant, peaking at 1,788,597.60 drachmas in 1927, while on the basis of net profits, the return on equity ranged between 6.2% and 18.8% in the same period. The average return on equity for the first six, eight and ten years of operation was 13.7%, 10.3% and 8.2% respectively.

Table 5: Profits and return on equity ratios

Years	Gross profits	Net profits	R/E ratio (%)
1922	101,057	68,099	6.2
1923	-170,906	-	-
1924	439,612	302,148	12.9
1925	558,153	430,947	17.0
1926	1,214,464	653,899	18.8
1927	1,788,597	757,985	15.9
1928	1,419,715	682,120	11.6
1929	-	-	-

Source: Elais Historical Archives.

5. The economic conjuncture and the new targets

5.1 The global financial crisis

The end of the 1920s was marked by the global financial crisis, which originated in the United States and spilled over to almost all European countries.

Professor J. K. Galbraith wrote about the “Black Thursday”, the day when the crisis broke out: “For Goldman Sachs, as for stocks in general, the day of reckoning was Thursday, October 24, 1929. The market had been weak on the days before. On that morning, a story I’ve told before, there was a great unrestrained and unexplained headlong rush to sell. This hit the floor of the Exchange with torrential force. The machinery could not adjust to the panic. The ticker fell far behind the market. People across the country could not tell what was happening, only that they had been ruined or would soon be ruined. So they sold and were sold. Inside the Exchange the noise was deafening. Outside in Wall Street a crowd gathered. Perhaps capitalism was collapsing, which would be an interesting thing to see. The police were called: maybe the brokers and bankers would get out of hand. A workman appeared on one of the high buildings to make some repairs. The crowd assumed he was a suicide and waited impatiently for him to jump.”⁷

The Greek governments of the time made arduous efforts to raise foreign loans, in order to finance increased public expenditure as a result of the influx of refugees and to stabilise the national currency. In the face of the international crisis of 1929-1932, countries like Greece, with their economy chiefly relying on agriculture and trade, had no other alternative than self-financed industrialisation and development of the domestic market. This determined the broad pattern of the second stage of the country’s industrial development, marked by a shift to the light, consumer-oriented industries, such as textiles and food. A distinctive feature of manufacturing activity in the mid-war period was the existence of many small-scale industrial plants with a small number of workers (1-5) each, which employed 93% of total labour force.

The controversy on whether a liberal or a protectionist economic policy should be pursued had repercussions on the Greek industry. Of all industrial

sectors, oil and iron industries seemed to be the most affected. Among oil industries, the seed oil industry faced unjustified persecution by the government, resulting in lower productivity, while the olive oil and olive seed oil industry made serious losses due to a sharp drop in international olive oil prices, with negative implications for the financial soundness of many manufacturers in the sector.

Eventually, under the pressure of the global financial crisis and the bankruptcy of 1932, state interventionism prevailed. The protection of the Greek industry was, however, not systematic before 1931-1932, when it was seen as means for achieving fiscal and monetary equilibrium. From that period on, the state and the private initiative would join forces to develop industry.

The financial crisis peaked in 1932, when the Greek economy collapsed. On 26 April 1932, the Bank of Greece remained without any foreign exchange reserves. It therefore resorted to the market and absorbed significant amounts of US dollars during the remainder of the year.

“In his 1933 Annual Report, the Governor of the Bank of Greece Emmanuel Tsouderos noted that the protectionist measures taken in 1932 and the devaluation of the drachma had alone caused a general increase of 10-30% in the value of industrial output. Against a background of a continuing international crisis, a climate of confidence prevailed among Greek enterprises. As a result, while other countries were using all types of incentives to stimulate business investment, in Greece there was a rush to invest”.⁸

5.2 Elais becomes a société anonyme

On 1 October 1932 and following three years of tough negotiations, mutual compromises and strong objections, as those raised by partners Ghiokas and Stavris, to whom Xios Bank was ready to pay their shares on the basis of the closing balance sheet, the partners unanimously signed the articles of association of the new société anonyme at the Head Office of Xios Bank. Aristotelis Makris, legal representative of Elais and Alexandros Kalfopoulos and Petros Xydakis, businessmen, as representatives of Paspatis Brothers for the Xios Bank, undertook to

arrange the modalities of this association. On 18 December 1932 the articles of association were published in the Bulletin of Sociétés Anonymes of the Government Gazette⁹.

The capital of the company, amounting to 10,000,000 drachmas or about 30,000 pounds sterling, was divided into 10,000 unregistered shares, each with a nominal value of 1,000 drachmas. The shares were allocated among the old partners and the Xios Bank, as follows:

Table 6: Shareholders and shares in the S.A.

Shareholders	Number of shares	Holding (%)
Charalambos Mavreidopoulos	3678	36.78
Aristotelis Makris	1618	16.18
Meletios Ghiokas	922	9.22
Polydoros Georgopoulos	685	6.85
Panayotis Konstantinidis	457	4.57
Stavros Stavris	446	4.46
Panayotis Svolakis	319	3.19
Xios Bank	1875	18.75

Source: Elais Historical Archives.

The holding of Xios Bank and the Paspatis Brothers resulted from the conversion of an earlier loan for 5,000 pound sterling. Under the terms of the relevant loan agreement, including the immediate expansion of the plant of the company, the Paspatis group took over the Chair of the Board and appointed Petros Fidelis, a senior officer at Xios Bank, observer at Elais S.A. and head of its accounting department. The first Board of Directors comprised 12 members, as follows: A.I. Kalfopoulos, Chairman, D.M. Kalvokoresis, Deputy Chairman, A.K. Makris, Director General and P.Ch. Georgopoulos, Th.D. Ghiokas, P.K. Konstantinidis, G.I. Maleas, Ch.D. Mavreidopoulos, P.N. Xydakis, P.L. Svolakis, M.A. Skanavis and S.P. Stavris, members.

The purpose of the Société Anonyme, as defined in the minutes of the first meeting of the Board of Directors was “to engage in any type of oil processing or related business and to import, export and trade all types of industrial products.”

6. Concluding remarks

In line with the trends observed in Greek industry after 1932, Elais S.A. focused exclusively on the processing of raw materials such as seed oils and other vegetable oils. In response to domestic demand for edible fats, margarine and butter, the consumption of which amounted to about 7,000 tonnes in 1932, the company applied for licence to hydrogenate all types of vegetable oils, which until then was the privilege of one single enterprise, Katsigeras and Co. This method enabled better exploitation of the domestic olive oil production. Vegetable oils, as an alternative to animal fat which prevailed in consumption patterns until then, were to bring about significant changes in the nutritional habits of Greek consumers.

Against this background, the Director General of Elais S.A. Aristotelis Makris, wrote: “The task and mission of the country’s oil industry, as of any other industry, is to create refined products out of crude raw materials and to strive to improve quality and reduce costs, in a spirit of noble emulation with its competitors; this task, however, would entitle it to a joint and fair creative effort, in order to better serve the interests of the nation.”¹⁰

At the end of that first period of the company, Elais S.A. was following a path of continuous growth. Equally important to the development of the company - now a Société Anonyme - were, however, the two periods that followed, i.e. 1932-1975 and 1976 up to now. The former period was marked by association with the multinational conglomerate Unilever (1962), while during the latter the Anglo-Dutch group took over the management and subsequently the majority of shares of Elais S.A.. Thus, from 1981 onwards the traditional Greek industry became a subsidiary of the Unilever group of companies.

Abstract

Constantinos D. Trachanas: *The evolution of ELAIS company from its foundation until it became a Société Anonyme (1920-1932)*

This paper refers to the founding, operation, organisation and development of a traditional manufacturing establishment of Piraeus. In 1920, a group of scientists decided to found a company that would operate as a productive unit. The company grew rapidly, despite the unfavourable circumstances and the world economic crisis of 1929-1932, under the efficient organisational leadership of Aristotelis Makris, its Director General.

The further development of the company, the successful confrontation of the tough competitive conditions prevailing in that period and its evolution into an industrial company with a bright future are greatly owed to its financing by Xios Bank of Paspatis Bros and to its transformation into a joint-stock company (S.A.)

NOTES

1. Hamon, M. and F. Torres (1987), *Memoire d'avenir, L'histoire dans l'entreprise*, Economica, Paris.
2. Trachanas, C. and A. Oikonomou (1996): *The history of ELAIS S.A.*, unpublished research monograph, N. Phaliron, p. 200.
3. Psalidopoulos, M. (1989): *The 1929 crisis and Greek economists. Contribution to the history of economic thought in mid-war Greece*, Foundation of Research and Education of the Commercial Bank of Greece, Athens, p. 81.
4. Zolotas, X. (1964): *Greece at the stage of industrialisation*, Bank of Greece, Athens, p. 147.
5. Makris, A. (1935): *Domestic olive oils: government policy and the olive oil industry*, *Industrial Review*, Athens, pp. 3-7, and Makris, A. (1938): *The issue of olive oil cultivation and production*, *Industrial Review*, Athens, pp. 3-11.
6. Tsotsoros, S. (1994): *The formation of industrial capital in Greece (1898-1939)*, Vol. 2, National Bank of Greece Cultural Foundation, Athens, p. 27.
7. Galbraith, J.K. (1980): *The age of uncertainty, History of economic ideas and their implications*”, Papazissis Publishers, Athens, p. 256.
8. Vergopoulos, C. (1978): *The Greek economy from 1926 to 1935*, *History of the Hellenic Nation*, Vol. XV, p. 339.
9. *Government Gazette, Bulletin of Sociétés Anonymes*, No. 275/18 November 1932, pp. 1433-1440 and No. 25128 October 1933, pp. 1681-1682, Athens.
10. Makris, A. (1935): *Domestic oils: government policy and the oil industry*, *Industrial Review*, Athens, p. 7.

REFERENCES

Archive sources

- ELAIS (1920-1932): Minutes of Board meetings, Neo Phaliron.
ELAIS S.A. (2000): Historical archives (1920-2000), Neo Phaliron.
Petropoulos, G. (1992): The history of the foundation and operation of Elais S.A. unpublished paper, Elais S.A. Archives, Neo Phaliron.
Website: www.elais.gr

Articles

- Damaskinidis, A. (1973): "The contribution of refugees to the development of Greece", *Economicos Tachydromos*, Athens, 26 April, pp. 19-22.
- Drossos, S. (1973): "Strong impetus to domestic industry", *Economicos Tachydromos*, Athens, 26 April, pp. 57-58.
- Giannouloupoulos, I. (1978): "Economic developments from 1919 until 1926" in *History of the Hellenic Nation*, Vol. XV, Ekdotiki Athinon, Athens, pp. 296-301.
- Houmanidis, L. (2000): "The Bank from the age of trade capitalism until today", *Archives of Economic History*, Vol. XI, No. 1-2, pp. 117-164.
- Korovilas, K. (2001): 100 years of Greek food (1901-2000). "From poverty and hunger to self-sufficiency and plenty in the Greek market", *Trophima kai pota [Food and Beverages]*, No. 243, part II, Athens, pp. 82-119.
- Papagiannakis, L. (1983): "The individual phases and key features of Greek

- industrialisation”, *Economicos Tachydromos*, Athens, 24 March, pp. 62-70.
- Papagiannakis, L. (1988): “Industrialisation: The unfulfilled dream of modern Greece”, *Economicos Tachydromos*, Athens, 3 March, pp. 88-104.
- Skarpia-Heupel, X. (Dec. 1979-Jan. 1980): “Industry in Greece, Conditions of development and general morphological characteristics”, *Economy and Society*, Athens, pp. 10-43.
- Thanos, G. (1998): “Critical historical review of the organisational development of the Greek monetary and credit system, 1828-1982”, *Social Research Review*, No. 96-97, II-III, Athens, Greek Centre for Social Research (EKKE), pp. 249-277.
- Trachanas, C. (2001): The transformation of a traditional Greek industry to a subsidiary. The case of Elais S.A., under publication, *Social Sciences Forum*, University of Thessaly, Papazissis Publishers, Athens, p. 24.
- Veremis, Th. (1978): “The economy from 1923 until 1926” in *History of the Hellenic Nation*, Vol. XV, Ekdotiki Athinon, Athens, pp. 301-303.
- Vergopoulos, K. (1978): “The economy from 1923 to 1926” in *History of the Hellenic Nation*, Vol. XV, Ekdotiki Athinon, Athens, pp. 327-342.

Books

- Anastassopoulos, G. (1947): History of the Greek industry, 1840-1940, Elliniki Ekdotiki Etairia, Vol. B and C, Athens.
- Dritsas, M. (1988): Credit and industry in mid-war, National Bank of Greece Cultural Foundation, Athens.
- Galbraith, J. K. (1969): The New Industrial State, Papazissis Publishers, Athens.
- Galbraith, J. K. (1980): The Age of Uncertainty, History of economic ideas and their implications, Papazissis Publishers, Athens
- Haritakis, G. (1927): The Greek industry: manufacturing, mining, labour, Estia editions, Athens.

- Hatziosif, Ch. (1993): The old moon: Industry in the Greek economy 1830-1940, Themelio, Athens.
- Houmanidis, L. (1990): Economic History of Greece, Vol. 2, Papazissis Publishers, Athens.
- Kalamitsis, K. (1960): Industry in Piraeus form 1840 to 1960, Piraeus.
- Kordatos, I. (1930): Introduction to the history of Greek capitalism, Kololos Academic Editions, Athens.
- Leontidis, L. (1989): Cities of silence. Settlements of workers in Athens and Piraeus 1909-1940, National Bank of Industrial Development (ETBA) Cultural and Technological Foundation, Athens.
- Meliou N. and L. Bafounis (1997): Elais S.A. (1920-1997): Aspects of economic history, Neo Phaliron.
- Psalidopoulos, M. (1989): The 1929 crisis and Greek economists. Contribution to the history of economic thought in mid-war Greece, Foundation of Research and Education of the Commercial Bank of Greece, Athens.
- Reginos, M. (2000): The Greek industry 1900-1940, in *Introduction to the Economic History of Modern Greece* (18th-20th cent.), Typothito, Athens, pp. 177-223.
- Sakellaropoulos, Th. (1981): Institutional transformation and economic development, State and Economy in Greece, 1830-1922, Exantas, Athens.
- Sorocos, E. (1985): La morphologie sociale du Pirée à travers son evolution, Centre National des Reserches Sociales, Athènes.
- Tsokopoulos, V. (1984): Piraeus 1835-1870, Introduction to the history of the Greek Manchester, second edition, Kastaniotis, Athens.
- Tsotsoros, S. (1994): The formation of industrial capital in Greece (1989-1939), National Bank of Greece Cultural Foundation, Vol. 2: Sociétés Anonymes, Athens.
- Zolotas, X. (1964): Greece at the stage of industrialisation, Bank of Greece, Athens.

ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (1453)*

ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ

Διδάκτωρ Βυζαντινής Ιστορίας Πανεπιστημίου του Λονδίνου
(King's College)

Η τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, το 1453, περιγράφεται συχνά ως ένα από τα κορυφαία επεισόδια της μακράς σύγκρουσης του Χριστιανισμού με το Ισλάμ, ως μία από τις πιο δραματικές απόπειρες ανάσχεσης της οθωμανικής εξάπλωσης στον ευρωπαϊκό χώρο. Αυτός ο ιδεαλιστικός χαρακτήρας της είχε δοθεί ήδη από τους σύγχρονους της¹ και επιβίωσε στην αντίληψη που διαμόρφωσαν για τα τραγικά γεγονότα της Άλωσης κορυφαίοι Δυτικοευρωπαίοι συγγραφείς και ιστορικοί της εποχής μας, όπως ο Γουσταύος Σλουμπερζέ ή ο Στήβεν Ράνσιμαν² κ.ά. Εξετάζοντας όμως την πτώση της Κωνσταντινούπολης και κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα, θα διαπιστώσουμε ότι στην εξέλιξη των τραγικών εκείνων γεγονότων συνέβαλαν και υλικά κίνητρα. Εν προκειμένω δεν αναφερόμαστε μόνο στις πολιτικές επιδιώξεις των αντιπάλων, όσο κυρίως μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε τα οικονομικά τους κίνητρα των γεγονότων εκείνων που σημάδευσαν και την πτώση της Βασιλεύουσας. Όσον αφορά τους Οθωμανούς και τους Βυζαντινούς αυτά τα κίνητρα είναι αρκετά ευδιάκριτα. Οι μεν πρώτοι επιδίωκαν την ενοποίηση των μικρασιατικών και των βαλκανικών τους κτήσεις γύρω από το φυσικό τους κέντρο, την Κωνσταντι-

---

* Κείμενο ανακοίνωσης στην Ημερίδα εις μνήμην Αντωνίου Σ. Δαμαλά (16 Μαΐου 2001)

νούπολη³, οι δε δεύτεροι ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για τη διατήρηση της κρατικής τους οντότητας. Ποια ήταν όμως τα κίνητρα των Δυτικών δυνάμεων που έδειξαν ενδιαφέρον (αν και καθυστερημένο) για τη σωτηρία της βυζαντινής πρωτεύουσας και ειδικότερα των Δυτικών εθελοντών που έσπευσαν να συμμετάσχουν στην άμυνά της; Το επιχείρημα το οποίο θα προσπαθήσουμε να τεκμηριώσουμε είναι ότι η στάση πολλών Δυτικών, οι οποίοι είτε έλαβαν μέρος εθελοντικά στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης. Μάλιστα την παρακολούθησαν αμέτοχοι εκ του σύνεγγυς, στην επιχείρηση μεγάλου επιχειρηματικού ρίσκου. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι κερδοσκόποι εκείνοι προσπάθησαν να επωφεληθούν, είτε υπό τη διατήρηση μιας επωφελούς γι' αυτούς κατάστασης, είτε από τη συνέχιση μιας κερδοφόρας συναλλαγής, ή ακόμη και από την αξιοποίηση του διαθέσιμου κεφαλαίου των που προκαλούσε η εμπόλεμη κατάσταση με σκοπό τον προσπορισμό ή την επαύξηση εμπορικού κέρδους.

Παρά τη δραματική συρρίκνωση της βυζαντινής επικράτειας, κατά τις παραμονές του τελευταίου βυζαντινοτουρκικού πολέμου η Κωνσταντινούπολη εξακολουθούσε να είναι ένα σημαντικό οικονομικό κέντρο της ανατολικής Μεσογείου. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι παρά τις συνεχείς υποτιμήσεις του βυζαντινού νομίσματος, λόγω της γενικότερης κατάστασης της βυζαντινής οικονομίας, το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης συνέχισε να εκδίδει νομίσματα μέχρι τις παραμονές της Άλωσης⁴. Βέβαια τα νομίσματα αυτά ήταν ελλιπούς βάρους και τίτλου προς τον σκοπόν να καλύψουν κυρίως ανάγκες πολεμικών δαπανών. Η Κωνσταντινούπολη όμως είχε πάψει προ πολλού να είναι το μόνο σημαντικό οικονομικό κέντρο του Μεσαίωνα και είχε περιοριστεί στο ρόλο του αξιόλογου ακόμη κόμβου στο διαμετακομιστικό εμπόριο μεταξύ των παραλιών του Ευξείνου Πόντου και των λιμανιών της Μεσογείου. Στο εμπόριο αυτό συμμετείχαν εκπρόσωποι πολλών παραλιακών μεσογειακών περιοχών, όπως της Καταλωνίας, της Ραγούζας (Ντουμπρόβνικ), της Αγκώνας κ.ά., οι οποίοι είχαν σχηματίσει παροικίες στην Κωνσταντινούπολη και είχαν εξασφαλίσει εμπορικά προνόμια από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες. Τον έλεγχο όμως του διαμετακομιστικού εμπορίου ασκούσαν πρωταρχικά η Γένοβα και η Βενετία, μέσω των τοπικών εκπροσώπων τους, οι οποίοι κατοικούσαν όσον αφορά τη μεν Βενετία σε προνομιακή συνοικία της Κωνσταντινούπολης, στο χώρο του σημερινού τζαμιού του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή⁵, τη δε Γένοβα στο εξίσου

προνομιακό προάστιο του Πέραν που αποτελούσε ουσιαστικά κράτος εν κράτει μέσα στα στενά όρια της βυζαντινής επικράτειας.

Η επιθετική πολιτική του Μωάμεθ Β΄ έναντι της Βυζαντινής αυτοκρατορίας είχε προκαλέσει ανάμικτες αντιδράσεις και στις δύο αυτές δυνάμεις. Στη Βενετία υπήρχε μία μερίδα η οποία πίστευε ότι η οθωμανική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης θα ήταν επωφελής γιατί θα απέφερε μεγαλύτερη σταθερότητα και ευημερία στο εμπόριο της Ανατολής, θέτοντας τέρμα στη συνεχή ένταση που προκαλούσε η σχεδόν μόνιμη κατάσταση πολιορκίας της βυζαντινής πρωτεύουσας από τους Οθωμανούς⁶. Η πλειοψηφία όμως είχε αντίθετη γνώμη, λαμβάνοντας υπόψη τη μακροχρόνια παρουσία Βενετών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και τα πρόσφατα οικονομικά μέτρα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου έναντι των ξένων δυνάμεων που δραστηριοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη το 1450⁷. Οι ίδιες διαχωριστικές γραμμές παρουσιάστηκαν και μεταξύ των Βενετών που βρισκόνταν στην Κωνσταντινούπολη κατά τις παραμονές της έναρξης της τελευταίας πολιορκίας. Πρωταρχική μέριμνα όλων τους ήταν πάντως η διαφύλαξη της περιουσίας τους και για μερικούς ακόμη με κόστος την κηλίδωση της φήμης τους από το ενδεχόμενο εγκατάλειψης του αγώνα σε περίπτωση δυσμενούς τροπής των γεγονότων⁸. Μεταξύ των ποικίλων μέτρων τα οποία αποφάσισε η Βενετία (και τα περισσότερα από τα οποία, όπως ο εξοπλισμός γαλερών για την ενίσχυση του Βυζαντίου, η αποστολή πρεσβείας στο Μωάμεθ, κλπ., υλοποιήθηκαν με τραγική καθυστέρηση) ήταν και η ρηξικέλευθη πρόταση της από κοινού καταστροφής του Ρούμελι Χισάρ που υποβλήθηκε στη Γένοβα στις 27 Αυγούστου 1452, τέσσερις ημέρες πριν από την ολοκλήρωση της κατασκευής του φρουρίου. Η τολμηρή αυτή πρόταση απέβλεπε στην εκ νέου διάνοιξη της ζωτικής εμπορικής διόδου προς τον Εύξεινο Πόντο και η υλοποίησή της ενδεχομένως θα είχε επηρεάσει την εξέλιξη των σχεδίων του Μωάμεθ. Τελικά όμως η πρόταση αυτή απορρίφθηκε από τους Γενοβέζους που δυσπιστούσαν απέναντι στους Βενετούς, ώστε να μην είναι διατεθειμένοι να εμπλακούν σε πόλεμο στο πλευρό τους εναντίον των Τούρκων⁹.

Στην ίδια την Κωνσταντινούπολη το ρίσκο της συμπαράταξης της βενετικής παροικίας με τους Βυζαντινούς κατά την επερχόμενη πολιορκία ανέλαβε ο βάιλος Τζιρόλαμο Μινόττο, ο οποίος επέβαλε την παραμονή στην Κωνσταντινούπολη των διερχόμενων βενετικών πλοίων, στέλνο-

ντας παράλληλα μηνύματα στη Βενετία για την αποστολή άμεσης βοήθειας¹⁰.

Ο «επιχειρηματικός κίνδυνος» για τη βενετική παροικία εντάθηκε μετά την ανάθεση της φύλαξης, στις 2 Απριλίου 1453, τεσσάρων κυρίων πυλών των χερσαίων τειχών της Βασιλεύουσας σε τέσσερις διακεκριμένους Βενετούς κατοίκους της: Της Χαρίσιας πύλης στον Καταρίνο Κονταρίνι, μιας δεύτερης στο Φαμπρούτσι Κορνέο, της πύλης της Σηλυμβρίας στο Νικολό Μοντσενίγο και της πύλης του Ξυλοκόρκου στο Ντελφίνο Ντελφίν (από τις 29 Απριλίου στον Ιωάννη Λορεντάν)¹¹. Με εξαίρεση το Ντελφίν οι υπόλοιποι πλήρωσαν αυτό το ρίσκο με τη ζωή τους, κατά τα γεγονότα της Άλωσης. Παράλληλα άλλα μέλη της βενετικής παροικίας ανέλαβαν τη φύλαξη άλλων τμημάτων των τειχών: ο βάιλος Μινόττο του τομέα του παλατιού των Βλαχερνών (ο Μινόττο πλήρωσε για τη στάση του εκείνη με τη ζωή του, αφού κατά την Άλωση αιχμαλωτίστηκε και εκτελέστηκε). Ο Φίλιππος Κονταρίνι του τομέα μεταξύ της Χρυσής Πύλης και της πύλης των Πηγών, ο Ιάκωβος Κονταρίνι του τομέα της περιοχής του Στουδίου, ο Γκαμπριέλε Τρεβιζάν (με Βενετούς και Γενοβέζους ναύτες) των τειχών προς τον Κεράτιο, ενώ ο πλοίαρχος Αλβίζε Ντιέντο, επικεφαλής των βενετικών γαλερών από την Τάνα, ανέλαβε τη διοίκηση όλων των πλοίων που βρίσκονταν στον Κεράτιο Κόλπο¹².

Από την άλλη πλευρά, όπως προαναφέρθηκε, για μερικούς Βενετούς ή υπηκόους της Βενετίας το ρίσκο από την απώλεια της Κωνσταντινούπολης ως προνομιακού χώρου άσκησης της εμπορικής τους δραστηριότητας ήταν μικρότερο από τον κίνδυνο της επιχειρηματικής καταστροφής που θα συνεπαγόταν η απώλεια των πλοίων, των πληρωμάτων ή των εμπορευμάτων τους.

Τέτοια ήταν η περίπτωση του Βενετού πλοίαρχου Πιέτρο Νταβάντσο, ο οποίος μαζί με έξι Κρητικούς συναδέλφους του επέλεξε να αγνοήσει τις αποφάσεις του βάιλου Μινόττο δραπετεύοντας από το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης τη νύκτα της 26ης Φεβρουαρίου 1453¹³.

Το κόστος για τη βενετική παροικία από την «αποτυχημένη επένδυση» στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης υπήρξε τεράστιο. Η ίδια η παροικία καταστράφηκε και τα πολυτελή σπίτια των μελών της λεηλατήθηκαν. Οι ζημιές της Βενετίας υπολογίζονται σε 200.000 δουκάτα και των Κρητικών υπηκόων της με συμφέροντα στην Κωνσταντινούπολη σε επιπλέ-

ον 100.000 δουκάτα. Παράλληλα το Βενετικό Κράτος υπέστη και άλλες ζημιές καθώς υποχρεώθηκε να καταβάλει σημαντικά ποσά για τη συνταξιοδότηση των οικογενειών των νεκρών και την απελευθέρωση των Βενετών αιχμαλώτων, ενώ παράλληλα αναγκάστηκε να καθυστερήσει αποπληρωμές χρεών¹⁴. Παρά την μεγάλη αυτή ζημιά, πάντως, φαίνεται ότι η Βενετία δεν έπαψε να θεωρεί πως τα συμφέροντά της είχαν εξυπηρετηθεί σωστά μέσω της ενεργητικής αντίστασης στους Οθωμανούς. Η άποψη αυτή ερμηνεύει φυσιολογικά την τιμητική αποζημίωση των 350 δουκάτων που δόθηκε στον Γκαμπριέλε Τρεβίζαν μετά την εξαγορά του από την αιχμαλωσία¹⁵.

Η στάση της Γένοβας και των Γενοβέζων απέναντι στους Οθωμανούς και στο Βυζάντιο, κατά την περίοδο πριν από την έναρξη της τελευταίας πολιορκίας αλλά και κατά τη διάρκειά της, υπήρξε πιο σύνθετη, κυρίως λόγω του χαλαρότερου και πιο αποκεντρωτικού συστήματος της αποικιακής και οικονομικής εξάπλωσης αυτής της πόλης. Το σύστημα των πολιτικών φατριών και ταυτόχρονα εμπορικών εταιριών¹⁶ απέτρεπε την άσκηση συγκεντρωτικής πολιτικής από τις μητροπολιτικές αρχές, επιτρέποντας στους εκπροσώπους των αποικιών να χαράσσουν αυτόνομη πολιτική. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Κέητ Φλητ, «κατά τις συναλλαγές τους με τους Τούρκους οι Γενοβέζοι ήταν βασικά πραγματιστές, κάτι που αναμφισβήτητα ενθαρρυνόταν από το γεγονός ότι η γενοβέζικη πολιτική προς τους Τούρκους υπαγορευόταν σε μεγάλη έκταση επιτόπου, από Γενοβέζους σε αποικίες όπως το Πέραν και η Χίος, παρά από την ίδια τη Γένοβα»¹⁷. Σε κάθε περίπτωση η βασική μέριμνα της Γένοβας ήταν να παραμείνει ανοικτή η ζωτική δίοδος προς τον Εύξεινο Πόντο χωρίς να τεθεί σε κίνδυνο η ύπαρξη των σημαντικών αποικιών του Πέραν και της Χίου¹⁸.

Επίσης ένα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων των Γενοβέζων στο χώρο του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας αφορούσε την εμπορική εκμετάλλευση πρώτων υλών της περιοχής, όπως η στύψη, απαραίτητη εκείνη την περίοδο για ποικίλες χρήσεις, κυρίως όμως ως χρωστική ουσία στη νηματουργία¹⁹. Η προνομιακή θέση των Γενοβέζων στη διακίνηση της στύψης από τους τουρκοκρατούμενους χώρους εξόρυξης της οπωσδήποτε παρείχε σοβαρούς λόγους για την αποφυγή εμπλοκής τους στις βυζαντινοτουρκικές διαμάχες²⁰. Από την άλλη πλευρά οι Γενοβέζοι δεν έμειναν ασυγκίνητοι από την επιθανάτια αγωνία του Βυζαντίου. Είναι γνωστό

ότι το συμβούλιο του Πέραν είχε δώσει άδεια για τη δαπάνη 31.000 υπερπύρων (*perperi*) για την πρόσληψη εκατό μισθοφόρων από τη Χίο προκειμένου να ενισχυθεί η άμυνα της αποικίας²¹. Παράλληλα ο ποντεστά Άντζελο Λομελλίνο και μία ειδική υπηρεσία του Πέραν (το *Officium Balie super rebus Teucrogrum*) χρηματοδότησαν τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο με δάνειο εγγυημένο από την προσωπική περιουσία που κατείχε ο Μέγας Δουξ Λουκάς Νοταράς στη Γένοβα²². Εξάλλου την περίοδο μεταξύ του Νοεμβρίου 1452 και του Φεβρουαρίου 1453 εξοπλήστηκαν στη Γένοβα δύο πλοία για την αποστολή μισθοφόρων στο Πέραν²³. Αργότερα ο ποντεστά Λομελλίνο έστειλε μυστικά στην Κωνσταντινούπολη όλους τους μισθοφόρους από τη Γένοβα και τη Χίο προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να αποφύγει ανοικτή εμπλοκή τόσο του Πέραν όσο και της Γένοβας σε εχθροπραξίες με τους Οθωμανούς²⁴.

Η στάση του Λομελλίνο δηλώνει σαφώς ότι οι Γενοβέζοι είχαν επίγνωση ότι η τύχη του Πέραν βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση με εκείνη της Κωνσταντινούπολης. Παρά ταύτα εμφύλιες ταραχές στο εσωτερικό της Γένοβας, η εμπλοκή της σε πολεμικές επιχειρήσεις στο πλευρό του δούκα του Μιλάνου, και η πάγια πολιτική της κυβέρνησής της να αναθέτει τη λήψη αποφάσεων για ειδικότερα θέματα στις αρχές των κατά τόπους αποικιών, συνέβαλαν στην απουσία επίσημης συμπαράστασης προς το δοκιμαζόμενο Βυζάντιο²⁵. Έτσι η απόφαση για τη συμμετοχή στη ριψοκίνδυνη επένδυση που αποτελούσε ο αγώνας για τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης λήφθηκε από μεμονωμένους Γενοβέζους οι οποίοι, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, διακρίνονταν για τον τυχοδιωκτικό τους χαρακτήρα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Μαουρίτσιο Καττανέο, ο οποίος τον Ιανουάριο του 1452 είχε συγκρουστεί με τον ποντεστά της Χίου και είχε αναγκαστεί να καταφύγει στο Πέραν. Ο Καττανέο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «τολμηρός επενδυτής», αφού ένα από τα γενοβέζικα πλοία που έσπασαν τον τουρκικό ναυτικό αποκλεισμό στις 20 Απριλίου 1453 για να ανεφοδιάσουν την Κωνσταντινούπολη (πρόκειται για το γνωστό «επεισόδιο Φλαντανελά») ήταν δικό του. Ο ίδιος έλαβε μέρος στην άμυνα του Κερατίου και κατά την Άλωση κατόρθωσε να διαφύγει με το πλοίο του²⁶. Μία άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι αυτή των αδελφών Μπογκιάρντι, για τους οποίους πιστεύεται εσφαλμένα ότι ήταν Γενοβέζοι, αν και είχαν γεννηθεί στη Βενετία²⁷. Οι τρεις αδελφοί είναι γνωστοί για την εθελοντική συμμετοχή τους

στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης, επικεφαλής ενός λόχου τον οποίο είχαν εξοπλίσει οι ίδιοι. Στο τμήμα των τειχών που υπεράσπιζαν βρισκόταν η Κερκόπορτα²⁸. Λιγότερο γνωστή είναι η προγενέστερη (από το 1445) δραστηριότητά τους σε επιχειρήσεις στύψης, και ειδικότερα η συμμετοχή του Πάολο στη σύνταξη του καταστατικού της «Μεγάλης Εταιρείας της στύψης»²⁹. Για τον τελευταίο η ανάμιξή του στις πολεμικές επιχειρήσεις απέβη μοιραία, αφού αιχμαλωτίστηκε και εκτελέστηκε.

Τα κίνητρα για τη συμμετοχή των αδελφών Μποκκιάρντι στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης είναι πιο δυσδιάκριτα. Το κείμενο μιας μεταγενέστερης διαθήκης του Τρωίλου με την οποία ζητούσε από τους απογόνους του να δωρίσουν πεντακόσιες λίρες στη Γένοβα για τη διοργάνωση Σταυροφορίας για την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένδειξη σταυροφορικού ζήλου. Από την άλλη πλευρά το γεγονός ότι ο ίδιος συνέχισε τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες στην Ανατολή και μετά την Άλωση, καθώς και το ότι οι γιοι του διετέλεσαν πρεσβευτές της Γένοβας στην Αυλή του Βαγιαζήτ Β΄, διαδόχου του Πορθητή, δηλώνουν ότι δεν θεωρούσε τον εαυτό του αδιαμφισβήτητο εχθρό των Τούρκων.

Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση Γενοβέζου εθελοντή στην Κωνσταντινούπολη είναι αναμφισβήτητα αυτή του Ιωάννη Τζιουστινιάνι. Ο Τζιουστινιάνι είχε γεννηθεί στη Χίο το 1411 και είχε συνδυάσει με επιτυχία τον πόλεμο και τις οικονομικές δραστηριότητες. Η αμφιλεγόμενη φήμη του μεταξύ των συμπατριωτών του δεν είχε αποτρέψει την εκλογή του ως κόνσολου του Καφά (2 Σεπτεμβρίου 1448).

Η υστεροφημία όμως προφανώς δεν αποτελούσε το ισχυρότερο κίνητρο για τον Τζιουστινιάνι, ο οποίος το 1452 παρουσιάζεται να συλλαμβάνει δύο πλοία αλλοεθνών και να τα λεηλατεί ως κοινός πειρατής³⁰. Ως προς τις συνθήκες υπό τις οποίες ανέλαβε την αρχιστρατηγία των υπερασπιστών της Κωνσταντινούπολης, η Olgiatti αναφέρει χαρακτηριστικά: «λόγω έλλειψης στοιχείων είναι αδύνατο να γνωρίζουμε εάν ο Τζιουστινιάνι είχε πρόσθετο μισθό, επιπλέον εκείνου που του έδιναν οι Γενοβέζοι, ή εάν εκτελούσε διαταγές της κυβέρνησής του»³¹. Βέβαιο είναι ότι κατά την ανάληψη των καθηκόντων του τού προσφέρθηκε από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο η Λήμνος, ως αμοιβή σε περίπτωση επιτυχίας³². Σχολιάζοντας γενικότερα την προσωπικότητά του η Olgiatti τον χαρακτηρίζει «πρόσωπο χωρίς τύψεις, αλλά και ειδικό για στρατιωτικά

προβλήματα και συνηθισμένο σε ριψοκίνδυνα εγχειρήματα, όπως απέδειξε κατά την τουρκική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης»³³.

Η περίπτωση του ποντεστά του Πέραν, Λομελλίνο, ενός ατόμου με παρελθόν παραπλήσιο με του Τζιουστινιάνι, δείχνει πόσο διαφορετική υπήρξε η στάση άλλων Γενοβέζων. Ο Λομελλίνο ήταν γιος παλαιότερου ποντεστά του Πέραν, είχε αναμιχθεί στο υπερπόντιο εμπόριο στύψης, καθώς και σε πειρατικές δραστηριότητες, ενώ είχε διατελέσει και πρεσβευτής της Γένοβας στην Αραγωνία³⁴. Ως ποντεστά του Πέραν, παρά την κρυφή συμπάθειά του για τους Βυζαντινούς, κράτησε τυπικά ουδέτερη στάση. Ορισμένοι συμπολεμιστές του πέρασαν, με την άδειά του, κρυφά από το Πέραν στην Κωνσταντινούπολη για να συνδράμουν τους αμυνόμενους³⁵. Άλλοι όμως έθεσαν τα επιχειρηματικά τους συμφέροντα υπεράνω κάθε ιδεολογίας. Για τον Barnaba Centurione αναφέρεται ότι θεώρησε επικερδέστερο να πουλά εφόδια στους Τούρκους παρά στους Βυζαντινούς³⁶. Δύο άλλοι Γενοβέζοι έμποροι, οι Raffaele Vegerio και Michele Natopo, είχαν εμπλακεί στη διάρκεια ενός δείπνου σε σκληρές διαπραγματεύσεις για την τιμή ενός ρούχου, την ίδια περίοδο που οι Τούρκοι συγκεντρώνονταν μπροστά από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης³⁷. Ένας άλλος συμπατριώτης τους, ο Agon Maiavello, σχολίαζε απαθώς κατά τη διάρκεια ενός τουρκικού βομβαρδισμού των πλοίων που βρίσκονταν στον Κεράτιο: «Φοβάμαι πώς θα χάσουμε και τα πλοία και τα ψάρια»³⁸.

Η δίψα ορισμένων Γενοβέζων του Πέραν για κέρδος εκδηλώθηκε σε ακραία μορφή κατά την Άλωση. Ενώ δηλαδή οι περισσότεροι προσπαθούσαν να διαφύγουν με κάθε μέσον (συμπεριλαμβανομένων και πολλών Γενοβέζων από το ουδέτερο Πέραν) κάποιοι άλλοι προτίμησαν να ρισκάρουν πουλώντας τα αποθηκευμένα αγαθά φυγάδων συμπατριωτών τους με τη δικαιολογία ότι, εάν δεν το έκαναν, θα τα λεηλατούσαν οι Τούρκοι³⁹.

Παρά την ηθικά μετέωρη στάση τους, οι Γενοβέζοι του Πέραν δεν «τιμωρήθηκαν» μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Τα σωζόμενα νοταριακά αρχεία του Πέραν φθάνουν μέχρι το 1490 και η μελέτη τους έχει δείξει ότι παρά το συρρικνούμενο αριθμό των Γενοβέζων του προαστίου, όσοι παρέμειναν σ' αυτό προσαρμόστηκαν με επιτυχία στις νέες συνθήκες συνεχίζοντας να ασκούν τις καθιερωμένες για τους ομοεθνείς τους επιχειρηματικές δραστηριότητες⁴⁰. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο

Pistarino, σχολιάζοντας την παρουσία των Γενοβέζων στο τουρκοκρατούμενο Πέραν (ή Γαλατά, όπως ήταν πλέον γνωστό), περί τα τέλη του 1469, «η ηλικία αυτών των “δευτερευόντων” χαρακτήρων είναι σημαντική». Η ηλικία των Γενοβέζων ή Λατίνων με έδρα το Πέραν, κυμαινόταν μεταξύ 24 και 33 ετών «... Αυτοί οι άνδρες είχαν γεννηθεί κατά τη διάρκεια των ετών 1436-45 και την περίοδο της άλωσης της Κωνσταντινούπολης ήταν μεταξύ οκτώ και δεκαεπτά ετών. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα αντιπροσώπευαν μία νέα γενιά»⁴¹.

Τα διλήμματα που αντιμετώπισαν οι Γενοβέζοι του Πέραν και οι Βενετοί της Κωνσταντινούπολης, κατά την έναρξη της τελευταίας πολιορκίας της βυζαντινής πρωτεύουσας, τέθηκαν αμείλικτα και σε άλλες παροικίες ξένων της Βασιλεύουσας. Η μικρή παροικία των Αγκωνιτών έλαβε μέρος στην άμυνα με ναυτικές δυνάμεις. Μεταξύ των πλοίων που φύλαγαν την αλυσίδα του Κερατίου ήταν και ένα από την Αγκώνα, χωρητικότητας εκατό βαρελιών, ενώ στα δεκαπέντε πλοία που λεηλατήθηκαν στο λιμάνι της πόλης κατά την Άλωση περιλαμβανόταν και κάποιο ή κάποια αγκωνίτικα⁴². Οι συνολικές ζημιές της αγκωνίτικης παροικίας έφθασαν τις 15.000 δουκάτα⁴³, οι ίδιοι όμως οι Αγκωνίτες απέφυγαν τα χειρότερα χάρη στην παραδοσιακή εύνοια των Τούρκων σουλτάνων προς ορισμένα διαπρεπή μέλη της παροικίας τους⁴⁴.

Η καταλανική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, οι εμπορικές δραστηριότητες της οποίας στην περιοχή διευκολύνονταν λόγω της μακράς φιλίας μεταξύ της Καστίλλης και της Γένοβας, υπήρξε λιγότερο τυχερή⁴⁵. Ο Καταλανός πρόξενος Περέ (Πέδρο) Χούλια και τα μέλη της παροικίας (ο αριθμός των οποίων παραμένει άγνωστος) έλαβαν μέρος εθελοντικά στην άμυνα της πόλης αναλαμβάνοντας τη φύλαξη των τειχών μεταξύ του Βουκολέοντος και του Κοντοσκαλίου⁴⁶.

Κατά την Άλωση ορισμένοι Καταλανοί αιχμαλωτίστηκαν και οι πιο εξέχοντες (ο πρόξενος, οι δύο γιοι του και δύο ή τρεις άλλοι) εκτελέστηκαν⁴⁷. Το κόστος για τους Καταλανούς από την ενεργή συμπαράταξή τους με τους ηττημένους Βυζαντινούς ήταν το οριστικό κλείσιμο του προξενείου τους⁴⁸.

Ως επιχειρηματική δραστηριότητα η ανάμιξη ατόμων και κρατών της Δύσης στα γεγονότα της Άλωσης υπήρξε δίχως άλλο ζημιογόνος, καθώς αργά ή γρήγορα έχασαν όλοι τους την ελευθερία κινήσεων στο χώρο που παλαιότερα ήλεγχε η Βυζαντινή αυτοκρατορία. Για όσους επέλεξαν τη

στενότερη ταύτιση των συμφερόντων τους με το Βυζάντιο, όπως η Βενετία που φιλοδόξησε να καταστεί κληρονόμος του, οι συνέπειες υπήρξαν αμεσότερες, καθώς τον ίδιο ρόλο είχε αναλάβει ντε φάκτο η Οθωμανική αυτοκρατορία. Για την ασθενέστερη και πιο καιροσκόπο Γένοβα η πτώση υπήρξε ομαλότερη και οι απώλειές της ισοσταθμίστηκαν με επικερδή οικονομικά ανοίγματα στο Νέο Κόσμο. Ο συνδυασμός πάντως των επιχειρηματικών κινδύνων με την πολιτική αστάθεια που προκαλούσε η συνεχής οθωμανική επεκτατικότητα τον 15ο και τον 16ο αιώνα ήταν παράγοντες που θα προβληματίζαν σοβαρά ακόμη και τους πιο έμπειρους σύγχρονους επιχειρηματίες.

Abstract

Nikos Nicoloudis: *Commerce and politics in Constantinople (1453)*

The purpose of the paper is to examine the aspect of business risk in the context of the last siege of Constantinople (1453). Thus it is shown that from the point of view of trade Venice was more interested in the survival of Byzantium rather than in its downfall; nevertheless its delayed response to Byzantine pleas resulted in the destruction of the prosperous Venetian community in Constantinople. Genoa, on the other hand, allowed its colonies in the region (i.e. those at Peran and Chios) to determine their course of action according to their particular economic interests. As a result certain Genoese whose individual interests were served better by the preservation of the Byzantine Empire (e.g. Maurizio Cattaneo) volunteered to participate in its defense, whilst others, such as Barnaba Centurione, took advantage of the political uncertainty caused by the siege to make a quick profit. In the long run, despite their inevitable losses, the Genoese managed to adjust to the situation created by the Ottoman conquest of Byzantium. The same is also true of the small Anconitan colony in Constantinople and, to a lesser extent, of the Catalan community. Nevertheless, its active participation in the city's defense resulted in the execution of its most prominent members after its fall and to the closing down of the Catalan consulate.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με την άποψη ορισμένων Βενετών που παρέμειναν στην Κωνσταντινούπολη, όπως του βάλιου Μινόττο και του χρονογράφου Μπάριμπαρο, ο αγώνας τους γινόταν «για την αγάπη του Κυρίου» και «για την τιμή της χριστιανοσύνης» (Ν. Μπάριμπαρο, Χρονικό της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης, μτφρ. Βανέσσα Λάππα, Αθήνα 1993, εκδ. Νέα Σύνορα, 102-3. Πρβλ. Σ. Ράνσιμαν, Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, μτφρ. Ν. Παπαρόδου, Αθήνα 1979 (ανατ. Αθήνα 2001), 138, Γ. Σλουμπερτζέ, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τω 1453, Αθήνα 1914, εκδ. Βιβλιοθήκης Μαρασλή (ανατ. Αθήνα 1996, εκδ. Δημοσιουργία), 56). Ο «ιστορικός της Άλωσης» Λαόνικος Χαλκοκονδύλης θεωρεί την πτώση της Κωνσταντινούπολης ως το τελευταίο επεισόδιο της μακράς σύγκρουσης μεταξύ της Ευρώπης και της Ασίας, οι απαρχές της οποίας ανάγονται στην καταστροφή της Τροίας από τους Έλληνες. Βλ. σχετικά Λ. Χαλκοκονδύλη, Αποδείξεις Ιστοριών, εκδ. Ε. Darkó, τ. Β', Βουδαπέστη 1927, β. Η', σσ. 166-7 (πρβλ. Ν. Νικολούδη (επιμ.), Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, Βυζαντίου Άλωσις, Αθήνα 1997, 107).
2. Βλ. Σ. Τσάιχ, Οι μεγάλες ώρες της ανθρωπότητας, Αθήνα χ.χ., εκδ. Πέλλα, 40 («Ο κρότος που έκανε πέφτοντας (ενν. το σταυρό της Αγίας Σοφίας, όταν τον γκρέμισαν οι Οθωμανοί) αντηχεί σ' όλη την εκκλησία και πολύ μακρύτερα ακόμα. Με την πτώση του ανατριχιάζει ολόκληρη η Δύση... Η Ευρώπη βλέπει τρέμοντας πως με την ένοχη αδιαφορία της εισέβαλε στο έδαφος της μια δύναμη καταστροφική, μια δύναμη που θα παραλύσει την ισχύ της για πολλούς αιώνες»), Σλουμπερτζέ, 4 («Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τον Μάιον του 1453 είναι εν των μεγίστων συμβάντων της παγκοσμίου ιστορίας και έσχε τεραστίαν επίδραση επί τας τύχας της Ευρώπης»), Ράνσιμαν, 56 («Είναι αλήθεια ότι η χριστιανοσύνη κλονίστηκε βαθιά από την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως»).
3. Ράνσιμαν, 56, H. Inalcik, Mehmed the Conqueror and his Time, Speculum 35 (1960), 422.
4. Michael F. Hendy, Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450, 447, όπου ο συγγραφέας αναφέρει εύστοχα για το νομισματοκοπείο της βυζαντινής πρωτεύουσας, ότι, "few minor institutions have had so long and so

- nearly continuous a history". Ο τελευταίος γνωστός «προϊστάμενος» του (ενδεχομένως υπεύθυνος για τις ανταλλαγές σε συνάλλαγμα στην Κωνσταντινούπολη, είτε, πιθανόν, εκπρόσωπος της βυζαντινής κεντρικής τράπεζας) ήταν κάποιος Κωνσταντίνος Κριτόπουλος, το 1436-39.
5. M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, "L' action diplomatique et militaire de Venise pour la défense de Constantinople (1452-1453)", *Revue Roumaine d' Histoire*, 13/2 (1974), 250.
  6. Ράνσιμαν, 122, F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen âge. Le développement de l' exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1956, 384.
  7. Ράνσιμαν, 121-2, D.M. Nicol, *Byzantium and Venice*, Cambridge University Press 1988, 390-1, 396, 399.
  8. G. Olgıatti, "Notes on the participation of the Genoese in the defense of Constantinople", *Macedonian Studies VI*, n.s. 2 (1989), 54.
  9. Το σχέδιο εκτίθεται σε επιστολή από τη Γένοβα του Φλωρεντινού Nicol ò Soderini. Βλ. σχετικά N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l' Histoire des Croisades au XVe siècle*, II, 478-9. Πρβλ. Alexandrescu-Dersca, 252.
  10. Μπάριμπαρο, 120, Nicol, 399-400, David Nicolle, *Constantinople 1453. The end of Byzantium*, Λονδίνο, Osprey Military 2000, 15.
  11. Μπάριμπαρο, 120. Πρβλ. Nicol, 400. Κατά τον Μπάριμπαρο (στο ίδιο), ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος προέβη στην ανάθεση της φύλαξης των τεσσάρων πυλών στους Βενετούς γιατί πίστευε ότι «η Κωνσταντινούπολη ξανάγινε αυτή που ήταν πιο πολύ από προσπάθειες Ενετών παρά των Ελλήνων».
  12. Nicol, στο ίδιο, Alexandrescu-Dersca, 261.
  13. Μπάριμπαρο, 115-6. Πρβλ. Ράνσιμαν, 139, Σλουμπερζέ, 60, Nicolle, 15, F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Princeton University Press 1978, 83.
  14. Alexandrescu-Dersca, 265, Nicol, 406.
  15. Nicol, 406.
  16. Για το σύστημα αυτό βλ. συνοπτικά S. Epstein, *Genoa and the Genoese*, N. Carolina Press 1996, 154, 232-3, 315.
  17. K. Fleet, *European and Islamic Trade in the early Ottoman State*, Cambridge University Press 1999, 12.
  18. Fleet, στο ίδιο, Ράνσιμαν, 122.
  19. Fleet, 80.

20. Για τις συναλλαγές μεταξύ Γενοβέζων και Τούρκων όσον αφορά τη στύψη βλ. Fleet, 80-94. Η συγγραφέας αποδεικνύει (βλ. ιδίως σ. 94) ότι οι Οθωμανοί ηγεμόνες ήταν αρκετά «γενναιόδωροι» στην παροχή διευκολύνσεων για την προαγωγή της διακίνησης της στύψης.
21. Olgianti, 50.
22. Olgianti, στο ίδιο. Για την οικονομική δραστηριότητα της οικογένειας Νοταρά στη Γένοβα (που χρονολογείται ήδη από την περίοδο της ζωής του Νικολάου Νοταρά, πατέρα του τελευταίου Μεγάλου Δούκα) βλ. A. Laiou-Thomadakis, "The Greek merchant of the Palaeologan period: A collective portrait", *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 57/1 (1982), 109, Klaus-Peter Matschke, "The Notaras family and its Italian connections", *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995) (=Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th centuries), κυρίως σ. 65.
23. Olgianti, 52.
24. Βλ. επιστολή του Lomellino, στο A. Pertusi, *La caduta di Costantinopoli*, I, Βερόνα 1976, 42-44, Olgianti, 56.
25. Olgianti, 49. Υπό το πρίσμα της κυβέρνησης της Γένοβας, π.χ., η ευθύνη για την αποδοχή της πρότασης των Βενετών για κοινή δράση με σκοπό την καταστροφή του Ρούμελι Χισάο, λόγω των κινδύνων που δημιουργούσε η παρουσία του, θα έπρεπε να αναληφθεί από τις αρχές του Πέραν: πρβλ. Olgianti, στο ίδιο.
26. Olgianti, 53, 54, A. Δαμαλά, Ο οικονομικός βίος της νήσου Χίου, Γ', Αθήνα 1998, 874, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (στο εξής PLP), 5, Βιέννη 1981, 152 (υπ' αριθ. 11448), όπου ο Καττανέο χαρακτηρίζεται ως «ναύαρχος» των Γενοβέζων στην Κωνσταντινούπολη.
27. Το 1451 οι Μποκκιάρντι είχαν έλθει σε επιγαμικές σχέσεις με τις ισχυρές γενοβέζικες οικογένειες Σπίνολα και Ντεμάρι, ενώ μετά την Άλωση έλαβαν τη γενοβέζικη υπηκοότητα (Olgianti, 52-3).
28. Για τη δράση τους στην Κωνσταντινούπολη βλ. Ράνσιμαν, 138, 144, 190, 192, Σλουμπερζέ, 124, 329, 339. Γενικότερα για τη ζωή τους βλ. PLP, 9, 60, υπ' αριθ. 21323 (για τον Αντόνιο), 21324 (για τον Πάολο) και 21325 (για τον Τρωίλο).
29. Olgianti, 52.
30. Για τη σταδιοδρομία του Τζιουστινιάνι πριν από την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη βλ. Olgianti, 50-51, 55, Σλουμπερζέ, 58, Δαμαλά, Γ', 874-5. Πρβλ. PLP 4 (1980), 122-3 (υπ' αριθ. 8227), Nicolle, 24.
31. Olgianti, 52.

32. Δούκας, *Istoria Turco-bizantina* (εκδ. V. Grecu), Βουκουρέστι 1958, XXXVIII, 2, 331, Babinger, 79, Ράνσιμαν 139, Δαμαλάς, Γ', 875, Σλουμπερζέ, 59.
33. Olgianti, 51. Η κρίση της Olgianti παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς δεν περιορίζεται στην αποτίμηση των στρατιωτικών ικανοτήτων του Τζιουστινιάνι, όπως κάνουν σχεδόν όλοι οι ιστορικοί (πρβλ. π.χ. Nicol, 401, Nicolle, 24, PLP, στο ίδιο), αλλά επεκτείνεται και σε αξιολόγηση του χαρακτήρα του.
34. Olgianti, 54-55.
35. Lomellino, στον Pertusi, I, 44, Olgianti, 56, Nicol, 401.
36. Olgianti, 54, Pertusi, 397, σημ. 21.
37. Fleet, 122, όπου και οι σχετικές αναφορές στις πηγές.
38. Fleet, στο ίδιο, όπου και μνεία των πηγών.
39. Fleet, 124.
40. Geo Pistarino, "The Genoese in Pera-Turkish Galata", *Mediterranean Historical Review* I/1 (1986), 63-85, κυρίως 81-82.
41. Pistarino, 75.
42. Nicolò Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople*, αγγλ. μτφρ. J.R. Jones, Ν. Υόρκη 1969, 29, 69. Πρβλ. A. Pertusi, "The Anconitan colony in Constantinople", στον τ. Charanis Studies. *Essays in honour of Peter Charanis*, επιμ. Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, Rutgers University Press 1980, 215, σημ. 22. Στην ελληνική μετάφραση του κειμένου του Μπάρομπαρο, ό.π., στις δύο περιπτώσεις στις οποίες μνημονεύονται πλοία από την Αγκώνα αποδίδονται ως πλοία του Τούρκου πρίγκιπα Ορχάν!
43. Βλ. τη μαρτυρία του Jacopo Tedaldi, στον Pertusi, I, 186. Κατά το Ράνσιμαν, 214, οι ζημιές των Αγκωνιτών ξεπέρασαν τις 20.000 δουκάτα.
44. Για τις σχέσεις αυτές βλ. Pertusi, "The Anconitan colony...", ό.π.
45. S. Cirac, «Η πτώση της Κωνσταντινουπόλεως εν έτει 1453 και οι Ισπανοί», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1953), Β', Αθήνα 1956 (=Ελληνικά, παράρτημα 9), 306.
46. Ψευδο-Φραντζής, *Χρονικόν* (εκδ. V. Grecu, μαζί με το *Chronicon Minus*, του Γ. Φραντζή), Βουκουρέστι 1966, 396, Cirac, 306, Σλουμπερζέ, 125.
47. Lomellino, στον Pertusi, I, 46. Επίσης Cirac, 306, Ράνσιμαν, 201, Σλουμπερζέ, 406. Για τον Χούλια βλ. και PLP 10 (1990), 11 (υπ' αριθ. 23115).
48. Ράνσιμαν, 215.

ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΕ ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πάτρας

1. Εισαγωγή

Μετά την απόφαση του Προέδρου των Η.Π.Α. R. Nixon στις 15 Αυγούστου του 1971 να καταργήσει τη μετατρεψιμότητα του δολλαριού σε χρυσό, το Διεθνές Νομισματικό Σύστημα (Δ.Ν.Σ.) εισήλθε σε μία περίοδο παρατεταμένης αναρχίας, που ουσιαστικά σηματοδότησε την κατάργηση των “σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών” και την ελεύθερη διακύμανση των νομισμάτων. Η Συμφωνία του “Σμιθσόνιου Ινστιτούτου” τον Δεκέμβριο του 1971, σε μια προσπάθεια να περιοσθεί το σύστημα του Bretton-Woods, δεν έφερε αποτέλεσμα.

Μετά από μια μικρή περίοδο σχετικής σταθερότητας, το δολλάριο υποτιμάται για δεύτερη φορά κατά 10% στις 9 Φεβρουαρίου του 1973. Μη μπορώντας να υποστηρίξουν τις καινούργιες ισοτιμίες, το ένα μετά το άλλο τα διάφορα κράτη άφησαν το νόμισμά τους να κυμαίνεται ελεύθερα στις αγορές συναλλάγματος. Η συμφωνία της Τζαμάικα, τον Ιανουάριο του 1976, επισημοποίησε ουσιαστικά το πέρασμα από το σύστημα των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών του Bretton-Woods σε ένα σύστημα “κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών”.

Πού οδήγησε όμως η επικράτηση των κυμαινόμενων ισοτιμιών; Συνεχίστηκε ή όχι ο κυρίαρχος ρόλος του δολλαριού και των Η.Π.Α. μετά την

κατάρρευση του συστήματος; Στα ερωτήματα αυτά θα επιχειρήσουμε στα πλαίσια του δυνατού να δώσουμε κάποιες απαντήσεις.

2. Ο ρόλος του δολλαρίου και η πολιτική των Η.Π.Α.

Είναι γενικά αποδεκτό πως το χρήμα εκπληρεί τις εξής τρεις λειτουργίες: Είναι μέσο πληρωμών, μέτρο υπολογισμού της αξίας και μέσο αποθεματοποίησης της αξίας. Το εθνικό νόμισμα εκπληρεί τις λειτουργίες αυτές μεταξύ των κατοίκων μιας χώρας. Σε επίπεδο όμως διεθνές, κανένας νόμος δεν επιβάλλει την χρησιμοποίηση κάποιου συγκεκριμένου νομίσματος, τουλάχιστον για όλες τις λειτουργίες. Βέβαια το σύστημα του Bretton-Woods επέβαλε το δολλάριο ως μονάδα μέτρησης, εφόσον η αξία των άλλων νομισμάτων προσδιοριζόταν σε σχέση με το αμερικανικό νόμισμα.

Το δολλάριο επίσης είναι αποθεματικό νόμισμα, χρησιμεύει δηλαδή ως ο τροφοδότης των αναγκών της παγκόσμιας ρευστότητας, εφόσον, σύμφωνα με τις συμφωνίες του Bretton-Woods, μόνο οι Η.Π.Α. εγγυώντο την μετατρεψιμότητα του νομίσματός τους σε χρυσό. Μετά την κατάργηση της μετατρεψιμότητας του \$ σε χρυσό, όποιο νόμισμα εγγυάτο την εξωτερική του μετατρεψιμότητα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως διεθνές αποθεματικό νόμισμα, ως τροφοδότης δηλαδή της διεθνούς νομισματικής ρευστότητας. Όμως, και μετά το 1971, μόνο το δολλάριο συνέχισε να παίζει αυτόν τον ρόλο, έστω και εάν και άλλα νομίσματα, όπως κυρίως το γερμανικό μάρκο, το γιεν και η στερλίνα, σε πολύ περιορισμένη έκταση, χρησιμεύουν ως αποθεματικά νομίσματα.

Από το δολλάριο λοιπόν εξαρτάται η ικανοποίηση των αναγκών της διεθνούς ρευστότητας. Τούτο όμως δεν είναι άνευ σημασίας. Το ερώτημα που τίθεται είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας. Μέσω ποίου μηχανισμού η προσφορά διεθνούς ρευστότητας προσαρμόζεται στις ανάγκες της ζήτησης; Δεδομένου ότι η διεθνής ρευστότητα εξαρτάται από το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας, της οποίας το νόμισμα χρησιμοποιείται ως αποθεματικό, το ερώτημα μπορεί να τεθεί και διαφορετικά. Γιατί εκ των προτέρων το έλλειμμα της χώρας αυτής, εν προκειμένω των Η.Π.Α., εξ ορισμού θα προσαρμόζεται στις ανάγκες της ζήτησης; Πράγματι, δεν υπάρχει κανένας λόγος για να δεχθούμε ότι υφίσταται

μια ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Όταν για διάφορους λόγους το ισοζύγιο πληρωμών των Η.Π.Α. είναι ισοσκελισμένο, παρουσιάζεται το φαινόμενο του “dollar gap”⁽¹⁾ με συνέπεια την εμφάνιση ελλείμματος διεθνούς ρευστότητας. Όταν, αντίθετα, οι Η.Π.Α. αποδέχονται την εμφάνιση ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών τους, τότε δεν υπάρχει πρόβλημα διεθνούς ρευστότητας και μάλιστα τούτο ενδέχεται να καταλήξει και στην εμφάνιση πλεονάζουσας ρευστότητας. Άρα λοιπόν, όλα εξαρτώνται από την εξωτερική νομισματική πολιτική των Η.Π.Α. Στο σημείο αυτό θα επιμείνουμε περισσότερο.

Κάθε χώρα έχει κυρίως τρεις στόχους: δύο στόχους εσωτερικής πολιτικής, που αφορούν την σταθερότητα των τιμών και την οικονομική μεγέθυνση και ένα εξωτερικό στόχο, που αφορά την ισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών. Αυτό, λοιπόν, που ισχύει για κάθε χώρα, δεν ισχύει για τις Η.Π.Α. Οι Η.Π.Α. δεν είναι αναγκασμένες να ασχολούνται με το ισοζύγιο πληρωμών. Γι’ αυτό επικεντρώθηκαν στην οικονομική τους ανάπτυξη, και την αντιπληθωριστική πολιτική, αδιαφορώντας για την εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών και για την ισοτιμία του δολλαρίου έναντι των άλλων νομισμάτων. Η πολιτική αυτή κατέληξε στη δημιουργία μεγάλων ελλειμμάτων στο ισοζύγιο πληρωμών των Η.Π.Α. και τη συσσώρευση μεγάλων ποσοτήτων δολλαρίων από τις Κεντρικές Τράπεζες. Το έλλειμμα δεν δημιουργούσε κανένα πρόβλημα στις Η.Π.Α., εφόσον ουσιαστικά το χρηματοδοτούσαν με το δικό τους νόμισμα⁽²⁾. Ήταν η εποχή της “benign neglect”⁽³⁾ για τις Η.Π.Α., μια πολιτική, που ακολούθησαν από το 1944 μέχρι και τα τέλη σχεδόν της δεκαετίας του 1970. Το προνόμιο αυτό των Η.Π.Α. έχει όμως και τα όριά του. Όταν οι ιδιώτες και οι τράπεζες αντιληφθούν ότι έχουν συσσωρεύσει ασυνήθιστα μεγάλες ποσότητες δολλαρίων, εμφανίζουν αυτά στις αγορές συναλλάγματος. Η υπερπροσφορά δολλαρίων αναπόφευκτα οδηγεί στην υποτίμησή του και στην έλλειψη εμπιστοσύνης προς αυτό. Είναι ακριβώς αυτή η πολιτική της “benign neglect” που ως ένα σημείο προκάλεσε την κατάρρευση του Bretton-Woods την μεγάλη κρίση του δολλαρίου το 1973, την επακολούθησασα ύφεση⁽⁴⁾ και την εγκαθίδρυση κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Οκτώβριο του 1969 η σχέση δολλαρίου-μάρκου διαμορφωνόταν στο 1 \$ = 4DM, ενώ στις 31 Δεκεμβρίου του 1979 στο 1\$ = 1,73DM. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί μεγάλες μεταβολές στις συναλλαγματικές ισοτιμίες και των άλλων νομι-

σμάτων και γενικότερη δυσλειτουργία στο Δ.Ν.Σ.

Το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, παρά την αναμφισβήτητη κρίση του, το δολλάριο δεν έχασε στην ουσία τον κυρίαρχικό του ρόλο στην παγκόσμια οικονομία, οφείλεται στο ότι και, όταν ακόμα οι ιδιώτες κάτοχοι δολλαρίων προέβαιναν στη μετατροπή του σε άλλα νομίσματα, σχεδόν πάντοτε οι Κεντρικές Τράπεζες εμφανίζοντο πρόθυμες να αγοράσουν τις ποσότητες αυτές. Γι' αυτό και τα επίσημα συναλλαγματικά διαθέσιμα σε δολλάρια των Κεντρικών Τραπεζών δεν έπαυσαν να αυξάνονται: Από το 1970 έως το 1978 η αύξηση ανήλθε σε 265 δισεκ. δολλάρια. Το φαινομενικά τούτο παράδοξο εξηγείται από το γεγονός ότι το δολλάριο είναι το νόμισμα της ισχυρότερης δύναμης του κόσμου. Κανένα άλλο νόμισμα δεν μπορεί να ανταγωνισθεί το δολλάριο, που παραμένει εκείνο το νόμισμα που χρησιμοποιείται περισσότερο από κάθε άλλο στις διεθνείς συναλλαγές. Περισσότερο από το 51% των παγκόσμιων εξαγωγών εχρεώνοντο σε δολλάρια το 1977. Επιπλέον, χώρες όπως η Γερμανία, η Ιαπωνία και η Ελβετία προσπάθησαν να εμποδίσουν την διεθνοποίηση του νομίσματός τους, οσάκις υπήρξε μία έστω και μικρή υποχώρηση στον διεθνή ρόλο του αμερικάνικου νομίσματος.

Η αλλαγή πολιτικής των Η.Π.Α. όσον αφορά την εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών τους και τις ισοτιμίες του δολλαρίου, εκδηλώνεται για πρώτη φορά την 3η Οκτωβρίου στο Βελιγράδι κατά την διάρκεια της ετήσιας Συνόδου του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, όταν ο William B., Miller Γραμματέας του Θησαυροφυλακείου των Η.Π.Α., δήλωνε ότι: “Οι Η.Π.Α. είναι αποφασισμένες να διατηρήσουν στις αγορές συναλλάγματος την σταθερότητα του δολλαρίου σε σχέση με τα ισχυρά νομίσματα όπως το μάρκο”.

Το 1979 στη Διάσκεψη κορυφής του Τόκιο οι αρχηγοί των πέντε ισχυρότερων χωρών του κόσμου (G5)⁽⁵⁾ άλλαξαν τελείως προσανατολισμό ως προς την ακολουθούμενη οικονομική πολιτική. Η παγκόσμια οικονομία, καθ' όλη σχεδόν τη δεκαετία του 1970, δοκιμάζεται από τον στάσιμο πληθωρισμό. Η Κεϊνσιανή δημοσιονομική πολιτική αμφισβητείται, διότι δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το φαινόμενο της ταυτόχρονης ανόδου του πληθωρισμού και της ανεργίας. Το δολλάριο υποχωρεί στις αγορές συναλλάγματος εξ αιτίας του πληθωρισμού και του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών. Στο Τόκιο λοιπόν δίνεται προτεραιότητα στον αγώνα κατά του πληθωρισμού. Η νομισματική πολιτική προκρίνεται

πλέον ως η πιο κατάλληλη για να επηρεάσει το γενικό επίπεδο των τιμών. Τα επιτόκια δεν θεωρούνται ούτε ως εργαλείο ούτε ως στόχος της οικονομικής πολιτικής. Έχουμε την πλήρη επικράτηση του μονεταρισμού. Η Κεντρική Τράπεζα των Η.Π.Α. από τον Οκτώβριο του 1979, αντί να προβαίνει στη συνήθη μέχρι τότε πρακτική της εύκολης έκδοσης νέου χρήματος, αποφασίζει να ελέγχει με αυστηρότητα την προσφορά του. Η ποσότητα χρήματος περιορίζεται στην αμερικάνικη χρηματοαγορά και τούτο δεν είναι χωρίς συνέπειες για την παγκόσμια οικονομία. Το διεθνές τραπεζικό σύστημα, που εξακολουθεί να χρησιμοποιεί δολλάρια, βρίσκεται πλέον αντιμέτωπο με μία έλλειψη ρευστότητας. Η άνοδος των επιτοκίων γίνεται αισθητή στην παγκόσμια οικονομία. Το δολλάριο αρχίζει να ανεβαίνει στις αγορές συναλλάγματος, ενώ εξακολουθούν οι μεγάλες διακυμάνσεις στις ισοτιμίες των κυριότερων νομισμάτων. Μπροστά σε αυτή τη δυσάρεστη εξέλιξη οι υπουργοί οικονομικών του G5 και αργότερα του G7 (στο G5 προσετέθησαν η Ιταλία και ο Καναδάς) αποφάσισαν από το 1985 και μετά ένα μεγαλύτερο συντονισμό στις επεμβάσεις των Κεντρικών Τραπεζών στις αγορές συναλλάγματος για τον περιορισμό των διακυμάνσεων των διαφόρων νομισμάτων. Η συμφωνία του Plaza⁽⁶⁾ στις 13 Σεπτεμβρίου 1985 αποσκοπεί στη σταδιακή αλλά ελεγχόμενη διολίσθηση του δολλαρίου, εφόσον τώρα οι Αμερικάνοι εκτιμούν την τιμή του υψηλή, κάτι που εμποδίζει την προώθηση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων των Η.Π.Α. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η ανάγκη αναζήτησης μιας νέας παγκόσμιας νομισματικής τάξης γίνεται εντονότερη. Οι κρίσεις στις διεθνείς χρηματοαγορές το φθινόπωρο του 1992 και το καλοκαίρι του 1993, ενισχύουν αυτή την άποψη. Οι έντονες διακυμάνσεις των ισοτιμιών των κυριότερων νομισμάτων συνεχίζονται, ενισχύοντας έτσι την αμφισβήτηση του συστήματος των κυμαινόμενων ισοτιμιών.

Από την μέχρι τώρα ανάλυση γίνεται φανερό ότι το δολλάριο εξακολουθεί να κυριαρχεί, όπως ακριβώς και τις δεκαετίες του 1950 και 1960, χωρίς η κατάρρευση του Bretton-Woods να επηρεάσει ουδόλως την κυριαρχία αυτή. Το δολλάριο παραμένει παγκόσμια αποδεκτό, παγκόσμια επιθυμητό όπως η αγγλική λίρα μέχρι το 1931. Πράγματι, σήμερα το μεγαλύτερο μέρος του διεθνούς εμπορίου και το σύνολο των πρώτων υλών χρεώνονται σε δολλάρια. Η χρηματοδότηση των διεθνών συναλλαγών και οι διεθνείς τραπεζικές πιστώσεις χορηγούνται κατά 55%⁽⁷⁾ σε δολ-

λάρια. Στις ευρωπαϊκές κεφαλαιαγορές, 60% των νέων ομολογιών και πάσης φύσεως τίτλων εκδίδονται σε δολάρια. Τέλος, το δολλάριο βρίσκεται ακόμα και σήμερα σε ανοδική πορεία όσον αφορά το μερίδιό του στα παγκόσμια αποθεματικά, και μάλιστα ακόμα περισσότερο στα ευρωπαϊκά: 61% των επισήμων συναλλαγματικών διαθεσίμων των Κεντρικών Τραπεζών και 50% των τραπεζικών διαθεσίμων διατηρούνται σε δολάρια.

Ένα ακόμα γεγονός που επηρεάζει το Δ.Ν.Σ. είναι και η λεγόμενη “δολλαριοποίηση”,⁽⁸⁾ που παρατηρείται σε πολλές χώρες του κόσμου. Σε κράτη με πολύ υψηλό ρυθμό πληθωρισμού το εθνικό νόμισμα υποχωρεί προς όφελος ξένων ισχυρών νομισμάτων και προφανώς κυρίως υπέρ του δολλαρίου. Είναι αυτό που συνέβη κυρίως σε κράτη της Λατινικής Αμερικής, όπως η Αργεντινή, το Περού, το Μεξικό, η Βολιβία, η Βραζιλία και η Ουρουγουάη. Στα κράτη αυτά ένα μεγάλο μέρος των καταθέσεων είναι υπό μορφή δολλαρίων. Μετά μάλιστα τα μέσα της δεκαετίας του 1970, με την σταδιακή κατάργηση των συναλλαγματικών περιορισμών, η δολλαριοποίηση επιταχύνθηκε. Το φαινόμενο αυτό επεκτάθηκε και σε χώρες εκτός Λατινικής Αμερικής, όπως το Ισραήλ, ο Λίβανος και η Τουρκία. Αλλά, και στα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, μετά την κατάρρευση του σοβιετικού καθεστώτος, το φαινόμενο αυτό πήρε μεγάλες διαστάσεις, ύστερα από την απελευθέρωση των τιμών και την επακολουθήσασα αύξηση του πληθωρισμού.

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι το εξής: Ενώ το δολλάριο ήταν και είναι το κυρίαρχο νόμισμα του Παγκόσμιου Νομισματικού Συστήματος μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Αμερική θέλει και μπορεί να παίξει τον ρόλο της ηγεμονικής δύναμης;⁽⁹⁾ Με τον όρο Π.Ν.Σ. εννοείται ότι οι σχέσεις μεταξύ των χωρών εντάσσονται μέσα σε ένα σύνολο, όπου υπάρχει στενή συνεργασία μεταξύ τους και κάποια μεγάλη δύναμη παίζει ένα σταθεροποιητικό ρόλο. Η γρήγορη μάλιστα εξάπλωση της παγκοσμιοποίησης από το 1980 και μετά, απαιτεί μια ακόμη στενότερη συνεργασία μεταξύ των κρατών. Ο ρόλος της ηγεμονικής δύναμης είναι να εξασφαλίζει την διεθνή ρευστότητα, να επεμβαίνει στις αγορές συναλλάγματος, οσάκις υπάρχει έντονη διαταραχή των συναλλαγματικών ισοτιμιών και βεβαίως να είναι πιστωτής του υπόλοιπου κόσμου.

Είναι ακριβώς αυτός ο ρόλος, που είχε το Ηνωμένο Βασίλειο τον 19ο αιώνα και τον 20ο αιώνα μέχρι το 1914. Βεβαίως και οι Βρετανοί, όπως

είναι φυσικό, αποκόμισαν οφέλη από τον ηγεμονικό τους ρόλο, όμως πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η Μεγάλη Βρετανία πολλές φορές θυσίασε την εσωτερική της οικονομική ανάπτυξη και διασφάλιζε την ανακατανομή της παγκόσμιας αποταμίευσης επενδύοντας ανά τον κόσμο. Οι Βρετανικές Κυβερνήσεις ακολουθούσαν τέτοια πολιτική, που να ανταποκρίνεται κατά το δυνατό στις υποχρεώσεις, που απέρρεαν από τον ρόλο του Ηνωμένου Βασιλείου ως ηγεμονικής δύναμης και που να συμβαδίζει με τον ρόλο της στεργλίνας ως διεθνούς νομίσματος.

Τί γίνεται όμως στην περίπτωση, που η ηγεμονία μετατρέπεται σε “κυριαρχία” και αυτή με την σειρά της σχεδόν σε πρόκληση έναντι των άλλων χωρών;

Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1950 μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι ΗΠΑ χρησιμοποίησαν το προνόμιο, που απέρρεε από την Συνθήκη του Bretton-Woods, με τρόπο που αρμόζει σε μία ηγεμονική δύναμη, εξ’ ου και η καλή λειτουργία του Δ.Ν.Σ. Όμως, την δεκαετία του 1960 η ηγεμονία παίρνει τη μορφή κυριαρχίας, εφόσον οι ΗΠΑ χρησιμοποιούσαν το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών τους για να χρηματοδοτούν ταυτόχρονα την οικονομική τους μεγέθυνση, τις αμερικανικές πολυεθνικές, αλλά και τις στρατιωτικές τους δαπάνες. Την δεκαετία του 1970 και μετά την αναπόφευκτη σχεδόν κατάρρευση του Bretton-Woods και την πετρελαϊκή κρίση του 1973 η αμερικάνικη πολιτική γίνεται όλο και περισσότερο επιθετική. Ουσιαστικά οι Η.Π.Α, τυπώνοντας δολάρια, προβαίνουν σε μαζικές εισαγωγές πετρελαίου, χωρίς έτσι να έχουν καμία συνέπεια από το πετρελαϊκό shock και, επιπλέον, με την πολιτική τους αυτή, ενίσχυαν την διαπραγματευτική δύναμη των χωρών του ΟΡΕΡ, ώστε να διατηρούν τις τιμές του πετρελαίου σε υψηλά επίπεδα. Τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1980, όπως αναφέραμε ανωτέρω, πάλι με πρωτοβουλία των Η.Π.Α, παρατηρείται άνοδος των επιτοκίων και ανατίμηση του δολλαρίου. Η άνοδος των επιτοκίων επιφέρει επιβάρυνση του χρέους των αναπτυσσόμενων οικονομιών, ήδη υπερχρεωμένων από την πετρελαϊκή κρίση, ενώ η ανατίμηση του δολλαρίου μπορεί να καθιστά πιο ανταγωνιστικές τις εξαγωγές τους, επιβαρύνει όμως περισσότερο την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους σε δολάρια. Μεταξύ του 1973 και του 1982 το εξωτερικό χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών αυξάνει με ένα ετήσιο μέσο ρυθμό της τάξης του 20,5%, ενώ το ονομαστικό Α.Ε.Π. αυξάνει με ρυθμό 12,5%⁽¹⁰⁾. Η κατάσταση αυτή χειροτερεύει όλο και περισσότερο.

Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο αναγκάζεται να κηρύξει πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής ως αφερέγγυες. Είναι γεγονός ότι μπορούμε να ομιλούμε πλέον για μια χρεωμένη παγκόσμια οικονομία.

Από το 1983 οι Η.Π.Α., όχι μόνο δεν προμηθεύουν διεθνή ρευστότητα στην παγκόσμια οικονομία, αλλά και αποσύρουν από αυτήν αυξανόμενες ποσότητες λόγω του τεράστιου δημοσιονομικού ελλείμματος, που βέβαια δεν καλύπτεται από την εσωτερική αποταμίευση. Οι Η.Π.Α. σταδιακά από πιστωτής του υπόλοιπου κόσμου μετατρέπονται σε οφειλέτη. Η Υπηρεσία Οικονομικής Ανάλυσης του Υπουργείου Εμπορίου των Η.Π.Α. δημοσιεύει εκτιμήσεις της “διεθνούς επενδυτικής θέσης των Η.Π.Α.”, δηλαδή του καθαρού πλούτου της χώρας στο εξωτερικό. Οι εκτιμήσεις αυτές έδειχναν ότι, στο τέλος του 1991, οι Η.Π.Α. είχαν μια αρνητική καθαρή θέση και μάλιστα πολύ μεγαλύτερη απ’ αυτήν οποιασδήποτε άλλης χώρας. Ο καθαρός ξένος πλούτος των Η.Π.Α. ανερχόταν το 1991 σε - 381,8 δισεκ. δολάρια. Το χρέος αυτό είναι λίγο μικρότερο από το σύνολο του εξωτερικού χρέους, που οφείλουν όλες μαζί οι αναπτυσσόμενες χώρες του Δυτικού Ημισφαιρίου, το οποίο ανερχόταν το 1991 σε 433,4 δισ. δολάρια⁽¹¹⁾. Ως ποσοστό του Α.Ε.Π. το ποσό αυτό αντιπροσωπεύει το 6,4%, όμως το 1999 το εξωτερικό χρέος ανέρχεται σε 1,5 τρισεκ. δολάρια και αντιπροσωπεύει πλέον το 16% του Α.Ε.Π. Οι Η.Π.Α. έγιναν ασφαλώς από μεγαλύτερος πιστωτής, ο μεγαλύτερος οφειλέτης του κόσμου. Το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού δανεισμού χρησιμοποιείται για την χρηματοδότηση των ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού. Από την παραπάνω ανάλυση γίνεται φανερό ότι οι Η.Π.Α., αντί να σταθεροποιούν το Δ.Ν.Σ, μάλλον το αποσταθεροποιούν. Δυστυχώς, ουδείς μηχανισμός υφίσταται, ο οποίος να εγγυάται ότι, όταν μια χώρα εκδίδει το διεθνές νόμισμα (και άρα καρπούται το πλεονέκτημα), αναλαμβάνει εξ ορισμού και τις συνεπακόλουθες υποχρεώσεις. Η έλλειψη αυτή εκφράζει τις δυσκολίες στην αναζήτηση συλλογικών λύσεων μέσα από την λογική των Κρατών - Εθνών. Γι’ αυτό εξ’ άλλου τον λόγο ο Keynes είχε προτείνει την έκδοση ενός παγκόσμιου νομίσματος από μια παγκόσμια Κεντρική Τράπεζα, που θα ήταν υπεράνω των Κεντρικών Τραπεζών. Αυτό όμως προϋποθέτει και ένα παγκόσμιο “πολιτικό σύστημα”. Η σημερινή κατάσταση των διεθνών σχέσεων νομίζουμε ότι δεν επιτρέπει ακόμα την υιοθέτηση τέτοιων σκέψεων.

Παρόλα όμως τα οικονομικά προβλήματα, που αντιμετωπίζει σήμερα

η αμερικάνικη οικονομία, δεν παύει να είναι η μοναδική υπερδύναμη στον κόσμο. Το δολλάριο εξακολουθεί να κυριαρχεί, η τεχνολογία της είναι η υψηλότερη του κόσμου και τέλος η στρατιωτική της ισχύ αναμφισβήτητη. Όμως, η πρόσφατη ιστορία και η σημερινή πραγματικότητα δείχνουν ότι η Αμερική δεν θέλει, ενδεχομένως και δεν μπορεί⁽¹²⁾ να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις, που απορρέουν από την έννοια της ηγεμονικής δύναμης. Ούτως ή άλλως τις έχει προ πολλού απεμπολίσει. Το κενό όμως αυτό είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό και μάλιστα σε μία στιγμή, που η παγκόσμια οικονομία θεωρείται ότι βρίσκεται στο κατώφλι μιας νέας ύφεσης. Ας μην ξεχνάμε ότι, σύμφωνα με τον Kindleberger⁽¹³⁾, η Μεγάλη Ύφεση του 1929-33 οφείλεται, εκτός των άλλων, και στο γεγονός ότι υπήρχε ένα κενό ηγεμονίας, εφόσον η Μεγάλη Βρετανία είχε χάσει πλέον μεγάλο μέρος από την παλαιά της ισχύ.

Από την άλλη πλευρά οι ελπίδες των υποστηρικτών του συστήματος των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών, που πίστευαν σε μία μέσω αυτών αυτορύθμιση του συστήματος, δεν επιβεβαιώθηκαν. Οι πιο ένθερμοι μάλιστα από αυτούς ισχυρίζοντο ότι με το σύστημα αυτό θα ήταν περιττή η αναζήτηση μιας νέας παγκόσμιας νομισματικής τάξης μετά την κατάρρευση του Bretton-Woods⁽¹⁴⁾. Όμως, μετά το 1973 παρατηρούνται:

Υπερβολικές και συνεχείς μεταβολές των συναλλαγματικών ισοτιμιών των κυριότερων νομισμάτων, οι οποίες δεν αντιστοιχούσαν στα «πραγματικά» δεδομένα των οικονομιών των διαφόρων χωρών.

Σημαντικές απώλειες για πολλές εμπορικές τράπεζες.

Μια διεύρυνση του περιθωρίου μεταξύ τιμής αγοράς και τιμής πώλησης των νομισμάτων

Οι επεμβάσεις των Κεντρικών Τραπεζών συνεχίσθηκαν στις αγορές συναλλάγματος και μάλιστα σε επίπεδα υψηλότερα απ' ό,τι κατά την περίοδο των σταθερών ισοτιμιών.

Η αυξανόμενη κερδοσκοπία έπαιξε μάλλον αποσταθεροποιητικό ρόλο παρά σταθεροποιητικό. Στην κερδοσκοπία εξάλλου καταλογίζεται και η κύρια ευθύνη για την νομισματική αναταραχή, που ξέσπασε τον Σεπτέμβριο του 1993⁽¹⁵⁾.

Τα ισοζύγια πληρωμών ουδόλως εξισορρόπησαν.

Στην θεωρητική τους λειτουργία οι κυμαινόμενες ισοτιμίες βάσει του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης συναλλάγματος, θα έπρεπε αυτό-

ματα να ισορροπούν το ισοζύγιο πληρωμών: μία υπερβάλλουσα ζήτηση συναλλάγματος υποδηλώνει έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών. Εφόσον η τιμή του συναλλάγματος είναι πραγματικά ελεύθερη, η τιμή ισορροπίας θα αυξηθεί, κάτι που σημαίνει υποτίμηση του εθνικού νομίσματος. Η υποτίμηση θα συνεχισθεί μέχρι να υπάρξει ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης συναλλάγματος, δηλαδή ισορροπία στο ισοζύγιο πληρωμών. Ο αυτόματος τούτος μηχανισμός στην πράξη δεν φαίνεται να λειτουργεί με αυτόν τον τρόπο. Εάν π.χ. υπάρξει μια υποτίμηση του γαλλικού φράγκου, τούτο θα οδηγήσει σε αύξηση του κόστους των εισαγόμενων προϊόντων. Η αύξηση αυτή μπορεί να επηρεάσει και τις εγχώριες τιμές ορισμένων γαλλικών προϊόντων και άρα την άνοδο του πληθωρισμού. Αυτό θα οδηγήσει σε νέα υποτίμηση. Μέσω λοιπόν του κυκλώματος υποτίμηση - κόστος εισαγόμενων, η χώρα εισέρχεται σε μια φάση πληθωριστικής διαδικασίας. Τούτο συνήθως καταλήγει σε μία περιοριστική νομισματική πολιτική με αποτέλεσμα την άνοδο της ανεργίας.

Αντίθετα με την άποψη των υποστηρικτών του συστήματος των κυμαινόμενων ισοτιμιών ότι το πρόβλημα της ρευστότητας εξαφανίζεται, άρα τα επίσημα συναλλαγματικά διαθέσιμα καθίστανται άχρηστα⁽¹⁶⁾, αυτά, όπως είδαμε και ανωτέρω, αυξήθηκαν κυρίως σε δολάρια. Οι υποστηρικτές του συστήματος ήλπιζαν ότι ο προσδιορισμός των συναλλαγματικών ισοτιμιών από τις δυνάμεις της αγοράς και όχι από τις εθνικές κυβερνήσεις θα ήταν επωφελής για το Δ.Ν.Σ. Αποδείχθηκε όμως ότι οι κυβερνήσεις δεν ήταν δυνατόν να μείνουν αδιάφορες με αυτό, που συμβαίνει στις αγορές συναλλάγματος. Οι μεταβολές των ισοτιμιών και των επιτοκίων που προκαλούν η κερδοσκοπία και οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων μπορεί να έχουν καταστροφικά αποτελέσματα σε ορισμένους παραγωγικούς κλάδους, αλλά και σε ολόκληρη την οικονομία. Π.χ. η απότομη ανατίμηση του δολλαρίου έναντι του γιεν, στις αρχές της δεκαετίας του 1980 είχε καταστροφικά αποτελέσματα στην αμερικάνικη αυτοκινητοβιομηχανία⁽¹⁷⁾. Και το χειρότερο είναι ότι οι κεντρικές τράπεζες εμφανίζονται σήμερα με περιορισμένες δυνατότητες να ελέγξουν τη δύναμη των αγορών: σε περιόδους κερδοσκοπικών εντάσεων τα παραδοσιακά όπλα των επιτοκίων και των επίσημων αποθεμάτων αποδεικνύονται ανεπαρκή για να αντιμετωπίσουν τις διαθέσεις των αγορών. Σήμερα, στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία τον πρώτο ρόλο στη δια-

μόρφωση των συναλλαγματικών ισοτιμιών παίζουν οι διεθνείς χρηματιστηριακοί επενδυτές. Εξ' ου και η μεγάλη ανάπτυξη των χρηματιστηριακών παραγώγων, τα οποία μπορεί να αποδειχθούν το ίδιο επικίνδυνα, όπως και τα ευρωδολλάρια εδώ και εικοσιπέντε περίπου χρόνια. Από ένα παγκόσμιο νομισματικό σύστημα, που διευθύνετο από τις εθνικές κυβερνήσεις υπό την αιγίδα του Δ.Ν.Τ. περάσαμε σε ένα σύστημα, όπου τον σταθεροποιητικό ή αποσταθεροποιητικό ρόλο παίζουν οι αγορές σε παγκόσμιο επίπεδο.

Από την μέχρι τώρα ανάλυση συμπεραίνουμε ότι:

Ενώ το δολλάριο εξακολουθεί να κυριαρχεί στο Δ.Ν.Σ, οι Η.Π.Α. έχουν απεμπολίσει τις ευθύνες, που απορρέουν από τον διεθνή ρόλο του δολλαρίου.

Το σύστημα των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών διέψευσε τις ελπίδες των υποστηρικτών του.

Οι κεντρικές τράπεζες εμφανίζονται πιο αδύναμες απ' ό,τι στο παρελθόν να αντιμετωπίζουν τις αναταραχές στις αγορές συναλλάγματος και η παγκόσμια νομισματική τάξη εξαρτάται εν πολλοίς από τους διεθνείς επενδυτές.

3. Συμπεράσματα - προοπτικές

Για το Δ.Ν.Σ. η Ο.Ν.Ε. και η εμφάνιση του Ευρώ, δημιουργεί μια καινούργια προοπτική. Το ευρώ μπορεί να επηρεάσει τον διεθνή ρόλο του δολλαρίου, αλλά και να δημιουργήσει νέα πλαίσια συνεργασίας στο παγκόσμιο νομισματικό πεδίο. Η συγχώνευση πολλών νομισμάτων σε ένα, δίνει λογικά την δυνατότητα στο ευρώ να παίξει αποφασιστικό ρόλο στις διεθνείς νομισματικές εξελίξεις και να καταστεί διεθνές νόμισμα, όταν μάλιστα είναι το κοινό νόμισμα μιας αναμφισβήτητα μεγάλης οικονομικής δύναμης, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Όμως, στο σημείο αυτό είμαστε αναγκασμένοι να εκφράσουμε ορισμένες επιφυλάξεις. Το ευρώ δεν μπορεί να συγκριθεί ούτε με την περίπτωση του δολλαρίου, η κυριαρχία του οποίου εκπορευόταν από την παντοδυναμία των Η.Π.Α. μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ούτε με την αναμφισβήτητη ηγεμονία της στερλίνας, απόρροια της Βρετανικής μονοκρατορίας τον 19ο αιώνα. Το ευρώ είναι αποτέλεσμα περισσότερο πολιτικής απόφασης

των χωρών της Κοινότητας και δεν στηρίζεται σε μια συγκεκριμένη εθνική κυριαρχία. Για να είμαστε πιο ακριβείς, οι Ευρωπαίοι ηγέτες, βλέποντας ότι ένα σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών μεταξύ των χωρών της Κοινότητας δεν μπορεί να επιβιώσει⁽¹⁸⁾, προχώρησαν στην δημιουργία κοινού νομίσματος, για να υποδηλώσουν τον οριστικό χαρακτήρα αυτής της απόφασης. Έτσι λοιπόν δεν γνωρίζουμε κατά πόσο το ευρώ είναι εύκολο να καθιερωθεί ως διεθνές νόμισμα, εκτοπίζοντας ως ένα σημείο το δολλάριο, η κυριαρχία του οποίου μέχρι σήμερα ουδόλως έχει υποχωρήσει. Και είναι αρκετά περιεργό το γεγονός ότι το δολλάριο ανατιμάται συνεχώς ως προς το ευρώ, και μάλιστα σε μία περίοδο, όπου η αμερικάνικη οικονομία δεν περνάει την καλύτερη φάση της ενώ η ευρωπαϊκή οικονομία εμφανίζεται ανθεκτικότερη. Πράγματι, ενώ τον Ιανουάριο του 1999 η σχέση δολλαρίου - ευρώ ήταν $1\$ = 0,85$ ευρώ, την 1.1.2001 η σχέση διαμορφώνεται σε $1\$ = 1,06$ ευρώ, ήτοι μια ανατίμηση του δολλαρίου έναντι του ευρώ κατά 25% κάτι που δεν είναι καθόλου αμελητέο.

Μια πιθανή εξήγηση γι' αυτό είναι, ότι, επειδή το ρίσκο στις διεθνείς κεφαλαιαγορές έχει αυξηθεί από την πιθανότητα μιας νέας ύφεσης, το δολλάριο και πάλι αντιμετωπίζεται ως το ασφαλέστερο καταφύγιο, με αποτέλεσμα πολλές επενδυτικές τοποθετήσεις να κατευθύνονται προς αυτό. Σε κάθε περίπτωση, νομίζουμε ότι η καθιέρωση του ευρώ ως διεθνές νόμισμα δεν θα είναι γρήγορη. Δεν γνωρίζουμε εξ άλλου και εάν η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση ευνοεί την γρήγορη διεθνοποίηση του ευρώ, εφόσον αυτή οδηγεί σε μερική απώλεια του ελέγχου της προσφοράς χρήματος. Πράγματι, η προσφορά χρήματος θα αυξάνει κάθε φορά, που μια τράπεζα ανά τον κόσμο χορηγεί μια πίστωση σε ευρώ. Η σχέση όμως μεταξύ προσφοράς χρήματος και πληθωρισμού θα καταστήσει τους Ευρωπαίους πολύ προσεκτικούς στην γρήγορη διεθνοποίησή του.

Πάντως, αναμφίβολα η Ευρωπαϊκή Ένωση θα συμβάλει ώστε να εξελιχθεί το Δ.Ν.Σ. σε ένα τριπολικό σύστημα, όπου πρωτεύοντα ρόλο θα παίξουν το δολλάριο, το ευρώ και το γιεν. Εξ άλλου, η ηγεμονία του Δ.Ν.Σ. από μία μόνο χώρα σήμερα είναι σχεδόν αδύνατη. Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας έχει δημιουργήσει σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των οικονομιών. Εξ αυτού του γεγονότος το "παιχνίδι" της ηγεμονίας δεν είναι όπως αυτό του παρελθόντος. Εάν π.χ. η Ιαπωνία αποφασίσει να μην αγοράζει ομόλογα του αμερικανικού δημοσίου, μια τέτοια από-

φαση θα προκαλούσε τόση αναταραχή στις χρηματιστηριακές αγορές, που οι συνέπειες για την Ιαπωνία θα ήταν τόσο δυσμενείς όσο και για τις Η.Π.Α. Μέσα σε αυτό το καινούργιο “παγκόσμιο γίγνεσθαι” οι θεωρούμενες μεγάλες δυνάμεις είναι πλέον πιο τρωτές. Η ηγεμονία θα πρέπει να εξασκείται με τρόπο πιο υπεύθυνο και όχι με την έννοια της κυριαρχίας. Ακόμα και οι ασθενέστερες οικονομίες, λόγω της αλληλεξάρτησης, θα παίζουν αποφασιστικό ρόλο στις οικονομικές εξελίξεις.

Σε κάθε περίπτωση, μία πιο στενή παγκόσμια συνεργασία σε νομισματικό επίπεδο επιβάλλεται σήμερα όσο ποτέ άλλοτε. Η παγκόσμια οικονομία διέρχεται μια λεπτή φάση και πολλοί ομιλούν ήδη για μια επερχόμενη ύφεση. Ας μην λησμονούμε ότι η έλλειψη νομισματικής συνεργασίας συνέβαλε στην Μεγάλη Ύφεση του 1929⁽¹⁹⁾. Ας ελπίσουμε ότι η ιστορία δεν θα επαναληφθεί.

Abstract

Ιωάννης Χρηστίδης: *The International Monetary System in a new road*

The I.M.F. is going through a delicate phase. The United States have disclaimed their responsibilities as a leading power, while fluctuating interest rates have belied the hopes of their proponents. At a time when the global economy is on the threshold of recession and international capital markets play an increasingly important role, a new international monetary order is becoming an urgent need. The emergence of the euro creates prospects for a tripolar international monetary system, which could lead to greater worldwide monetary stability.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Είναι μια έκφραση εκπορευόμενη από τις Η.Π.Α., που σημαίνει έλλειψη δολαρίων.
2. RUEFF JACQUES., *Le lancinant problème des balances des paiement*, Payot, 1966.
3. Η πολιτική της “ήπιας αδιαφορίας”.
4. Για την ύφεση του 1973 βλέπε: Χουμανίδης Λάζαρος, “Περί των υφέσεων και του πληθωρισμού από του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι του έτους 1990”, «Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας», Ιαν. - Δεκ. 1997, σελ. 37-69.
5. Η ομάδα του G5 περιελάμβανε τις Ηνωμένες Πολιτείες, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία, την Ιαπωνία, τη Δυτική Γερμανία.
6. Από το όνομα του ξενοδοχείου Plaza της Νέας Υόρκης, όπου συνήλθε το G5.
7. Βεργόπουλος Κώστας: Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη χίμαιρα, εκδ. «Νέα Σύνορα –Α. Λιβάνη», Αθήνα 1999, σελ. 180.
8. Ratna Sahay, Carlos Vegh. “La dollarisation dans les économies en transition”, *Problèmes économiques*, Μάιος 1995.
9. Ο Kindleberger χρησιμοποιεί μια πιο ήπια έκφραση αυτή του “leadership”, *The International Economic order, essays on financial crisis and international public goods*, Haevester - Wheatseaf, 1988.
10. Siroën J. M., *L’ économie mondiale*, Paris, Armand Colin 1988 σελ. 33-36.
11. Krugman P., Obstfeld M. “Διεθνής Οικονομική” Αθήνα 1995, Εκδ. Κριτική σελ. 467-470.
12. Πολλοί οικονομολόγοι ομιλούν ήδη για την αμερικάνικη παρακμή. Kennedy P. “Naissance et déclin des grandes puissances”, Payot, 1991.
13. Kindleberger C., *The World in Depression 1929, 1939*, Μπέροκλεϋ, 1986.
14. Friedman M., *Inflation et systèmes monétaires*, Calman-Lévy Paris, 1976 σελ. 344.

15. Χρηστίδης Ι. ,”Οικονομική σύγκλιση στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος”, Εφημερίδα Η Καθημερινή, 18 Μαΐου 1993.
16. Friedman M., ενθ. ανωτέρω, σελ. 343.
17. Tobin J., Wyplosz C., “Two cases for sand in the wheels of international finance”, The Economic Journal, Ιανουάριος 1995.
18. Είναι γνωστή η διάλυση του “νομισματικού φιδιού”, αλλά και οι τεράστιες δυσκολίες, που αντιμετώπισε το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (Ε.Ν.Σ.) του οποίου το περιθώριο διακύμανσης τον Αύγουστο του 1993 διευρύνθηκε από $\pm 2,25\%$ σε $\pm 15\%$ γύρω από τις διμερείς ισοτιμίες προκειμένου να επιβιώσει.
19. Χουμανίδης Λ., ενθ. ανωτ., σελ. 39.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργόπουλος, Κ.(1999): Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη χίμαιρα, εκδ. «Νέα Σύνορα – Α. Λιβάνη», Αθήνα.
- Denizet, J.(1987): Le dollar: histoire du système monétaire international depuis 1945, ed. Hachette, Paris.
- Denis, A.(1987): L' économie mondiale, ed. La Découverte, Paris.
- Θάνος, Γ.(2002): Η Ελληνική Χρηματοπιστωτική Πολιτική υπό το πρίσμα των εξελίξεων του Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Νομισματικού Συστήματος, 1930-2000, (υπό έκδοση μονογραφία).
- Fitoussi J., P.(1995): Le débat interdit: monnaies, Europe, pauvreté, ed. Arléa, Paris.
- Friedman, M.(1976): Inflation et systèmes monétaires, ed. Calman - Lévy, Paris.
- Galbraith, J. - Κ.(1992): Brève Histoire de l' euphorie financière, ed. Le Seuil, Paris.

- Kennedy, P.(1991): *Naissance et déclin des grandes puissances*, ed. Payot, Paris.
- Kindleberger, C.(1988): *The International Economic order, essays on financial crisis and international public goods*, Haevester - Wheatseaf.
- Kindleberger, C.(1986): *The World in Depression 1929, 1939*, Μπέρολκεϋ.
- Krugman P., Obstfeld M.(1985): *Διεθνής Οικονομική*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.
- Πελαγίδης, Θ.(1994): *Η νέα παγκόσμια οικονομία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.
- Ratna S., Carlos V.(1995 Μάιος): “La dollarisation dans les économies en transition”. *Problèmes économiques*.
- Rueff, S.(1966): “Le lancinant problème des balances des paiements” ed. Payot, Paris.
- Siroen, J.M.(1988): “L’ économie mondiale”, ed. Armand Colin, Paris.
- Tobin J., Wyplosz C.(1995 Ιαν.): “Two cases for sand in the wheels of international finance”, *The Economic journal*.
- Wallerstein, I.(1996): *Le capitalisme historique*, ed. La Découverte, Paris.
- Χουμανίδης, Λ.(1997 Ιαν.): “Περί των Υφέσεων και του Πληθωρισμού, από του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι του έτους 1990”, *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας*.
- Χρησιτίδης, Ι.(1993, 18 Μαΐου): “Οικονομική σύγκλιση στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος”, *Εφημερίδα Η Καθημερινή*.

“THE CHOICE OF FLAG IN THE LIGHT OF NON – COMPLIED VESSELS”

GEORGE P. VLACHOS

University of Piraeus

1. Introduction

The issue of flag choice is mostly related to the issue of the quality level. Nevertheless, many times the rate of detention or deficiency that distinguishes a certain flag can be used in a way that can characterize the flag as one of quality level or not. Thus, our analysis aims to prove that the number of detentions or deficiencies that distinguishes each flag cannot be solely an accurate indication for characterizing the specific flag.¹

Consequently, we have classified the main maritime flags according to the number of vessels registered in their registry. The particular classification has been based not only on the number of detentions but also on the number of deficiencies.

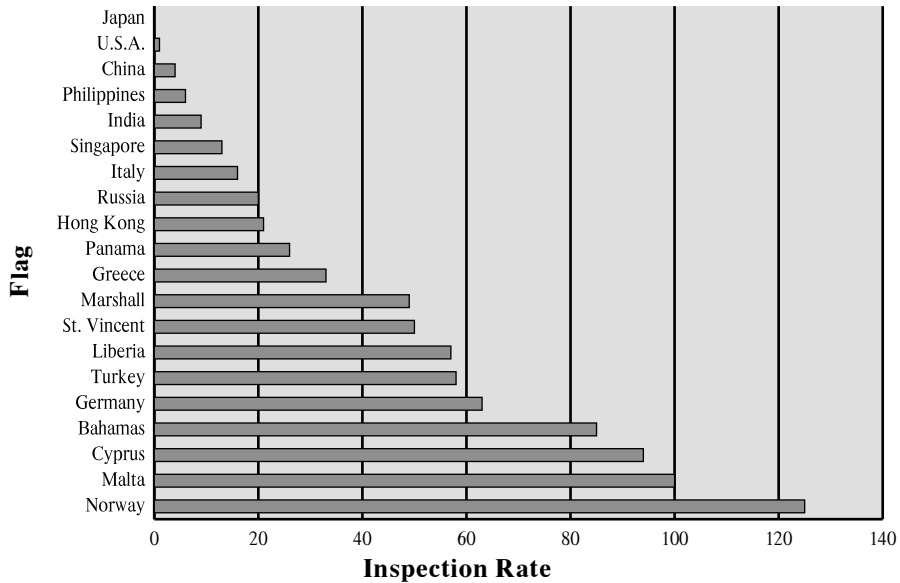
Additionally, we consider executing the same estimations for the number of inspections essentially in order to prove that certain flags are remaining the first choice of inspection for the Port State Control without having a remarkable rate of substandard vessels under their flag.

2. The classification of flags according vessels' inspections

According to the following Graph based on data from the Blue Book it is observed that the Flags of Convenience has been subject of inspection from the Port State Control. The increased inspection number on vessels flying flags of Open Registries such as Panama, Malta or Bahamas is due to the prevalent concept within the marine industry that the flexibility of requirements, which enables the reduction of the operational cost of vessels, results to less safe practices. At this point lies the argument from many players of the sector that the Flag of Convenience has been a target of the Port State Control whereas the other Flags enjoy better treatment.²

Table 1
Inspections per fleet number

However, a further analysis of the above crucial matter, about the number of inspections in accordance to the “flag requirements”, imposes the estimation of the Inspection Rate. That rate is the number of

inspections per flag divided by the total number of vessel under the particular flag.³ In this approach, the number of inspections is a proportion of the fleet number and a more accurate indicator to evaluate the classification of flags according to inspections. An illustrative case is the flag of Panama, which although has been an attraction for the Port State Control, as a Flag of Convenience someone can argue according to the concept analyzed before, is ranked in the middle in the last approach. The particular case explains the phenomenon of the increased number of inspections for a flag as a result of the increased number of vessel register in the specific flag.

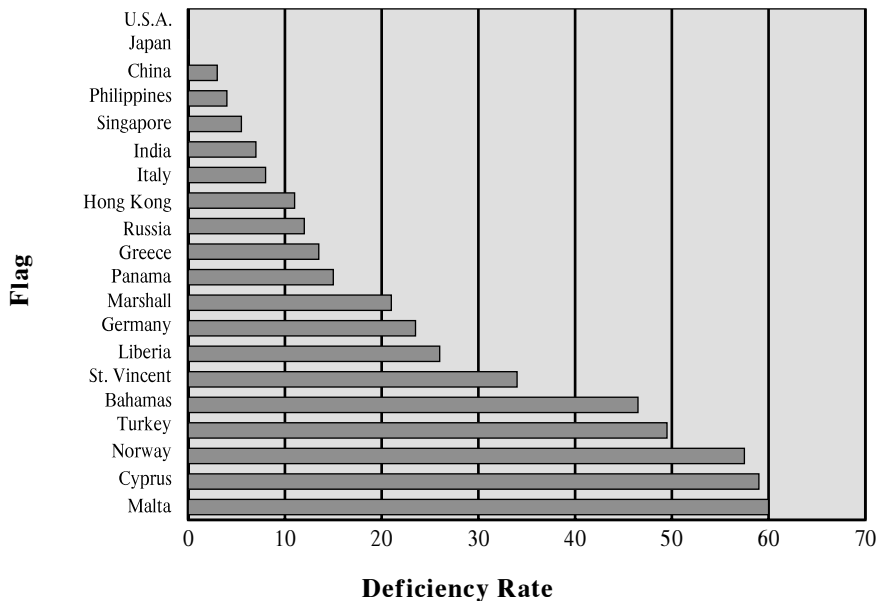
3. The classification of flags according vessels' deficiencies

A different quality measurement is the classification of Flags according to the absolute number of deficiencies.⁴ However, it is necessary to analytically be explained the term deficiency. Hence, the deficiencies are related to the following categories in order to their number reported from surveyors:

- Ship's certificates and documentation
- Crew
- Accommodation
- Food and catering
- Working space
- Life saving appliances
- Fire fighting appliances
- Accident prevention
- Safety in general
- Alarm– signals
- Cargo
- Load lines
- Mooring Arrangements
- Propulsion & aux machinery
- Navigation

Radio
 Marine pollution – annex I
 Tankers (def specify for)
 Marine pollution – annex II
 SOLAS related operational def.
 MARPOL related operational def.
 Marine pollution – annex III
 Marine pollution – annex V
 ISM
 Other def. Clearly hazardous safety
 Other def. Not Clearly hazardous safety

Table 2
Deficiencies / fleet number

Furthermore, there is a many-sided approach where the Deficiency rate estimates the number of deficiencies in relation to fleet size of the flag. The particular rate is derived from the number of inspections divided by the

number of vessels registered in each flag. The classification of flags according Deficiency Rate gives a different view about the quality of each flag. Thus, many flags that have been characterised as Flag of Convenience have been ranked at a better position of the traditional ones.⁵ At this point it should be mentioned that after the detection of a deficiency the most common actions taken (according to their presentation) are the followings:

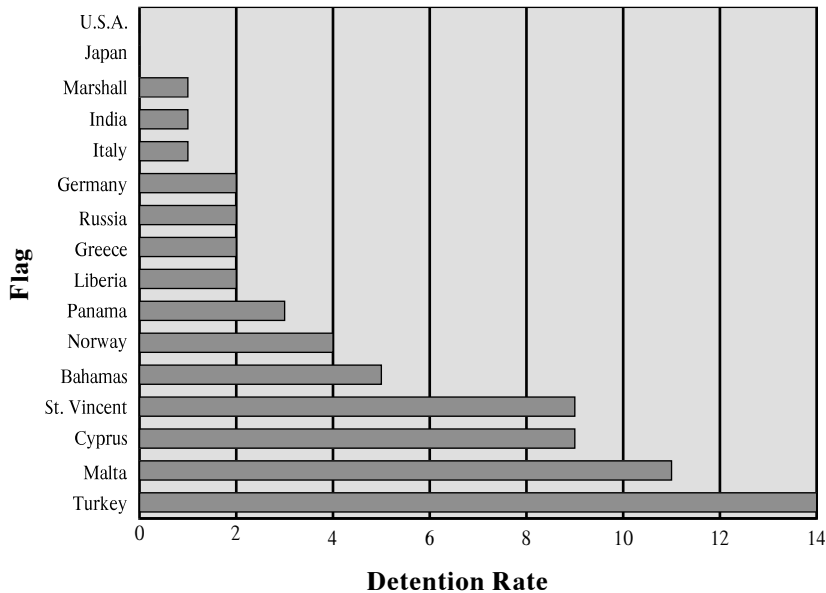
- Def. Rectified
- Rectified at next port
- Rectified within 14 days
- Rectified before depart
- Rectify non-conformity within 3 months
- Major non-conformity
- Grounds for delay
- Grounds for detention
- Info next port
- Info flag state/consul
- Flag state consulted
- Info region state
- Info class society
- Temp substitution
- Discharge
- Letter of warning issued
- Low withdrawal
- Other

4. The classification of flags according vessels' detentions

According the Port State Control results and the published data, we have drawn up the next graph, which is present the total detentions in accordance with the total number of vessels any flag have.

As we may observe, the worst detention percentage, is that of Turkish flag, followed by flags which are characterized as FOC, or Open Registries.

Table 3
Detentions / fleet number

5. Cluster analysis

In this part of the research there is an advanced classification of the flags by applying the methodology of K-means Cluster Analysis. This procedure attempts to identify relatively homogeneous groups of cases based on selected characteristics, using an algorithm that can handle large numbers of cases. Based on the logic of the specific analysis, the closer observations belongs to the same cluster whereas, the distant cases are classified into different clusters. Ideally, the cases under the same cluster should have been homogenous and the cases from different cluster heterogeneous.

Distances are computed using simple Euclidean distance. In the particular application it has been used the Inspection Rate, Deficiency Rate and the Detention Rate as the variables, which can describe the quality nature of each flag in the most accurate way. The results from the applied methodology are shown in the following table.

Table 4

Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3
Panama	Liberia	Bahamas
Greece	St. Vincent	Malta
Singapore	Marshall	Cyprus
Japan	Germany	Norway
China	Turkey	
USA		
Russia		
Italy		
Hong Kong		
India		
Philippines		

According to the above table the flags analyzed in the specific research can be divided into three different groups (Cluster 1, Cluster 2, Cluster 3) in relation to their Detention Rate, Inspection Rate, Deficiency Rate. That means that the flags of Panama, Greece, Singapore, Japan, China, USA, Russia, Italy, Hong Kong, Philippines, and India which belong to the same cluster, are characterized by the almost same Inspection Rate, Deficiency Rate, Detention Rate. The Cluster 1 includes the flags that have a relatively low Rate compared with the other clusters.

The Cluster 2 that includes the flags of Liberia, St. Vincent, Marshall, Germany and Turkey has a middle Rate of Inspections, Deficiencies, and Inspections, greater than Cluster 1 but smaller than Cluster 2. Whereas, under the Cluster 3, the flags of Bahamas, Malta, Cyprus and Norway have a significant Rate of Inspections, Deficiencies, Inspections which can be an discouraging reason for their selection.

Based on the assumption that the Rates of Inspections, Deficiencies, Inspections can be considered as quality indicators for a flag. Then it is possible to classify the flags according to their quality by using a multisided criterion. Therefore the Cluster 1, Cluster 2, Cluster 3 represents a High, Middle and Low quality. The initial above table can be transformed into the following:

Table 5
Cluster Analysis Results

Flags of High Quality	Japan, USA, China, Russia, Italy, Hong Kong, Philippines, India, Panama, Greece, Singapore
Flags of Middle Quality	Liberia, St. Vincent, Marshall, Germany, Turkey
Flags of Low Quality	Bahamas, Malta, Cyprus, Norway

6. Conclusions – Suggestions

Flag States carry the primary responsibility for ensuring that shipowners on their registries maintain and crew their ships to international standards. Many flag States do so, but many others do not.⁶ The Commission is concerned that the irresponsibility of the latter group enables the sub-standard shipowners to evade regulations and to apply the lowest standards of recruitment, training, payment and treatment of crews. Many flag States have increasingly delegated their responsibility for statutory inspections to classification societies or independent surveyors, as they lack the resources and manpower necessary to administer their fleets. The inspection process has become increasingly commercialized, and it is said commercial considerations have increasingly been permitted to outweigh safety or regulatory factors.

The issue is not whether the flag State operates an open or a second register, or if it places competitive pressures on other flags. It is a question of whether the flag State is properly conducting its operations in accordance with international convention requirements. Flag States have flexibility in deciding how to administer their ship registers, but they also

have the primary responsibility to ensure that the delegated authority of their choice is fulfilling the States' international obligations.

It is recommended that: Flag States rigorously apply the IMO Assembly Resolutions A. 739(18) and A. 789(18) concerning the monitoring of their Recognised Organisations.

The most prevalent gap in some flag States' administrations is the application of minimum international labor standards. Where these flag States have adopted international standards, they often are not implemented due to the absence of an administrative infrastructure.⁷ The same flag States tend to delegate much of their safety regulatory responsibilities to classification societies as Recognized Organizations, but have made no effort to apply corresponding labor safeguards.

Classification societies are regularly appointed as Recognized Organizations because of their worldwide presence and technical competence. They are well placed to perform regulatory functions on behalf of national administrations, provided they meet their obligations to assure vessels meet agreed international standards. The delegation of labor regulation offers potential for additional commercial opportunities for those classification societies wishing to acquire the necessary skills. It would also provide a solution for flag States that wish to apply international minimum standards, but do not have the resources to build their own administrative infrastructure to improve their performance.

Sub-standard ships exist because of the financial benefits an owner can obtain by avoiding compliance with international standards and regulations.⁸ If flag States are not prepared to ensure compliance with international requirements, then port States must take a tougher stance to eliminate the financial benefits a sub-standard owner can achieve.

The corollary to better targeting of sub-standard shipping is recognition of good operators who actively seek to comply with international standards.⁹ The US Coast Guard has implemented from 1 January 2001 a program to identify quality ships, which are rewarded through fewer inspections and extended recognition of certificates of compliance. Consideration is also being given to a reduction in port fees for vessels meeting designated criteria, similar to that of the Rotterdam Green Award. Details of quality ships also will be given public recognition. Quality ships also can expect to achieve commercial benefits in terms of more work,

fewer delays and possibly reduced insurance and port fees.

It is recommended that: Port States control regimes, led by the Paris MOU, implement reward systems for quality ships similar to the US Coast Guard "Qualship 21" program.¹⁰

One feature of the Qualship21 program is that the ship must be registered with a flag State that has submitted its Self-Assessment of Flag State Performance to the IMO and provided a copy to the US Coast Guard. The Commission believes this is a useful criterion which emphasises the responsibility of the flag State for implementing international convention requirements. It also provides a commercial incentive for the shipowner to register with a responsible flag State.

It is recommended that Port State control authorities, led by the US Coast Guard, the Paris MOU and the Tokyo MOU, include as a factor in the targeting of ships whether or not flag States have satisfactorily submitted and made public the IMO Self Assessment Form on Flag State Performance.

Abstract

George P. Vlachos: *The choice of flag in the light of non - complied vessels*

Unambiguously, the issue of the flag choice is of the greatest importance for every shipowner. The ultimate choice depends on parameters that are mentioned on the bibliography whereas; the main factor that influences the most such as a choice is the cost and particularly, the direct cost.

Based on that concept the parts involved in the marine industry focus on the direct and indirect profits derived from the choice of a flag while they do not pay the required attention to the side results of the particular choice.

Objective of the present paper is to identify the quality characteristics that should be co-estimated as the quantitative ones during the procedure of the flag choice.

Furthermore, in our analysis we have attempted to classify the most important maritime flags according to the actual rates of deficiencies and detentions after the inspection from the Port State Control. Thus, we conclude in a choice of three distinctive quality levels where we can classify the main flags.

However, the particular classification cannot be preventive for the flag choice, but it includes factors that should be taken into consideration during the stage of flag choice.

REFERENCES

- 1,2. OECD (1996): Comparative Advantages Obtained by Some Shipowners as a Result of Non-observance of International Rules and Standards, OECD/GD (96) 4.
3. Vlachos, G.P. (2001): “The Economics of non-compliance and the Role of the Flag State”, 2nd International Conference on Maritime Safety, University of Aegean.
4. Paris Memorandum of Understanding, Blue Book, page 23.
5. OECD (2001): The Costs to Users of Sub-standard Shipping, DSTI/DOT/MTC (2001) 4.
6. OECD (July 1998): Safety and Environmental Protection, Discussion Paper on Possible Actions to Combat Substandard Shipping by Involving Players Other than the Shipowner in the Shipping Market, DSTI/DOT/MTC(98)10/Final.
7. Shashikumar, N. (1995): ‘Ownership and Operation of Oil tankers in the post – OPA ’90 environment : An analysis of costs, profits and complications’, SUNY Maritime College Transportation Management Conference, New York, May 1995.
8. Vlachos, G.P. (2000): “International Maritime Policy”, Stamoulis Publications, Athens 2000, pp. 544-563.
9. U.S.E.P.A. (1991): “Guides to Pollution Prevention: The Marine Maintenance and Repair Industry”.
10. Vlachos, G.P. (1999), “Merchant Marine & Marine Environment”, Stamoulis Publications, Athens 1999, pp. 463-483.

ΓΕΩΡΓΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΚΑΙ ΕΝΩΜΕΝΗ ΕΥΡΩΠΗ

Η αναγκαιότητα της Κοινής Γεωργικής Πολιτικής μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Γ. ΠΑΝΑΓΟΥ

Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καλαμάτας

1. Η κρατική παρέμβαση στις ευρωπαϊκές χώρες στο γεωργικό τομέα πριν από τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η Κοινή Γεωργική Πολιτική (Κ.Γ.Π) αποτελεί συνέχεια των εθνικών γεωργικών πολιτικών που προϋπήρχαν στις έξι (6) χώρες που υπέγραψαν τη Συνθήκη της Ρώμης το 1957. Άλλωστε το άρθρο 43§3α της Συνθήκης προβλέπει ότι οι εθνικές οργανώσεις αγορών υποκαθίστανται από την Κοινή Οργάνωση Αγορών (Κ.Ο.Α).

Για να κατανοήσουμε τη σύγχρονη Κ.Γ.Π. πρέπει να γνωρίσουμε τις εθνικές πολιτικές των κρατών-μελών και την ιστορία τους. Πρακτικά θα θιγούν ορισμένα μόνο κυρίαρχα χαρακτηριστικά των γεωργικών πολιτικών των βορειοδυτικών χωρών της Ευρώπης απ'όπου φαίνεται ότι αντλείται η έμπνευση της Κ.Γ.Π¹

---

* Ο συγγραφέας εκφράζει τις ευχαριστίες του στον Ομότιμο Καθηγητή κ. Λάζαρο Θ. Χουμανίδη για τα πολύτιμα σχόλια και προτάσεις του για τη βελτίωση του παρόντος άρθρου. Για τα λάθη που τυχόν εναπομένουν αποκλειστικά υπεύθυνος είναι ο συγγραφέας.

1.1 Η έκταση της παρέμβασης

Λίγοι τομείς γνώρισαν δημόσιες παρεμβάσεις στην έκταση που γνώρισε ο γεωργικός τομέας. Ακόμη και άκρως φιλελεύθερες χώρες διαθέτουν πολύπλοκη και ανεπτυγμένη γεωργική πολιτική. Η έκταση της δημόσιας στήριξης της γεωργίας οφείλεται σε τέσσερις (4) κατηγορίες αιτιών:

α. Την πολιτική σπουδαιότητα των γεωργών και των γεωργικών συμφερόντων.

Είναι γνωστό ότι σε πολλά κοινοβούλια, τα εκλογικά συστήματα έχουν ευνοήσει την υπεραντιπροσώπευση των γεωργικών περιοχών και συμφερόντων. Έτσι οι γεωργοί διαθέτουν μεγάλο αριθμό βουλευτών οι οποίοι υπεραμύνονται των συμφερόντων τους, επηρεάζοντας τις αποφάσεις προς την κατεύθυνση λήψης μέτρων στήριξης του γεωργικού εισοδήματος. Άλλωστε μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ακόμη και στις περισσότερες προηγμένες χώρες (με την εξαίρεση της Βρετανίας) ο αριθμός των γεωργών ήταν σημαντικός (το 1/3 του πληθυσμού της Γαλλίας π.χ.). Ακόμη και σήμερα όπου ο αριθμός των γεωργών έχει μειωθεί σημαντικά, αυτοί διαθέτουν στην Ευρώπη πολιτική δύναμη δυσανάλογα υψηλή σε σχέση με τον αριθμό τους. Τούτο εξηγείται, ίσως, από τη συμπάθεια που εμπνέουν (κυρίως στους συγγενείς τους, σήμερα αστούς, αλλά μέχρι πρότινος στο γεωργικό τομέα), από τη δύναμη και αποτελεσματικότητα των οργανώσεων τους, καθώς και από το ρόλο τους σε πολλές κυβερνήσεις συνεργασίας με ισχνή πλειοψηφία.

β. Τις πληγές που άφησαν οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι του 20ου αιώνα και οι συνέπειές τους, σε ότι αφορά τον εφοδιασμό των χωρών σε τρόφιμα.

Οι υποστηρικτές της γεωργίας χρησιμοποίησαν ακόμη και το επιχείρημα της εξασφάλισης διατροφικής επάρκειας, προκειμένου να δικαιολογήσουν μέτρα υποστήριξης της γεωργίας, κυρίως μέτρα προστασίας στα σύνορα. Σήμερα το επιχείρημα της ανάγκης στήριξης της γεωργίας για την εξασφάλιση της διατροφικής επάρκειας έχει εξασθενήσει, αφού σε πολλές χώρες (τουλάχιστον της Ε.Ε.) το ποσοστό αυτοεφοδιασμού (μέρος της εθνικής κατανάλωσης που εξασφαλίζεται από την εθνική παραγωγή), έχει προ πολλού χρόνου ξεπεράσει το 100%, λόγω ακριβώς της επιστημονικής προόδου που επέτρεψε ουσιαστική αύξηση της γεωργικής παραγωγής σε πολλές χώρες.

γ. Την απόκλιση του κόστους παραγωγής μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών αλλά και άλλων χωρών –κυρίως των Ηνωμένων Πολιτειών.

Ήδη από το 1880 που η τεχνολογική πρόοδος στον τομέα των ενδοαμερικανικών και υπερατλαντικών μεταφορών είχε μειώσει σημαντικά το κόστος, άρχισαν προσπάθειες προετοιμασίας έναντι των παραγωγών των νέων χωρών οι οποίοι παρήγαγαν και πωλούσαν σε πολύ χαμηλές τιμές. Για πολλούς πολιτικούς το χτύπημα που θα υφίσταντο οι γεωργοί των χωρών τους, εάν δεν προστατεύονταν, θα ήταν ισχυρό και συνεπώς πολιτικά ασύμφορο.

δ. Τις δυσκολίες προσαρμογής στις αλλαγές που σημειώνονται σε μια σημαντική δραστηριότητα όπως η γεωργία.

Μακροπρόθεσμα, η στενότητα της αγοράς καθιστά τη συγκέντρωση των εκμεταλλεύσεων πολύ αργή. Συνεπώς το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων αυτών δύσκολα θα προσεγγίσει το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων του νέου κόσμου. Οι γεωργοί έχουν μεγάλη δυσκολία να αλλάξουν επάγγελμα ή εξειδίκευση, κυρίως όταν το επίπεδο εκπαίδευσής τους είναι χαμηλό. Βραχυπρόθεσμα η γεωργική δραστηριότητα, της οποίας η παραγωγή υπόκειται σε ισχυρές διακυμάνσεις, στοχεύοντας κυρίως στην ικανοποίηση μιας ανελαστικής ζήτησης, υφίσταται έντονες διακυμάνσεις, στα έσοδά της. Επειδή οι εκμεταλλεύσεις των σύγχρονων μορφών παραγωγής έχουν μεγάλα ανελαστικά έξοδα (δεν μπορούν να σταματήσουν να αγοράζουν τροφή για το ζωικό κεφάλαιο και λιπάσματα με το πρόσχημα ότι έπεσε η τιμή του γάλακτος ή του σίτου) οι διακυμάνσεις των εσόδων της έχουν σημαντικές επιπτώσεις στα εισοδήματά τους. Αυτό θεωρείται απαράδεκτο στις σημερινές κοινωνίες όπου εκτιμάται ιδιαίτερα η σταθερότητα των εισοδημάτων. Συνεπώς ζητείται η σταθεροποιητική παρέμβαση του Κράτους την οποία όμως πρέπει να δικαιολογεί η αντικειμενική οικονομική ανάλυση ενώ θα τηρεί κριτική στάση στη στήριξη των τιμών.

1.2 Διαφορετικές εθνικές αντιδράσεις στις οικονομικές κρίσεις

Οι διάφορες ευρωπαϊκές χώρες αντιμετώπισαν στη σοβαρή γεωργική κρίση του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα, αντέδρασαν με αποκλίνοντα τρόπο. Οι διαφορές ως προς την αντίδρασή τους οφείλονταν κυρίως:

- στη θέση τους ως προς την ασφάλειά τους σε περίπτωση πολέμου, αφού ορισμένες ήταν παραδοσιακά ουδέτερες,
- στην σπουδαιότητα, από άποψη μεγέθους, του γεωργικού πληθυσμού τους,
- στον τεχνικό προσανατολισμό της γεωργίας τους.

Ένα πρώτο παράδειγμα αποτέλεσε το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο διατηρούσε μέχρι την κρίση του 1929 την υπερφιλελεύθερη θέση του ως προς τις εμπορίες των γεωργικών προϊόντων. Αυτό συνέβαινε επειδή η χώρα αυτή ήταν ήδη μια πολύ προωθημένη βιομηχανική χώρα και συνεπώς μπορούσε να αντέξει σ' αυτό του είδους τη γεωργική πολιτική. Επίσης, στρατιωτικά, ήταν εφικτή η εξάρτηση από τις εισαγωγές γεωργικών προϊόντων προερχόμενων από τις κτήσεις της, δεδομένου ότι ο τεράστιος εμπορικός στόλος και η ναυτική της δύναμη εξασφάλιζαν την ασφάλεια του επαρκούς εφοδιασμού της αγοράς της. Η πολιτική όμως αυτή οδήγησε σε σοβαρή γεωργική κρίση, με πτώση των πραγματικών τιμών, η οποία έγινε εν μέρει ανεκτή λόγω κυρίως:

- των δυνατοτήτων μετανάστευσης του γεωργικού πληθυσμού
- του μεγάλου μέσου μεγέθους των γεωργικών εκμεταλλεύσεων
- του υψηλού βαθμού εισαγωγής της τεχνολογίας στη γεωργία.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες το Ηνωμένο Βασίλειο υιοθέτησε την εμπορική του πολιτική που εδράζεται στην ελευθερία των συναλλαγών [Richonnier, 1985 Κεφ.2,3] και στην συστηματική αναζήτηση των περισσότερο οικονομικών πηγών ειδών διατροφής. Με άλλα λόγια είναι η «cheap food policy»² η κυρίαρχη θέση και ένα από τα θεμέλια της βιομηχανικής επιτυχίας. Ακόμη και σήμερα στα διάφορα όργανα της Ε.Ε. οι αντιπρόσωποι του Ηνωμένου Βασιλείου ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τα συμφέροντα των καταναλωτών. Γι' αυτούς η γεωργία είναι πρωτίστως «business» και όχι «way of life».

Οι μικρότερες χώρες και κυρίως η Δανία, η Ολλανδία και το Βέλγιο (το οποίο ήταν το περισσότερο βιομηχανοποιημένο από τις δύο προηγούμενες χώρες), επέλεξαν να ακολουθήσουν την οδό των ελεύθερων συναλλαγών του Ηνωμένου Βασιλείου, αποφεύγοντας ταυτόχρονα να θυσιάσουν τη γεωργία τους. Προχώρησαν σε αναπροσανατολισμό της, μέσω της εκπαίδευσης και της παροχής συμβουλών προς του γεωργούς προς την κατεύθυνση του μετασχηματισμού των ζωοτροφών, που εισάγονταν, σε ζωικά προϊόντα τα οποία κυρίως εξάγονταν (στο Ηνωμένο Βασίλειο

και τη Γερμανία κατά βάση). Αυτή η στρατηγική, η οποία συνίστατο στη χρησιμοποίηση των φθηνών δημητριακών (και των υποπροϊόντων της επεξεργασίας των ελαιούχων σπόρων) προσιδίαζε σε γεωργική δομή βασισμένη σε εκμεταλλεύσεις μικρού μεγέθους, που αντικαθιστούσαν την έκταση με εργασία και κεφάλαιο, κυρίως με τη μορφή αγοραζόμενων τροφίμων. Γι' αυτές τις χώρες ήταν πολύ σημαντικό να διατηρηθεί ο φθηνός εφοδιασμός σε ζωοτροφές. Αυτό το δανικό και ολλανδικό μοντέλο, το ακολούθησαν πολλές εκμεταλλεύσεις της Ομοσπονδιακής Γερμανίας και του δυτικού (Βρετάνη) και βόρειου τμήματος της Γαλλίας.

Εντούτοις η δεσπόζουσα αρχή της γεωργικής πολιτικής της Γερμανίας και της Γαλλίας απέκλινε ουσιαστικά από εκείνη της Δανίας και της Ολλανδίας κατά την περίοδο 1880-1940, αφού στηριζόταν σε έναν υψηλό προστατευτισμό, κυρίως ως προς τα δημητριακά.

Η προστατευτική αντίδραση αυτής της περιόδου προήλθε από το ισχυρό ρεύμα του αγροτικού σοσιαλισμού [Gervais, Servolin, Weil, 1965 σελ.30]³. Έτσι το κυρίαρχο στοιχείο της γεωργικής πολιτικής των χωρών αυτών αλλά και της Ιταλίας και Ισπανίας ήταν η στήριξη των γεωργικών τιμών μέσω δασμών και ποσοτικών περιορισμών. Στη Γερμανία η αναποτελεσματικότητα [Γεωργακόπουλος-Χρήστου, 1992 Κεφ.3,4] που συνήθως προκύπτει από τον προστατευτισμό καταπολεμήθηκε από τις πολύ σοβαρές προσπάθειες εκπαίδευσης και εκλαϊκευσης που καταβλήθηκαν.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία να τονισθεί είναι η απόκλιση ανάμεσα στις προτεραιότητες της γεωργικής πολιτικής του Ην.Βασιλείου και εκείνες των Ηπειρωτικών χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Οι τελευταίες, στις οποίες το κίνημα του αγροτικού σοσιαλισμού ήταν πολύ δυνατό, ήταν υπέρ μιας γεωργικής πολιτικής που θα προωθούσε μια κάποια μορφή οικογενειακής γεωργίας ενώ στο Ην. Βασίλειο αυτή η προτεραιότητα σπάνια εκφραζόταν.

Συμπερασματικά, από την εποχή της μεγάλης γεωργικής κρίσης του τέλους του 19ου αιώνα, οι παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας στο γεωργικό τομέα ήταν, σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες, πολλές. Η Κοινή Γεωργική Πολιτική έχει, λοιπόν, μια κληρονομιά τεράστια και διαφοροποιημένη που είναι δύσκολο να ομογενοποιηθεί. Η cheap food policy του Ην. Βασιλείου, η αναζήτηση φθηνών ζωοτροφών από τις μικρές χώρες προκειμένου να τις μετατρέψουν σε ζωικά προϊόντα, ο αγροτικός

σοσιαλισμός και προστατευτισμός της Γερμανίας και της Γαλλίας, η πολυπλοκότητα του μεσογειακού χώρου, συνιστούν κατευθύνσεις πολιτικής δύσκολα συμβιβάσιμες μεταξύ τους.

2. Γεωργία και Ευρώπη

Είναι χρήσιμο να διευκρινισθούν τα τεχνικογεωγραφικά χαρακτηριστικά των γεωργικών τομέων στους οποίους εφαρμόζεται η Κ.Γ.Π.

Αφήνοντας εκτός της Ανατολική Ευρώπη, η οποία βγαίνει τα τελευταία χρόνια από μια μακρά περίοδο όπου οι εφαρμοζόμενες γεωργικές πολιτικές ήταν τελείως διαφορετικές από αυτές της Δυτικής Ευρώπης, φαίνεται ότι είναι δυνατό να διακρίνει κανείς τρία είδη γεωργίας στις χώρες της Ε.Ε. Κυριότερα κριτήρια διάκρισης των ειδών αυτών είναι:

- ο προσανατολισμός της παραγωγής,
- το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και ο αριθμός εργαζομένων κατά στρέμμα,
- ο ευνοϊκός ή μη χαρακτήρας του γεωπονικού δυναμικού,
- η ικανότητα χρησιμοποίησης σύγχρονων γεωργικών τεχνικών.

Τα παραπάνω κριτήρια οδηγούν στη διάκριση τριών τύπων περιοχών.

I. Παραγωγικές πεδιάδες στα βορειοδυτικά

II. Μεσογειακές περιοχές

III. Μειονεκτικές περιοχές, κυρίως ορεινές.

2.1 Η παραγωγική και πεδινή βορειοδυτική Ευρώπη

Στην βορειοδυτική Ευρώπη οριζόμενη από τις πόλεις Μπαγιόν, Αμπερντίν, Σάννον, Λυβέκκην, η σπονδυλική στήλη της γεωργίας είναι η γαλακτοφόρος αγελάδα συνδυαζόμενη με την καλλιέργεια δημητριακών. Εκεί που τα εδάφη είναι βαριά - αργιλώδη (χώρα των Βάσκων, δυτική Αγγλία, Νορμανδία, Ολλανδία, Schleswig – Holstein κτλ) οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις είναι περιορισμένες και η βλάστηση κυριαρχεί. Στους καλά αποξηραμένους λιμιώνες και εκεί όπου οι εκμεταλλεύσεις είναι μεγάλες (γεγονός που επιτρέπει μικρότερη ένταση) το μέρος των δημη-

τριακών αυξάνει σημαντικά με ταυτόχρονη μείωση ή και αντικατάσταση της κτηνοτροφίας (Ανατολική Αγγλία, πεδιάδα Παρισίων και Ισπανική Μεξέτα κ.λπ.). Υπάρχει επίσης, κυρίως σε ορισμένες περιοχές (Βρετάνη, Δανία, Benelux) ένας μικρός αριθμός ημειξειδικευμένων εκμεταλλεύσεων στην ζωική παραγωγή που λέγονται «εκμεταλλεύσεις χωρίς έδαφος» (exploitations hors sol) διότι εξαρτώνται από ζωοτροφές που αγοράζονται εκτός της εκμετάλλευσης. Η αποδοτικότητα αυτών των εκμεταλλεύσεων χωρίς έδαφος (χοιροτροφικών και πτηνοτροφικών) εξαρτάται από τη σχέση τιμών μεταξύ ζωοτροφών και ζωικών προϊόντων, ενώ τα οικονομικά αποτελέσματα των σιτοπαραγωγικών και γαλακτο-παραγωγικών εκμεταλλεύσεων είναι ευαίσθητα στις σχέσεις τιμών του τύπου λιπάσματα/ σίτος, καύσιμα/σίτος, λιπάσματα/γάλα κτλ. Υπάρχει, ιδιαίτερα στην Ολλανδία, μια τάση οργάνωσης των γαλακτοπαραγωγικών εκμεταλλεύσεων κατά το πρότυπο των εκμεταλλεύσεων χωρίς έδαφος, με σημαντικές αγορές ζωοτροφών (πάνω από δύο τόνους κατ' αγελάδα και κατ' έτος). Έτσι η εκτροφή των αγελάδων γαλακτοπαραγωγής τείνει να προσομοιάσει σε εκείνη των μονογαστρικών με ότι αρνητικό αυτό συνεπάγεται, αφού οδηγεί σε σπατάλη εισαγόμενων πόρων.[Bergmann-Baudin, 1989 σελ.97-98]

Η γεωργία της βορειοδυτικής Ευρώπης όπως παρουσιάζεται, είναι μία από τις περισσότερο προηγμένες του κόσμου, αφού μπόρεσε εδώ και 50 χρόνια να υιοθετήσει ταχύτερα τις σύγχρονες τεχνολογίες. Οι γεωργοί της, συχνά καλά πληροφορημένοι και πλαισιωμένοι, διαθέτοντας σημαντικά κεφάλαια και ευρισκόμενοι πλησίον των μεγαλύτερων αγορών που αποτελούνται από ευκατάστατους καταναλωτές, αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες, που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν «κανονικές». Βέβαια εξακολουθούν να υπάρχουν μεταξύ των γεωργών που δραστηριοποιούνται στο γεωγραφικό αυτό χώρο διαφορές στα εισοδήματα, αλλά αυτές παραμένουν περιορισμένες, οφειλόμενες κυρίως στα πλεονεκτήματα του τόπου εγκατάστασης των εκμεταλλεύσεων, στη διαφοροποίηση των δομών (οικονομικό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων) και στις αποκλίσεις ως προς την ένταση της εισαγωγής της νέας τεχνολογίας στις διάφορες εκμεταλλεύσεις.

Δεδομένης της καλής της κατάστασης, της συνολικής της δυναμικής και κυρίως της ομοιογένειάς στο συνδυασμό των παραγωγικών της πόρων, αυτή η γεωγραφική περιοχή, στηριζόμενη ουσιαστικά στο ζεύγος

γαλακτοπαραγωγικές αγελάδες - δημητριακά, δεν υπέστη ουδεμία αναδιάταξη στη γεωργική γεωγραφία της υπό την επήρεια της δημιουργίας της ΕΟΚ. Ο φιλελευθερισμός στο εμπόριο δημιουργεί εμπορικές ροές ανάμεσα σε χώρες που διαφέρουν μεταξύ τους όχι όμως και μεταξύ ομοίων χωρών. Γιατί λοιπόν να μεταφέρονται τα γαλακτοκομικά προϊόντα από το Δουβλίνο στο Άαρχους και από το Ανόβερο στο Niort;

2.2 Η Μεσογειακή Ευρώπη

Χαρακτηρίζεται κυρίως από την διαφοροποίηση των φυσικών συνθηκών, την ποικιλία της παραγωγής και την ετερογένεια των σταδίων ανάπτυξης, των δομών και των εισοδημάτων. Ιστορικά η μεσογειακή γεωργία ήταν εξειδικευμένη και εμπορευματοποιημένη ήδη από την αρχαιότητα και μάλιστα πολύ ενωρίτερα από εκείνη των «βαρβάρων» του βορρά. Σήμερα εμφανίζεται συχνά ως υποανάπτυκτη.

Ορισμένες περιοχές του Νότου είναι, όταν αρδεύονται, υψηλού γεωργικού δυναμικού αποδίδοντας παραγωγή υψηλής αξίας κατά μονάδα εδάφους, όπως τα φρούτα, τα λαχανικά, τα άνθη και κυρίως τα πρώιμα λαχανικά (ή, ενδεχομένως, τα όψιμα και εκτός εποχής).

Άλλες ζώνες έχουν, εξαιτίας του άγονου χαρακτήρα τους, περιορισμένες δυνατότητες μη δυνάμενες, πολλές φορές, να εξασφαλίσουν τη διατροφή ενός ζώου κατά εκτάριο ή, προκειμένου για καλλιέργειες, την παραγωγή μερικών δεκάδων κιλών σιτηρών κατά εκτάριο.

Συγκρινόμενη με τον προσανατολισμό της Βόρειας Ευρώπης που επικεντρώνεται σε ένα μικρό αριθμό προϊόντων, κυρίως ζωικών, η Νότια Ευρώπη παράγει μεγάλο αριθμό προϊόντων κυρίως φυτικών. Πρόκειται συχνά για θαμνώδες καλλιέργειες (αμπελοειδή, φρουτοπαραγωγικά δένδρα, ελιά) των οποίων η διάρκεια ζωής είναι μεγάλη. Όταν οι οικονομικοί όροι μεταβάλλονται – γεγονός το οποίο αποτελεί ρουτίνα στην εποχή μας – η γεωργία στη Μεσόγειο αντιμετωπίζει δυσκολίες στον αναπροσανατολισμό της. Επιπλέον η γεωργία της διατρέφει απευθείας τον άνθρωπο, ενώ στις Βορειοδυτικές Ευρώπης το μεγάλο μέρος των εκτάσεων χρησιμεύει για την παραγωγή ζωοτροφών.

Οι εκμεταλλεύσεις στο Μεσογειακό χώρο είναι πολύ περισσότερες ετερογενείς από αυτές της Βορειοανατολικής Ευρώπης. Κάποιες από αυτές

είναι μεγάλες καπιταλιστικές μονάδες στηριζόμενες σε πολυάριθμους ακτήμονες. Άλλες είναι μικροϊδιοκτησίες οι οποίες δεν μπορούν να ζήσουν μια οικογένεια, αλλά στις οποίες αγκιστρώνονται αυτοί που τις κατέχουν.

Ο ενεργός γεωργικός πληθυσμός στη Μεσόγειο περιλαμβάνει πολλούς εποχιακούς εργάτες με ασταθές ασφαλιστικό status. Εκτός από αυτούς τους μισθωτούς, έρχονται να εργασθούν στην εκμετάλλευση, κυρίως την εποχή της συγκομιδής, πολλά μέλη της οικογένειας υπό διευρυμένη μορφή. Αυτή η μεσογειακή γεωργία ολοκληρώνεται μέσα σε μια ιδιαίτερα πολύπλοκη αγροτική κοινωνία η οποία παραμένει πολύ παραδοσιακή, κατακερματισμένη σε φατρίες και πελατειακά δίκτυα. Οι ιθύνοντες, αυτής της κοινωνίας αντιτίθενται συχνά στις αλλαγές που θα υπέσκαπταν την εξουσία τους.

Στον ετερογενή, άνισο, πολύπλοκο αυτό Νότο, το άνοιγμα των συνόρων με τη δημιουργία της ΕΟΚ, προκάλεσε μια επιτάχυνση του ενδοπεριφερειακού ανταγωνισμού. Έτσι οι περιοχές στα νότια της Γερμανίας, οι οποίες συνιστούσαν την πρωτόλεια ζώνη αυτής της χώρας δέχονταν τον ανταγωνισμό από τις εισαγωγές φρούτων και λαχανικών προερχόμενων από περισσότερο μεσογειακές περιοχές. Οι παραγωγοί φρούτων και λαχανικών της νότια Αγγλίας παρπονούντο από τον αυξημένο ανταγωνισμό λόγω της εφαρμογής της αρχής της ελεύθερης κυκλοφορίας. Οι Γάλλοι παραγωγοί επιτραπέζιων σταφυλιών (με παραγωγή μικρότερη του 1 τόνου/στρέμμα) έχουν δυσκολίες απέναντι στους Ιταλούς συναδέλφους τους (3 τόνου/στρέμμα στην νότια Ιταλία). Αντίστοιχα η καλλιέργεια σιτηρών και η παραγωγή αγελαδινού γάλακτος υπεχώρησαν κάτω από την επιρροή της άφιξης των προϊόντων του βορρά.

2.3 ΟΙ Μειονεκτικές Περιοχές

Το τρίτο είδος ευρωπαϊκής γεωργίας είναι και εκείνο που δυσκολότερα εντοπίζεται γεωγραφικά, αφού συναντάται ταυτόχρονα στη Σκωτία και στην Καλαβρία, στα Πυρηναία και την περιοχή Βοσγίων. Ασφαλώς η Νότια Ευρώπη έχει τη μερίδα του λέοντος.

Μια αγροτική περιοχή καλείται μειονεκτική όταν το κόστος παραγωγής των τροφίμων που παράγει είναι υψηλό σε σχέση με τις μη μειονε-

κτικές περιοχές. Οι λόγοι αυτών των αποκλίσεων στο κόστος οφείλεται κυρίως:

- στην κλίση του εδάφους η οποία καθιστά τη μηχανική του καλλιέργεια αδύνατη ή πολύ ακριβή,
- στο ελαττωματικό υδάτινο δυναμικό (κακή αποξήρανση των εδαφών),
- στο ελάχιστο ευνοϊκό για την ανάπτυξη των φυτών κλίμα (πολύ κρύο, πολύ ξηρό).

Για την κατανόηση της γεωργικής πολιτική είναι σημαντικό να υπογραμμίσει κανείς ότι τα μειονεκτήματα από τα οποία υποφέρουν σήμερα οι μειονεκτικές περιοχές επιδεινώθηκαν σε σχέση με την εποχή της παραδοσιακής γεωργίας με τη χειρωνακτική εργασία ή με τις ελαφρές ζωήλατες μηχανές. Όταν υπήρχε βρεγμένο ένα τμήμα του αγρού, ήταν δυνατό χωρίς υπερβολικό κόστος, να επανέλθει ο γεωργός προκειμένου να το καλλιεργήσει όταν θα είχε στεγνώσει. Σήμερα με τις μεγάλες μηχανές, πρέπει να καλλιεργηθεί ο αγρός δια μιας ή να αφεθούν ακαλλιέργητες οι μη καλά αποξηραίνόμενες ζώνες. Παρομοίως η κλίση του εδάφους ήταν, τότε, ένα μειονέκτημα για την καλλιέργειά του και όχι ένα εμπόδιο, όπως σήμερα.

Παλαιότερα, οι διαφορές στο κόστος παραγωγής, πολύ μικρότερες άλλωστε, περιοριζόνταν ακόμη περισσότερο από το υψηλό κόστος των μεταφορών και τη σχετική απομόνωση των μειονεκτικών περιοχών. Σίγουρα, η παραγωγή μιας ποσότητας σίτου στις Άλπεις ήταν περισσότερο ακριβή από την παραγωγή ίδιας ποσότητας στην περιοχή Brabant, αλλά ο σίτος των βόρειων πεδιάδων της Ευρώπης, δεν ήταν δυνατό να μεταφερθεί στις ορεινές περιοχές για να ανταγωνισθεί την τοπική παραγωγή. Η έξοδος από την απομόνωση πολλών απομονωμένων περιοχών προκάλεσε την καταστροφή της γεωργίας τους, οφειλόμενη σε δύο φαινόμενα:

- Τη συρροή προϊόντων προερχόμενων από τις μη μειονεκτικές περιοχές η οποία προκάλεσε τη μείωση των τιμών και συνεπώς των γεωργικών εισοδημάτων και στη συνέχεια την εξαφάνιση των προϊόντων των μειονεκτικών περιοχών λόγω του αναπτυχθέντος ανταγωνισμού (η παραγωγή σιτηρών πρακτικά σταμάτησε στη μη μηχανοποιήσιμες περιοχές).
- Οι κάτοικοι των μειονεκτικών περιοχών, καθιστάμενοι περισσότε-

ρο κινητικοί εξαιτίας της βελτίωσης της εκπαίδευσής τους, ανεχώρησαν για περισσότερο παραγωγικές περιοχές, όπου οι μισθοί ήταν υψηλότεροι. Το γεγονός τούτο προκάλεσε, σωρευτικά, γήρανση του εναπομείναντος πληθυσμού, απογοήτευση και υποβιβασμό της ποιότητας των δημόσιων υπηρεσιών, με αποτέλεσμα την αποτροπή της εγκατάστασης στις περιοχές αυτές νέων δραστηριοτήτων.

Ασφαλώς αυτά τα ειδικά προβλήματα των μειονεκτικών περιοχών προϋπήρχαν της δημιουργίας της ΕΟΚ και δεν οφείλονται στην ύπαρξή της. Αλλά δεν είναι άσχετα για την μελέτη της Κ.Γ.Π. Πράγματι η Κ.Γ.Π. και η Συνθήκη της Ρώμης, με την υιοθέτηση της αρχής της ελεύθερης κυκλοφορίας επέτειναν την πίεση επί των τιμών στις μειονεκτικές περιοχές και ευνόησαν την κινητικότητα των εργαζομένων στη γεωργία. Με άλλα λόγια, η πολιτική βούληση όσον αφορά την εφαρμογή ειδικών πολιτικών για τη γεωργία των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, εκδηλώνεται με διαφορετική ένταση από χώρα σε χώρα-μέλος της Ε.Ε.

Για ορισμένες χώρες όπως η Ελβετία και η Νορβηγία, η εξαφάνιση της γεωργίας από τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές θα ισοδυναμούσε με την απώλεια όλης της γεωργικής ανθρώπινης και φυσικής κληρονομιάς. Αυτό θα ήταν απαράδεκτο. Το ίδιο συμβαίνει με την Ιταλία, την Ελλάδα και σε μικρότερο βαθμό με τη Γαλλία, τη Γερμανία ή τη Σκωτία. Αντίθετα για άλλες χώρες-μέλη (Αγγλία, Βέλγιο, Δανία, Ολλανδία), το πρόβλημα αυτό είναι δευτερεύον. Το γεγονός αυτό συνιστά ένα επιπλέον εμπόδιο στην επεξεργασία και εφαρμογή κοινοτικών πολιτικών στο συγκεκριμένο τομέα.

Η τεχνική και γεωπονική πρόοδος κατά τον τελευταίο αιώνα, δεν κατάφεραν, τελικά, να καταργήσουν τις φυσικές διαφορές μεταξύ περιοχών. Και σήμερα ακόμη πολλές επιλογές στο γεωργικό τομέα επιβάλλονται από τα φυσικά χαρακτηριστικά των περιοχών. Ασφαλώς με τη χρησιμοποίηση προηγμένων τεχνολογιών και άφθονων κεφαλαίων θα μπορούσαμε να καλλιεργήσουμε καφέ στη Βαυαρία. Δεδομένου όμως του αυξημένου ανταγωνισμού και της μείωσης του ποσοστού κέρδους που απορρέει από αυτόν, οι διαφορές στο γεωργικό περιβάλλον (έδαφος, κλίμα κτλ) καθορίζουν, κατά μεγάλο μέρος, τη φύση των εφαρμοζόμενων καλλιεργειών. Υπάρχει λοιπόν μια διαφοροποιημένη κατανομή της γεωργικής παραγωγής στις διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Μόνο οι καλές πεδιάδες του βορείου και βορειοανατολικού τμήματος της διαθέ-

των ένα είδος ομοιομορφίας όπου κυριαρχεί το ζεύγος γαλακτοφόρος αγελάδα - δημητριακά.

Η τάση του κόστους μεταφοράς – τάση μακροχρόνια – και η ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών που επεβλήθη από τη Συνθήκη της Ρώμης, ενίσχυσαν τον ανταγωνισμό μεταξύ περιοχών.

Αυτό το φαινόμενο (ενίσχυση του ανταγωνισμού μεταξύ περιοχών) λειτουργεί κατά την έννοια Βορράς - Νότος (και αντίστροφα) με κέρδη (φρούτα, λαχανικά) και ζημιές (σιτηρά, αγελαδινό γάλα) για το Νότο. Οι μειονεκτικές περιοχές, των οποίων τα μειονεκτήματα καθίσταντο ολοένα και εντονότερα, πριν τη δημιουργία της ΕΟΚ, εξαιτίας των διαφόρων καινοτομιών, είναι, συνολικά, χαμένες. Η γεωργική δυναμική που αναπτύχθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προκάλεσε τη γεωργική τους κατάρρευση.

3. Η γεωργία σε μια προδιαγεγραμμένη δυναμική

Η προηγούμενη γεωγραφική παρουσίαση αφορούσε, κυρίως, εξελίξεις που σημειώθηκαν σε μια σχετικά μακρά περίοδο ενός περίπου αιώνα (από το τέλος του 19ου μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 20ου). Προκειμένου όμως να καταστούν σαφείς οι λόγοι δημιουργίας της Κ.Γ.Π., πρέπει να διευκρινισθεί η δράση ορισμένων δυνάμεων που έδρασαν με ιδιαίτερη ένταση μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και προκάλεσαν πραγματική κοσμογονία στην ευρωπαϊκή γεωργία.

3.1 Η επιτάχυνση της τεχνολογικής προόδου και η αυξανόμενη ένταση κεφαλαίου

Κυρίαρχο γεγονός είναι η αυξανόμενη διείσδυση της επιστήμης στις γεωργικές δραστηριότητες. Ασφαλώς πολλές καινοτομίες εισήχθησαν στην γεωργία πριν από το 1945. Όμως ο ρυθμός υιοθέτησης τους επιταχύνθηκε ουσιαστικά από το 1945.

Οι κύριες καινοτομίες είναι στο τομέα της γενετικής με τη δημιουργία νέων φυτικών ποικιλιών (υβρίδια) και η επιλογή ζωικών ειδών υψηλού δυναμικού (γαλακτοπαραγωγικές αγελάδες, χοιρινά ταχείας ανάπτυξης,

ωοτόκες όρνιθες που γεννούν περισσότερα από 250 αυγά κατ' έτος, όρνιθες κρεατοπαραγωγής ταχείας ανάπτυξης κτλ). Αυτό το βελτιωμένο γενετικό υλικό δεν πραγματοποιεί τις δυνατότητες του παρά μόνο εάν η χημική πρόοδος εξασφαλίσει:

- βελτίωση της παραγωγικής ικανότητας των φυτών (χημικά λιπάσματα),
- προστασία των καλλιεργειών από τους εχθρούς των (έντομα, παράσιτα κτλ),
- επαρκή τροφή των ζώων (καλύτερη συντήρηση των ζωοτροφών, συμπυκνωμένες ζωοτροφές κτλ). Τέλος υπάρχουν καινοτομίες στον μηχανολογικό τομέα, από τις οποίες οι πιο θεαματικές αφορούν τα γεωργικά άροτρα. Επιτρέπουν καλύτερη καλλιέργεια της γης (και εξοικονομούν γη, αφού πριν τον πόλεμο τα υποζύγια κατανάλωναν την παραγωγή του 10% των γεωργικών γαιών) και αυξάνουν σημαντικά την παραγωγικότητα της εργασίας.

Ο γεωργός που διαθέτει τρακτέρ μεγάλης ιπποδύναμης καλλιεργεί σήμερα 10 ή 20 εκτάρια ημερησίως, ενώ ο πατέρας του με το άλογο ή το βόδι καλλιεργούσε, καταβάλλοντας περισσότερο κόπο, μισό ή ένα εκτάριο.

Σήμερα στη Βορειοδυτική Ευρώπη, όλες οι εργασίες στους αγρούς είναι μηχανοποιημένες. Οι κοινωνικά διαταρακτικές επιπτώσεις του εκμηχανισμού της γεωργίας αυξάνουν συνεχώς.

Υπάρχει συνεπώς αύξηση της χρησιμοποίησης του κεφαλαίου (κατά ha και κατά εργαζόμενο, τόσο υπό τη μορφή ενδιάμεσης κατανάλωσης (λιπάσματα, ζωοτροφές, καύσιμα), όσο και υπό μορφή διαρκών κεφαλαιουχικών αγαθών (εργείων βελτιώσεων, κτιρίων και εξοπλισμού, μηχανών). Μία από τις συνέπειες αυτής της εξέλιξης είναι η αύξηση του χρέους των γεωργών.

3.2 Η μείωση του γεωργικού πληθυσμού

Απέναντι στην αυξανόμενη χρήση του κεφαλαίου, υπάρχει επιταχυνόμενη μείωση του ενεργού γεωργικού πληθυσμού (κατ' απόλυτη αξία και σε σχέση με άλλες δραστηριότητες). Ο παρακάτω πίνακας δείχνει ανάγλυφα πόσο ταχεία ήταν αυτή η πτώση μεταξύ 1960-1995.

Πίνακας 1
Η μείωση του ενεργού γεωργικού πληθυσμού
στην Ε.Ε., 1960 – 1995 κατά χώρα

	Αριθμός γεωργών σε χιλιάδες		1995 σε % του 1960
	1960	1995	
Γερμανία*	3.623	711	20
Βέλγιο	300	80	27
Δανία	362	105	29
Γαλλία	4.189	1015	24
Ιρλανδία	390	218	56
Ιταλία	6.611	1818	27
Λουξεμβούργο	21,9	5	23
Ολλανδία	408	210	51
Ην.Βασίλειο	1.134	384	34
Ελλάς	2.019	616	31
Ευρώπη 10			

Πηγή: Eurostat

* Γερμανία (επανένωση)

Αυτό το φαινόμενο συχνά αποκαλείται «αγροτική έξοδος». Η πτώση του ενεργού γεωργικού πληθυσμού οφείλεται στο γεγονός ότι ο αριθμός των νέων που επιλέγουν το γεωργικό τομέα δραστηριοποίησης είναι μικρότερος από τον αριθμό των αποχωρούντων ηλικιωμένων γεωργών (θάνατοι, σύνταξη). Οι αποχωρήσεις γεωργών που βρίσκονται σε ενεργό ηλικία (επαγγελματικός αναπροσανατολισμός) είναι μάλλον σπάνιες. Συνεπώς το περιεχόμενο του όρου «έξοδος» μάλλον δεν επαληθεύεται. Ο όρος «αγροτική» είναι επίσης αδόκιμος, αφού πρόκειται για την γενικότερη απασχόληση στο γεωργικό τομέα.

Έστω και αν γενικότερα υπάρχει μικρός αριθμός ατόμων που αναπροσανατολίζονται επαγγελματικά και κυρίως αποχωρήσεις νέων που εγκαταλείπουν το χωριό καταγωγής, το κοινωνικό κόστος του φαινομένου αυτού δεν είναι αμελητέο. Είναι σαφές ότι η πτώση του ενεργού γεωργικού πληθυσμού με ποσοστό που ξεπερνά ορισμένα επίπεδα (τα οποία είναι δύσκολο να καθορισθούν) καθίσταται από κοινωνική άποψη δύσκολα ανεκτή.

Επιπλέον, στις μειονεκτικές περιοχές χωρίς άλλες, πέρα της γεωργικής, δραστηριότητας, η πτώση του ενεργού γεωργικού πληθυσμού οδηγεί σε φθορά του κοινωνικού ιστού, σε απομόνωση, σε αύξηση του κόστους των δημοσίων υπηρεσιών και πτώση της ποιότητάς τους, γεγονότα που μπορούν να επιταχύνουν τις αποχωρήσεις και να οδηγήσουν στην εγκατάλειψη και την ερήμωση ως αποτέλεσμα μιας σωρευτικής διαδικασίας.

Είναι σημαντικό όμως να τονισθεί πόσο ευεργετική ήταν για όλη την Ευρώπη η μείωση του υπεράριθμου ενεργού γεωργικού πληθυσμού μετά το 1945. Προσέφερε εργάτες για τη βιομηχανική ανάπτυξη, επέτρεψε την αύξηση των μέσων εισοδημάτων, αφού η μέση κατ' αξίαν παραγωγικότητα ενός εργαζομένου εκτός γεωργίας ήταν καθαρά υψηλότερη από εκείνη ενός γεωργού. Επίσης ευνόησε τη βελτίωση της παραγωγικότητας και των εισοδημάτων αυτών που παρέμειναν στη γεωργία, αφού επέτρεψε την αύξηση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων.

3.3 Λιγότερες εκμεταλλεύσεις αλλά μεγαλύτερου μεγέθους

Στη Β.Ευρώπη η τρέχουσα περίοδος χαρακτηρίζεται από τη μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων (και την παράλληλη αύξηση του μέσου μεγέθους αυτών που απομένουν, αφού η συνολική γεωργική έκταση παραμένει σχεδόν σταθερή). Αυτό το φαινόμενο είναι θετικό από πολλές απόψεις.

Επιτρέπει την αύξηση της παραγωγικότητας και των εισοδημάτων. Παρακινεί λιγότερο προς την εντατικοποίηση με τη μορφή της γαλακτοπαραγωγής ή της κτηνοτροφίας «χωρίς έδαφος» (χοιρινά, πουλερικά) που η Ε.Ε διαθέτει σε αφθονία και συνεπώς δύσκολα εξάγει. Απεναντίας οι μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις χρηματοδοτούνται δυσκολότερα και περιορίζουν τον αριθμό των ατόμων που μπορούν να επωφεληθούν από τα ωφελήματα του ανεξάρτητου επαγγέλματος.

Το φαινόμενο της συγκέντρωσης ήταν έντονο κατά την περίοδο 1960 – 77 στις χώρες της Β. Ευρώπης, με την εξαίρεση της Ιρλανδίας. Στην Ιταλία επίσης, η μετατροπή των δομών γίνεται με αργό ρυθμό. Πρέπει να τονισθεί, εντούτοις, ότι οι Ιταλικές στατιστικές δεν είναι αξιόπιστες και οδηγούν συχνά σε σημαντικές υπερεκτιμήσεις⁴.

Τα παραπάνω εμφανίζονται στον ακόλουθο πίνακα

Πίνακας 2
Η μείωση του αριθμού των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην Ε.Ε.

	Αριθμός εκμ/σεων σε χιλ.		1995 σε % του 1960
	1960	1995	
Γερμανία	1315	567	43
Βέλγιο	199	71	36
Δανία	193	69	36
Γαλλία	1774	735	41
Ιρλανδία	278	153	55
Ιταλία	2756	2482	90
Λουξεμβούργο	10	3	30
Ολλανδία	230	113	49
Ην.Βασίλειο	443	234	53
Ελλάς	–	773	
Ευρώπη 10			

Πηγή: Eurostat

Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι αυτό το φαινόμενο έγγειας συγκέντρωσης μέσω της μείωσης του αριθμού των εκμεταλλεύσεων, δεν είχε για αποτέλεσμα την αύξηση των ακτημόνων. Το ποσοστό της προσφερόμενης από μισθωτούς εργασίας εξακολουθεί να παραμένει μικρό, εκτός από τη Βρετανία όπου ανέρχεται σε 53% (1986).

3.4 Οι εκμεταλλεύσεις παραμένουν οικογενειακές

Παρά τις προβλέψεις του Marx και του Kautsky⁵, η συγκέντρωση των εκμεταλλεύσεων σε μεγάλες «καπιταλιστικές» μονάδες που να χρησιμοποιούν ένα πολυάριθμο εργατικό δυναμικό δεν επαληθεύτηκε. Τα δεδομένα του πίνακα 2 αποδεικνύουν μια αφενός μέτρια συγκέντρωση εκμεταλλεύσεων και αφετέρου ότι το κύριο μέρος της εργασίας παραμένει η οικογενειακή εργασία. Π.χ στη Γαλλία το 1980, υπήρχαν μόνο 17000 εκμεταλλεύσεις επι συνόλου άνω του 1 εκατ., που χρησιμοποιούσαν σε μόνη βάση τουλάχιστον 3 μισθωτούς (7.500 εκμεταλλεύσεις χρησιμοποιούν 5 μισθωτούς).

Εξαιρέση αποτελούν μόνο ορισμένες περιοχές της Ανατολικής Αγγλίας, της Ιταλίας ή της Νότιας Ισπανίας, καθώς και ορισμένα είδη παραγωγής (αμπελώνας της Καμπανίας, διακοσμητική κηπουρική).

Παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες γεωργικές εκμεταλλεύσεις της Ε.Ε. παραμένουν οικογενειακού χαρακτήρα, έχουν υποστεί βαθιές αλλαγές. Σε άλλο άρθρο μας⁶ έχουμε αναλύσει την καπιταλιστική τους ένταση και το υψηλό ποσοστό χρέωσής τους. Είναι περισσότερο εξειδικευμένες, γεγονός που συνεπάγεται μεγαλύτερη αστάθεια. Ο γεωργός του 2000 είναι σπανίως μονοκαλλιεργητής (παρότι η μονοκαλλιέργεια είναι σύνηθες φαινόμενο για τους παραγωγούς γάλακτος και πολλούς αμπελοργούς), διαθέτει ένα ελάχιστο διαφοροποιημένο καλλιεργητικό σύστημα και αγοράζει συχνότατα, τα γάλα, τα αυγά ή τις πατάτες για τη διατροφή της οικογένειάς του.

Αυτή η μορφή της γεωργίας είναι σταθερά προσανατολισμένη στην πώληση και συνεπώς στην εμπορευματοποιημένη οικονομία. Αγοράζει και πωλεί σε μεγάλο ποσοστό και τα αποτελέσματα της είναι, κατά συνέπεια, ιδιαίτερα ευαίσθητα στις σχέσεις τιμών. Αυτές οι σχέσεις με ορισμένους προμηθευτές τους (ζωοτροφές) και ορισμένους αγοραστές (όρνιθες κρεατοπαραγωγής, λαχανικά για κονσέρβες κτλ) κωδικοποιούνται συχνά μέσω συμβολαίων οιωνεί κάθετης ολοκλήρωσης, τα οποία μειώνουν δραστικά την αυτονομία των γεωργών.

Κατά συνέπεια οι βαθιές αλλαγές στη δομή των εκμεταλλεύσεων έχουν οδηγήσει σε αποδοτικές εκμεταλλεύσεις, ικανές να ενσωματώσουν κάθε πρόοδο, οι οποίες όμως, ταυτόχρονα, χαρακτηρίζονται από μεγάλη ακαμψία λόγω του μεγάλου μεγέθους και της εξειδίκευσης των επενδύσεών τους. Ο αναπροσανατολισμός των εκμεταλλεύσεων αυτών σε περίπτωση εξωγενών αλλαγών είναι πολύ δύσκολος.

Πρέπει να υπογραμμισθούν επίσης οι βαθιές αλλαγές που υπέστησαν οι γεωργικές κοινωνίες της Ευρώπης, οι οποίες έχασαν, κατά το μεγαλύτερο μέρος, τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής τους και νοοτροπίας τους.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η παραπάνω «αισιόδοξη» περιγραφή των γεωργικών δομών που βασίζονται στην κυριαρχία των σύγχρονων οικογενειακών εκμεταλλεύσεων ώστε τα απορρέοντα από αυτές εισοδήματα να είναι ικανοποιητικά, δεν ισχύει παρά για τις καλύτερες των περιοχών όπως η Κάτω Σαξωνία, η Ανατολική Αγγλία, η Πεδιάδα των Παρισίων κτλ. Σε πολλές περιοχές, οι σύγχρονες οικογενειακές εκμεταλ-

λεύσεις αποτελούν τη μειοψηφία ή απλούστατα δεν υπάρχουν, αφήνοντας τη θέση τους στις φτωχές και μερικής απασχόλησης εκμεταλλεύσεις.

Στη Ν. Ευρώπη και στις μειονεκτικές περιοχές, η διαρθρωτική κατάσταση είναι συχνά ακόμη περισσότερο δύσκολη, χαρακτηριζόμενη από μεγαλύτερη ετερογένεια.

3.5 Ο διαρθρωτικός μετασχηματισμός οφείλει ελάχιστα στην εφαρμοζόμενη αγροτική πολιτική

Όλη αυτή η δυναμική βασίστηκε στη ζήτηση των γεωργικών προϊόντων (υψηλή εξαιτίας της συνολικής δημογραφικής αύξησης και της αύξησης των εισοδημάτων – παρά τις χαμηλές εισοδηματικές ελαστικότητες⁷) και στη ζήτηση μη γεωργικών εργατών, η οποία συνέβαλε στη μείωση του υπερπληθυσμού των γεωργικών περιοχών και επέτρεψε την αύξηση του μέσου μεγέθους των εκμεταλλεύσεων.

Επίσης η γεωργία επωφελήθηκε μιας αξιοσημείωτης εισροής καινοτομιών. Οι βιομηχανίες πωλώντας τις συνήθειες εισροές της γεωργίας και τα κεφαλαιουχικά αγαθά, ικανοποιούσαν πάντα, ή πολλές φορές υποκινούσαν ακόμη τη ζήτηση των γεωργών, το ίδιο και οι πιστώσεις στη γεωργία ήταν άφθονες και φθηνές (τουλάχιστον στη Β. Ευρώπη).

Τίποτε η σχεδόν τίποτε από τα παραπάνω δεν πρέπει να αποδοθεί στην αγροτική πολιτική. Ο ουσιώδης κινητήριος μοχλός ήταν ο συνολικός δυναμισμός των ευρωπαϊκών οικονομιών που δημιούργησαν ζήτηση για προϊόντα και ανθρώπους. Επίσης, η εγγύηση σταθερών τιμών που εξασφάλισαν οι γεωργοί, υπό την σκέπη της εκάστοτε γεωργικής πολιτικής στην αρχή αλλά και της Κ.Γ.Π. αργότερα, έπαιξε σημαντικό ρόλο προστατεύοντας τους από τη μείωση του εισοδήματος που θα γινόταν εξαιτίας της πληθώρας της παραγωγής, εάν οι πολιτικές αυτές δεν υπήρχαν.

Από το έτος 1970, η κατάσταση έχει χειροτερεύσει σημαντικά. Πολλές από τις εξωγενείς δυνάμεις που οδήγησαν τη γεωργία στην οδό του μετασχηματισμού και της ταχείας ανάπτυξης έχασαν το δυναμισμό τους. Ο πληθυσμός παύει να αυξάνει, τα εισοδήματα των καταναλωτών καθιλώνονται και ενίοτε μειώνονται, ενώ η ανεργία αυξάνει.

Αυτή η μεταστροφή της κατάστασης καταδεικνύεται συχνά από τους ευρωπαίους ειδικούς ως «κρίση» (υπονοώντας κρίση του παγκόσμιου

καπιταλισμού). Θα πρέπει μάλλον να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για κρίση της ευρωπαϊκής οικονομίας και της ευρωπαϊκής οικονομικής πολιτικής αφού ο υπόλοιπος κόσμος (Ιαπωνία, Ηνωμένες Πολιτείες) παρουσιάζει δυναμική εξέλιξη.

4. Η Κ.Γ.Π. είναι αναπόφευκτη

4.1. Η οικονομική κοινότητα είναι αδύνατη χωρίς σωστό πρόγραμμα για τη γεωργία

Η γενική θεωρία των Οικονομικών Ενώσεων και των Ζωνών Ελευθέρων Ανταλλαγών αναγνωρίζει σ' αυτές τέσσερα (4) κύρια είδη πλεονεκτημάτων:

1. Το άνοιγμα των συνόρων επιτρέπει την συμπληρωματικότητα μεταξύ περιοχών, γεγονός που οδηγεί σε μεγαλύτερο καταμερισμό της εργασίας και μείωση του κόστους,
2. Το άνοιγμα των συνόρων ευνοεί την μεγέθυνση των επιχειρήσεων, καθώς και την επίτευξη οικονομικών κλίμακος,
3. Ενίσχυση του ανταγωνισμού, γεγονός που ωθεί προς την αύξηση της αποδοτικότητας,
4. Αύξηση της Οικονομικής ευρωστίας της Ένωσης ως προς τον υπόλοιπο κόσμο.

Αυτά τα πλεονεκτήματα δεν είναι ορατά στην περίπτωση του ευρωπαϊκού γεωργικού τομέα. Όπως φάνηκε και από την προηγούμενη ανάλυση, ο ανταγωνισμός στο πλαίσιο ενός ιδιαίτερα εξατομικευμένου τομέα όπως ο γεωργικός είναι αυξημένος, ενώ οι οικονομίες κλίμακος επιτυγχάνονται ακόμη και σε μία χώρα του μεγέθους του Λουξεμβούργου. Το τέταρτο επιχείρημα που αφορά τη διαπραγματευτική δύναμη της Ένωσης στις εμπορικές σχέσεις, δεν είναι αμελητέο, κυρίως όταν, όπως σήμερα, η διατροφική αγορά περιορίζεται.

Σε ότι αφορά το πρώτο επιχείρημα, αποδείξαμε ότι υπήρξε ελάχιστη συμπληρωματικότητα – κατά την έννοια Ανατολή και Δύση. Αλλά, συνολικά, ο καταμερισμός της εργασίας είναι ένα γενικά αποδεκτό πλεονέκτημα.

Οι πραγματικοί λόγοι για τους οποίους, από την αρχή της δημιουργίας της ΕΟΚ, αποφασίστηκε να μην εξαιρεθεί η γεωργία, θα πρέπει να ανα-

ζητηθούν εκτός των τεσσάρων επιχειρημάτων που αναφέραμε. Συνίσταται, κυρίως, στην οικονομική αναγκαιότητα εναρμονισμού των τιμών των τροφίμων και στην πολιτική αναγκαιότητα της παραχώρησης αντισταθμίσεων προς τη Γαλλία, η οποία θεωρούσε ότι έχανε σε βιομηχανικό επίπεδο εξαιτίας της ίδρυσης της Ε.Ο.Κ.

Η αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας⁸, η οποία είναι ένα από τα ουσιαστικά στοιχεία της Συνθήκης της Ρώμης, όπως και κάθε δασμολογικής ένωσης, πρέπει να συνοδεύεται από κανόνες που να εμποδίζουν τις στρεβλώσεις του ανταγωνισμού μεταξύ επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου αλλά και μεταξύ των διαφόρων κρατών-μελών. Οι εν λόγω στρεβλώσεις δημιουργούνται από τις διαφορές στο κόστος διατροφής, το οποίο συνιστά σημαντικό στοιχείο του κόστους παραγωγής που επιδρά επί του επιπέδου των μισθών. Είναι απαραίτητη λοιπόν η επίτευξη παρεμφερούς κόστους διατροφής από χώρα σε χώρα της κοινότητας. Αυτό δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί εάν δεν εφαρμοσθεί η ελεύθερη κυκλοφορία στα γεωργικά προϊόντα και εάν εξακολουθήσουν να υπάρχουν αυτόνομες εθνικές γεωργικές πολιτικές.

Η εμπειρία καταδεικνύει ότι, υπό την επήρεια της διαφοροποίησης των όρων παραγωγής από χώρα σε χώρα αφενός, και της ύπαρξης εθνικών πολιτικών αφετέρου, οι αγροτικές τιμές ήταν σημαντικά διαφορετικές από χώρα σε χώρα στην Ευρώπη κατά την περίοδο πριν από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. πίνακα Νο 3). Από την άλλη πλευρά για να πεισθούν οι Γάλλοι, οι οποίοι φοβούνταν τη γερμανική βιομηχανία και θεωρούσαν (κακώς) ότι αυτή θα συγκεντρωνόταν στο τρίγωνο Φραγκφούρτη, Αμβούργο, Ρότερνταμ, έπρεπε να δελεαστούν με την ελπίδα των γεωργικών εξαγωγών (εξ ου και η ονομασία των γεωργικών προϊόντων της Γαλλίας «πράσινο πετρέλαιο»).

Πίνακας 3
Απόκλιση των γεωργικών τιμών παραγωγής
κατά την εποχή δημιουργίας της ΕΟΚ.

Προϊόν	ΧΩΡΕΣ				
	Γαλλία	Γερμανία	Βέλγιο	Ιταλία	Ολλανδία
Μαλακό Σιτάρι	100	141	132	148	107
Βρώμη	100	159	113	123	107
Ζαχαρότευτλα	100	143	116	125	121
Βοοειδή Κρεατοπαραγ.	100	115	107	135	116
Αγελαδινό Γάλ	102	107	100	105	100
Χοίροι	119	123	102	124	100

Πηγή: υπολογισμός με βάση τα δημοσιευόμενα στο άρθρο του Clerc F: L' agriculture Francaise et le Marché Commun, *Economie Rurale* (79-80) pp. 81-98 και στο περιοδικό CEE-Information στοιχεία.

4.2 Η κοινότητα με τη γεωργία είναι αδύνατη χωρίς Κ.Γ.Π.

Από τη στιγμή που αποφασίστηκε να περιληφθεί η γεωργία στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση, δεν ήταν δυνατή η προσφυγή σε φιλελεύθερες λύσεις του τύπου Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών. Τα διάφορα είδη γεωργίας των κρατών-μελών είχαν διαμορφωθεί, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, από τις εθνικές πολιτικές, τις οποίες ήταν αδύνατο να καταργήσει κανείς. Η Κ.Γ.Π. ήταν και τεχνικά απαραίτητη, αλλά και για να καθησυχαστούν οι γεωργοί και οι οργανώσεις τους.

Αυτή η δια μακρών ενασχόληση με το γεωργικό τομέα κατέδειξε, νομίζουμε, ορισμένες πλευρές της πολυπλοκότητας των γεωργικών προβλημάτων της Ευρώπης, την ετερογένεια των καταστάσεων, καθώς και τη δυσκολία της εξεύρεσης λύσεων που να αντιμετωπίζουν τα βαθύτερα αίτια και όχι τα επιφανόμενα. Το βασικό πρόβλημα είναι ότι δεν πρέπει να βοηθούνται πολύ οι γεωργοί, έστω και αν είναι μισθωτοί κακά αμειβόμενοι. Τούτο διότι η ακαταμάχητη τάση της συνολικής προσφοράς, στηριζόμενης στην προηγμένη τεχνολογία, είναι να αυξάνει πιο γρήγορα από τη ζήτηση που χαλιναγωγείται (συγκρατείται) από τον κορεσμό της αφθονίας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η γεωργική πολιτική πρέπει να

διαχειρίζεται την έξοδο από τον γεωργικό τομέα (ή τη μη είσοδο στον εν λόγω τομέα) παραγωγικών συντελεστών αντί να τους ενθαρρύνει να παραμείνουν ή να εισέλθουν στηρίζοντας τιμές και εισοδήματα. Αυτή η διαχείριση (πολύ δύσκολη) δεν επετεύχθη μέσω της Κ.Γ.Π. των δεκαετιών 1960, 1970 και 1980. Τα πράγματα έχουν ελαφρώς αλλάξει τη 10ετία του 1990 χωρίς πάντως να επηρεάζονται τα συμπεράσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε..

Abstract

V.Panagou: *The need for a common agricultural policy in the European Union*

From the time of the great agricultural crisis at the end of the 19th century, state' intervention in the agricultural sector, in the majority of the European countries was a widespread phenomenon.

The Common Agricultural Policy was thus from the very beginning confronted with a grave heritage whose assimilation was objectively very difficult. The cheap food policy in Great Britain, the search for cheap cattle feed and its making into animal products by the small countries, (Holland, Belgium, Denmark) protectionism which was based on the movement of "agrarianism" in countries such as Germany and France, the complexity and the dualism of Mediterranean agriculture, constitute policy trends that hardly compromise with one another.

Consequently from the moment that the making of a United Europe was determined in which agriculture was included, the existence of a Common Agricultural Policy was technically necessary and politically imperative since the complexity of the European agricultural problems, the heterogeneousness of conditions and the existence of national agricultural policies which could not be abolished ruled out the possibility of appeal to liberal solutions of the Free Exchange Zone type.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κύριο έργο γι' αυτά τα ζητήματα είναι αυτό του M.Tracy (1982), βλ. επίσης Augé – Laribé (1950) και Barral (1968) για τη Γαλλία, Ernl (1912) και Kirk (1979) για την Αγγλία, Abel (1967) για τη Γερμανία.
2. Πολιτική φτηνής διατροφής.
3. Σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτούς αγραριανισμός είναι το σύνολο των θεωριών και πεποιθήσεων που αποδίδουν στις αγροτικές δραστηριότητες ιδιαίτερες αρετές και συνεπώς προδιαγράφουν ευνοϊκές για τη γεωργία οικονομικές πολιτικές. Το κίνημα αυτό ήταν ιδιαίτερα ισχυρό στη Γαλλία μετά την Κομμούνα (1871), και ενέπνευσε στα κέντρα εξουσίας ένα είδος φόβου για την εργατική τάξη και συνεπώς για την εκβιομηχάνιση που ήταν στη βάση της ανάπτυξης της.
4. Barbero Gr.[1982]: *Quante sono le aziende agricole italiane?* Rivista di Economia Agraria 37 (2) pp 329-366 Roma.
5. Marx. K. [1977]: “Le Capital”. Livre III, Ed. Sociales, Paris. Kautsky K.[1900]: “La Question Agraire”, V.Giard et Briere.
6. Σε άρθρο μας με τίτλο “The Agricultural sector within the Framework of a Developed Economy” το οποίο είναι προς δημοσίευση στο περιοδικό “Επετηρίδα Εφαρμοσμένης Έρευνας του ΤΕΙ Πειραιά”, εξηγούμε δια μακρών τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης γεωργικής εκμετάλλευσης. Μεταξύ των κύριων χαρακτηριστικών της είναι τα χαμηλά εισοδήματα που αποφέρει στον κάτοχό της γεωργό, γεγονός που παρακινεί τον τελευταίο σε μια προσπάθεια συνεχούς αύξησης της παραγωγικότητας. Αυτή η συμπεριφορά εκ μέρους του γεωργού συνεπάγεται υποχρέωση ενσωμάτωσης της νέας τεχνολογίας, άρα υποχρέωση υψηλών επενδύσεων, το κόστος των οποίων, με δεδομένη την έλλειψη ιδίων κεφαλαίων – λόγω χαμηλών εισοδημάτων – προέρχεται από δανεισμό. Για το λόγο αυτό η σύγχρονη γεωργική εκμετάλλευση είναι υπερχρεωμένη.
7. βλ. P. Viau,[1978]: “_ essentiel sur _ agriculture française”, Les editions ouvrières, Paris.
8. Για τα προβλήματα που δημιουργεί στην Ελλάδα η ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών βλ. I. Χρηστίδης [2000]: “Οι όροι εμπορίου και η περίπτωση της Ελλάδος”. Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας, XI(1-2), Ιανουάριος - Δεκέμβριος 2000, σελ.223-238

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abel, W.(1967): “Agrar politik”, Göttingen, Vandenhoeck Ruprecht.
- Augé-Laribé, M.(1950): “La politique agricole de la France de 1880-1940”, Paris, Presses Universitaires de France.
- Barral, G.(1982): “Les agrariens français de Méline _ Pisani”, Paris, Armand Colin.
- Barbero, G. (1982): “Quante sono le aziende agricole italiane?”, *Rivista di Economia Agraria* 37(2).
- Bergmann D., Baudin P.(1989): “Poliques d’ avenir pour l’ Europe agricole”, Paris, *Economica*.
- Clerc, F.(1969): “L’ agriculture française et le Marché Commun, Economie Rurale (79-80) “.
- Ernl (Lord) (1912): “English Farming. Past and Present”, London, Heineman.
- Gervais M., Servolin C., Weil J. (1965): “Ume France sans paysans”, Paris, ed. Seuil.
- Kautsky, K. (1900): “La Question Agraire”, Paris, V.Giard et Brière.
- Kirk, J.H. (1979): “U.K. Agricultural Policy 1870-1970”, Ashford, Wye College.
- Marx, K. (1977): “Le Capital”, livre III, Paris, éditions. Sociales.
- Richonnier, M.(1985): “Les métamorphoses de l’ Europe de 1769-2001”, Paris, Flammarion .
- Tracy, M.(1982): “Agriculture in Western Europe. Challenge and Response, 1880 -1980”, London, Granada.
- Viau, P. (1978): “L’ essentiel Sur l’ agriculture française”, Paris, les éditions ouvrières,.
- Γεωργακόπουλος Θ., Χρήστου Γ.(1992): “Μαθήματα θεωρίας της οικονομικής ενοποίησης”, Πειραιάς, Σταμούλης.
- Χρησιτίδης, Ι. (2000): “Οι όροι εμπορίου και η περίπτωση της Ελλάδος”. *Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας*, XI(1-2), Ιανουάριος – Δεκέμβριος 2000.

ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΘΕΑΝΩ – ΕΡΙΦΥΛΗ ΜΟΣΧΟΝΑ

Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιώς.

1. Εισαγωγή

Η εργασία αυτή ασχολείται με την κριτική παρουσίαση ορισμένων νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας στην σύγχρονη οικονομία. Οι θεωρήσεις που αναπτύσσονται είναι της ευέλικτης εξειδίκευσης, των Ιαπωνικών και Σκανδιναβικών μορφών παραγωγής.

Εάν παραδεχθούμε ότι η σειρά των κυρίαρχων συστημάτων οργάνωσης της παραγωγής είναι μανιφακτούρα, τείλορισμός, φορντισμός, το επόμενο βήμα παρουσιάζει δυσκολίες συγκρότησής του όσον αφορά στις επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών, την αναδιάρθρωση της οργάνωσης της παραγωγής, τη σύνθεση και τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μια σειρά θεωρητικών φθάνουν στο συμπέρασμα ότι το φορντικό μοντέλο εκβιομηχάνισης εξάντλησε τα όρια του –ακαμψία, κορεσμός της αγοράς για ορισμένα αγαθά, αδυναμία προσαρμογής στις αλλαγές της ζήτησης, μη αποτελεσματικοί ρυθμιστικοί μηχανισμοί. Η μείωση των υψηλών ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας ερμηνεύτηκε με αναφορά στη μαζική παραγωγή¹. Παράλληλα, τη δεκαετία του 1980 οι προτάσεις αντιμετώπισης της κρίσης συνδέθηκαν, μεταξύ άλλων παραγόντων, με τις ευέλικτες νέες τεχνολογίες και τη δυνατότητα κατασκευής προϊόντων με έμφαση στη ποικιλία και την ποιότητα.

2. Νέες τάσεις αναδιάρθρωσης της οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής

Οι συζητήσεις σχετικά με την υποβάθμιση, την αποειδίκευση και τον έλεγχο της εργασίας (Braverman 1974), κριτικές στις τεύλορικές αρχές διαχείρισης, μετατοπίστηκαν σήμερα στις έννοιες της «τέχνης» –με τη χειροτεχνική έννοια– και της «ευελιξίας»². Σχετικά με τις τάσεις αναδιάρθρωσης της οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, στο επίπεδο της επιχείρησης, αναφέρουμε παρακάτω τις θεωρήσεις της ευέλικτης εξειδίκευσης, των Ιαπωνικών και Σκανδιναβικών μορφών παραγωγής.

1) Ευέλικτη εξειδίκευση

Οι Piore και Sabel (1984) μιλούν για τεχνολογικά παραδείγματα, τα οποία αποτελούν τομές ανάμεσα στη χειροτεχνική και μαζική παραγωγή καθώς και ανάμεσα στη μαζική και στην ευέλικτη. Το νέο τεχνολογικό παράδειγμα έναντι της μαζικής παραγωγής είναι, σύμφωνα με τους Piore και Sabel, της ευέλικτης εξειδίκευσης³ (flexible specialization). Δηλαδή, το σημείο αναφοράς του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η μαζική παραγωγή που κυριάρχησε τα προηγούμενα 150 χρόνια με τους ημειδικευμένους εργαζόμενους. Η νέα μορφή βιομηχανικής παραγωγής μεταβάλλει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες –φύση των αγορών, σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων και σχέσεις μεταξύ κλάδων και κρατών. Οι νέες τεχνολογίες, θεωρούμενες ως ευέλικτες, πολυ-λειτουργικές μηχανές, και πολλαπλών χρήσεων, δίνουν τη δυνατότητα μείωσης των νεκρών σημείων, την παραγωγή σε μικρές παρτίδες διαφορετικών προϊόντων, το σχεδιασμό νέων προϊόντων και συνεπώς την ανάπτυξη οικονομιών ποικιλίας αντί οικονομιών κλίμακος. Σύμφωνα με τους Piore και Sabel, η ευέλικτη παραγωγή εμφανίζεται να έχει κοινά χαρακτηριστικά με τη χειροτεχνική ως προς την πολυειδίκευση και την αναβάθμιση των εργαζομένων, τη διαμόρφωση νέων επιπέδων εξειδίκευσεων και δεξιοτήτων που μοιάζουν περισσότερο του τεχνίτη της χειροτεχνικής περιόδου. Οι νέες ευέλικτες τεχνολογίες απαιτούν ευέλικτους εργαζομένους ευρείας ειδίκευσης και συνεχούς επαναειδίκευσης –πολυδύναμο τεχνίτη υψηλής ειδίκευσης– σε αντίθεση με το φορντισμό που διέκρινε τη σύλληψη από την υλοποίηση. Όπως παρατηρούν οι Katz και Sabel (1985) «Αντί να παράγουν ένα τυποποιημένο αυτοκίνητο με πόρους πολύ υψηλής εξειδίκευσης –εργάτες με στενά ορισμένες εργασίες

και αφιερωμένες μηχανές– η τάση είναι να παράγουν εξειδικευμένα προϊόντα με γενικής/πολλαπλής χρήσης πόρους».

Το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης, χρησιμοποιώντας παραδείγματα την άνθηση στην Ιαπωνία, τις περιοχές Emilia Romagna στην Ιταλία και Bad Wurttenburg στη Γερμανία, θεωρεί ότι μπορούν να δημιουργηθούν νησίδες αγοράς με διαφοροποιημένα ή νέα προϊόντα με έμφαση στην ποιότητα και όχι την τιμή. Ακόμη, υποστηρίζει ότι οι νέες ευέλικτες τεχνολογίες και οι νέες μορφές οργάνωσης επιτρέπουν την παραγωγή μεγαλύτερης ποικιλίας προϊόντων με υψηλότερη ποιότητα και ότι η εργασία δεν είναι ένα κόστος που πρέπει να ελαχιστοποιηθεί για τη διαχείριση –management– αλλά ένας πόρος που πρέπει να χρησιμοποιηθεί με τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα –λειτουργική ευελιξία, ομάδες ποιότητας, προγράμματα ποιότητας ζωής. Σχετικά με τη δικτύωση μεταξύ των επιχειρήσεων, θεωρεί ότι οι σχέσεις –π.χ. οι προμηθευτικές– αλλάζουν από ανταγωνιστικές σε συνεργατικές και χωροταξικής λειτουργίας (Kaplinsky κ.ά., 1994).

2) Ιαπωνικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής

Η ερμηνεία της Ιαπωνικής βιομηχανικής ανάπτυξης και των νέων οργανωτικών πρακτικών έχει αποδοθεί, είτε σε κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες, ή στη συνεργασία του Ιαπωνικού Κράτους και των επιχειρήσεων «συνεργατισμός πρόνοιας». Ο Burawoy (1985) θεωρεί ότι οφείλεται στον «ηγεμονικό δεσποτισμό» και οι Dohse κ.ά. (1986) θεωρούν ότι οφείλεται στην υπερεκμετάλλευση των εργαζομένων⁴. Οι Hoffman και Kaplinsky (1988) αναπτύσσουν την έννοια “systemofacture”, η οποία βασίζεται στην ευελιξία της εργασιακής διαδικασίας, στην αυξημένη χρήση των νέων μικρο-ηλεκτρονικών τεχνολογιών στην παραγωγή και στις νέες μορφές συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων. Οι Womack κ.ά. (1990) προτείνουν την «απέριττη παραγωγή» (lean production) με χαρακτηριστικά την αποτελεσματική χρήση των πόρων, τα χαμηλά όρια αποθεμάτων, την παραγωγή και διανομή άμεσης παράδοσης. Οι Piore και Sabel θεωρούν ότι η Ιαπωνική βιομηχανία συγκλίνει προς το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης. Αντίθετα ο Coriat (1991) θεωρεί ότι οφείλεται στην «ευέλικτη μαζική παραγωγή». Οι Kenney και Florida (1993) προτείνουν το μοντέλο της «παραγωγής που αποδίδεται σε καινοτομίες»⁵ (innovation mediated production).

Οι μέθοδοι παραγωγής στην Ιαπωνία ανέτρεψαν τις καθιερωμένες αρ-

χές του Δυτικού management⁶. Το Ιαπωνικό σύστημα παραγωγής δεν εξαρτάται από τη χρήση των νέων τεχνολογιών αλλά βασίζεται σε τρεις αρχές: α) την ευελιξία στη χρήση πόρων β) την ελαχιστοποίηση των προβλημάτων ποιότητας γ) την ελαχιστοποίηση της διαχείρισης παραγωγής –ροών είτε υλικών, είτε ανθρώπινου δυναμικού, είτε χρόνων. Η έκπληξη ακόμη με την Ιαπωνική οργάνωση της εργασίας ήταν ότι μπορούσε να επιτευχθεί μεγαλύτερη αποδοτικότητα και εντατικοποίηση της άμεσης εργασίας, χωρίς τον άμεσο έλεγχο, είτε στην εκτέλεση των λειτουργιών είτε στον έλεγχο ποιότητας του προϊόντος. Παράδειγμα είναι η αυτοκινητοβιομηχανία, όπου οι Ιάπωνες κατάφεραν να μειώσουν τον απαιτούμενο χρόνο μετατροπής στις καλίμπρες από 8 ώρες σε λίγα λεπτά περίπου. Ο αντικειμενικός τους στόχος ήταν η μείωση του χρόνου που απαιτούνταν για να θέσουν ξανά τη μηχανή σε εργασία. Ο στόχος επιτεύχθηκε με την ανάθεση στους εργάτες παραγωγής καθηκόντων που αποτελούσαν πριν δεξιότητες ειδικευμένων εργαζομένων –δηλαδή απασχολούμενων ειδικά ή στην αλλαγή στις καλίμπρες ή στη μεταβολή της ρύθμισης των μηχανών. Ακόμη, ανέθεσαν στους εργάτες παραγωγής καθήκοντα μικρών επισκευών. Με αυτόν τον τρόπο τα απλά καθήκοντα των εργασιών τους μετατράπηκαν σε πολλαπλά, τα οποία συγχρόνως απαιτούσαν μεγαλύτερη κατάρτιση.

Όσον αφορά τις σπουδαιότερες αλληλο-συνδεόμενες καινοτομίες της Ιαπωνικής οργάνωσης της παραγωγής, αυτές αναφέρονται στη διαχείριση των αποθεμάτων, στην προσέγγιση στην ποιότητα, στη χωροταξική διάθροση⁷, στον καθορισμό του άριστου μεγέθους παρτίδας και του μεγέθους αποθεμάτων, στην οργάνωση της εργασίας, στις ομάδες εργασίας, στις οργανωτικές αλλαγές στη δικτύωση μεταξύ των επιχειρήσεων και στη διαδικασία της συνεχούς βελτίωσης (Kaplinsky κ.ά., 1994). Σχετικά με την οργάνωση των αποθεμάτων, ενώ η μαζική παραγωγή είναι συνδεδεμένη με το μεγάλο όγκο αποθεμάτων πρώτων υλών –στην περίπτωση που οι προμηθευτές αποδειχθούν αναξιόπιστοι–, ημικατεργασμένων προϊόντων και εξαρτημάτων –στην περίπτωση που χαλάσει μια μηχανή–, και τελικών προϊόντων –στην περίπτωση που τα ζητήσουν πελάτες–, η Toyota οργάνωσε σταυροφορία εναντίον της «φύρας/σκάρτα». Έτσι τα αποθέματα μειώνονταν συστηματικά για να αναγκάσουν το σύστημα να σταματήσει και να εντοπιστεί το πρόβλημα βάσει των “πέντε γιατί”.

Σε αντιδιαστολή της χειροτεχνικής με τη μαζική παραγωγή, στην Αμερική αναπτύχθηκε η έννοια της «απέριττης παραγωγής»⁸ (lean production), στο βιβλίο “The machine that changed the world” των Womack κ.ά. (1990). Οι συγγραφείς αναφέρουν ότι η απέριττη παραγωγή συνδυάζει τα πλεονεκτήματα της χειροτεχνικής και της μαζικής παραγωγής αποφεύγοντας το υψηλό κόστος της πρώτης και τις ακαμψίες της δεύτερης. Οι «απέριττοι» παραγωγοί απασχολούν ομάδες πολυειδικευμένων εργαζομένων σε όλα τα επίπεδα της οργάνωσης και χρησιμοποιούν υψηλά ευέλικτες αυτόματες μηχανές για την παραγωγή προϊόντων σε μεγάλη ποικιλία. Η απέριτη παραγωγή συνδέεται με την εκμάθηση περισσότερων επαγγελματικών δεξιοτήτων, οι οποίες εφαρμόζονται σε ομαδικό περιβάλλον παρά σε ιεραρχικό και με περισσότερη υπευθυνότητα. Ερμηνεύουν την έννοια της υπευθυνότητας ως ελευθερία να ελέγχει κάποιος την εργασία του, ενώ συγχρόνως παραδέχονται τη δημιουργία άγχους εκτέλεσης λαθών που κοστίζουν. Σχετικά με τις δεξιότητες γράφουν ότι οι εργαζόμενοι πρέπει να αποκτήσουν μια ποικιλία δεξιοτήτων έτσι ώστε οι εργασίες να μπορούν να περιστραφούν. Ακόμη, ότι θα πρέπει να μάθουν απλές επιδιορθώσεις των μηχανών, έλεγχο ποιότητας, εργασίες νοικοκυριού, παραγγελίας υλικών και άλλες.

3) Σκανδιναβικά Πειράματα

Το μοντέλο της κοινωνικο-τεχνικής προσέγγισης και της εξανθρωπίσης της εργασίας –“ανθρωπο-κεντρικά πειράματα”– (Berggren 1993, 1995, Cresssey 1993 και άλλοι) αναφέρεται στα εξής χαρακτηριστικά: τη χρήση των ευέλικτων τεχνολογιών σε αυτόνομες ομάδες εργασίας, την αυξανόμενη γνώση και υπευθυνότητα, το μεγαλύτερο κύκλο εργασιών και ποικιλία στο ρυθμό της εργασίας, τη μικρότερη ένταση, τη περιστροφή των εργαζομένων, την ελεύθερη επικοινωνία, τη συμμετοχή των εργαζομένων κ.λ.π. Αναπτύχθηκε στις Σκανδιναβικές χώρες με πρότυπο τα εργοστάσια της Volvo στο Kalmar και Uddevalla⁹ της Σουηδίας. Αν και έχουν γίνει πολύ γνωστά σχετικά με τις νέες μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το εργοστάσιο στο Kalmar, το οποίο λειτουργούσε από το 1974, αφορούσε μόνο την τελική συναρμολόγηση των διαφόρων εξαρτημάτων και ότι η παραγωγή του αντιπροσώπευε μόνο το 8% της παραγωγής της Volvo. Η πιο σημαντική καινοτομία ήταν η κατάργηση της γραμμής συναρμολόγησης και η αντικατάστασή της με αυτόματα κατευθυνόμενα βαγόνια. Στο Kalmar τα βαγό-

νια οδηγούνταν σε παράλληλους σταθμούς σε 20 υποτιμήματα, όπου γινόταν η συναρμολόγηση, με αύξηση του εργασιακού κύκλου σε 30 λεπτά. «Οι εργασίες ανατίθενταν ανάλογα με τις ικανότητες και με τη συνεχή εκπαίδευση και κατάρτιση αναβαθμίζονταν οι δεξιότητες συνεχώς» (Clarke, 1990).

Ένα δεύτερο πείραμα των νέων μορφών εργασίας είναι αυτό που διεξάγεται στη Σουηδική βιομηχανία SAAB, στο Trollhatten. Οι καινοτομίες, όπως και στη Volvo, συνίστανται στην ομαδική εργασία, στον αυτοέλεγχο της εργασίας από την ομάδα εργασίας και στην ανάληψη εργασιών συντήρησης ρουτίνας από την ομάδα. Η πιο σημαντική καινοτομία είναι ότι το τελικό στάδιο συναρμολόγησης του αμαξώματος –στο οποίο γίνονται ορισμένες εργασίες συγκόλλησης, τροχίσματος, επισκευές της λαμαρίνας– έχει μεταφερθεί, εκτός του συστήματος του μεταφορέα, σε ένα αποθηκευτικό χώρο όπου γίνονται οι διάφορες εργασίες με προσωπικό ρυθμό και έλεγχο της εργασίας.

3. Γενική επισκόπηση

Οι υποστηρικτές του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης, Altshuler κ.ά. (1984) και Tolliday και Zeitlin (1986), αναγνωρίζουν ότι το ακριβές αποτέλεσμα των ευέλικτων τεχνολογιών εξαρτάται από τις εταιρικές στρατηγικές των επιχειρήσεων. Ο Hyman (1988) αναφέρει ότι έγκειται στη διαχείριση ο τρόπος που θα διαλέξουν να πείσουν το εργατικό δυναμικό να συμμετέχει για την καλύτερη αποτελεσματικότητα και την υψηλότερη ποιότητα της παραγωγής.

Οι Williams κ.ά. (1987) ασκούν κριτική σχετικά με την ωρίμανση των προϊόντων της μαζικής κατανάλωσης και την απροσδιοριστία της έννοιας της ευελιξίας. Οι συγγραφείς αυτοί γράφουν ότι στα χαρακτηριστικά των νέων τεχνολογιών συμπεριλαμβάνονται η ικανότητα της αύξησης της ποιότητας, η μείωση των σκάρτων και η δυνατότητα ενσωμάτωσης, συνεργασίας, και ελέγχου της παραγωγής, με αποτέλεσμα η θέση της ευέλικτης εξειδίκευσης να κινδυνεύει να θεωρήσει τις νέες τεχνολογίες εκ των προτέρων ευέλικτες. Ακόμη, αναφέρουν ότι οι νέες τεχνολογίες έχουν μεγαλύτερες επιπτώσεις στις υπηρεσίες, διώχνοντας τους ενδιάμεσους εργάτες, αυξάνοντας τις μονότονες ανειδίκευτες εργασίες και

εντατικοποιώντας τις εργασίες, με παράδειγμα τα «fast food», όπου υπάρχει μικρός αριθμός διοίκησης και μεγάλο ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Θέτουν τις εξής ερωτήσεις: α) Κατά πόσον οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας και αυτή της ευέλικτης εξειδίκευσης συνιστούν τομή με τον φορντισμό, β) με ποιο τρόπο επηρεάζονται οι εργασίες και πως αυξάνονται απεριορίστα τα επίπεδα ειδίκευσης των εργασιών, γ) κατά πόσον η ευέλικτη τεχνολογία απαιτεί μεγαλύτερο βαθμό ευελιξίας από τους εργάτες, αφού πολλές από τις εργασίες παραμένουν μικρού χρονικού κύκλου και η επιπλέον συντήρηση ή ο έλεγχος δεν τις αλλάζει βασικά, δ) με ποια διαδικασία οι εργασίες μετασχηματίζονται από χειρωνακτικές σε διανοητικές. Αναφέρουν ότι μπορεί οι νέες τεχνολογίες να αύξησαν την κλίμακα παραγωγής προϊόντων αλλά αυτό δεν είχε καμία επίπτωση στους εργαζόμενους και στην ικανοποίηση από την εργασία τους.

Ο Coriat (1991) ασκεί κριτική στη θέση της ευέλικτης εξειδίκευσης ότι θα αντικαταστήσει τη μαζική παραγωγή. Στην πράξη γράφει οι επιχειρήσεις, σε κλάδους με αυξημένη ζήτηση, υιοθετούν τις στρατηγικές των οικονομικών κλίμακος. Οι Williams κ.ά. (1987), σχετικά με τη χρήση των νέων τεχνολογιών, γράφουν ότι τα νέα ευέλικτα κατασκευαστικά συστήματα δεν είναι εύκολο να προγραμματισθούν εκ νέου παρά μόνο στις μεγάλες επιχειρήσεις εντάσεως κεφαλαίου. Ακόμη, ασκήθηκε έντονη κριτική σχετικά με την αναβάθμιση των δεξιοτήτων, διότι η θέση της ευέλικτης εξειδίκευσης δεν αναφέρεται στην εντατικοποίηση της εργασίας π.χ. δεξιότητες συντήρησης ή ελέγχου στους εργάτες παραγωγής.

Σχετικά με τη διάχυση των Ιαπωνικών μορφών παραγωγής, προκύπτει το πρόβλημα της μεταφοράς ενός μοντέλου ή μιας μεθόδου που αναπτύχθηκε στην Ιαπωνία σε ένα άλλο Κράτος. Η μεταφορά αυτή, με τη σειρά της, δημιούργησε νέες έννοιες. Έτσι, ο Wood (1991) αναφέρει ότι παράλληλα με τις έννοιες του τεϊλορισμού και του φορντισμού αναπτύχθηκαν οι έννοιες της Ιαπωνοποίησης¹⁰ (Japanization), τογιοτισμού (Toyotatism)¹¹, Fujitsuism χωρίς οι τελευταίες να υποδηλούν ότι διαφέρουν από τη μαζική παραγωγή. Ο Wood προτείνει ακόμη, ότι θα πρέπει να γίνεται διάκριση της χρήσης των εννοιών της «άμεσης παράδοσης» (JIT, just in time) και του «ολικού ελέγχου ποιότητας» (TQC, total quality control) από τη μια πλευρά ως τεχνική ή οργανωτική μέθοδος και από την άλλη ως έννοιες ενσωματωμένες στο Ιαπωνικό πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό σύστημα.

Σχετικά με το Ιαπωνικό μοντέλο διαχείρισης, οι Jurgens κ.ά. (1985, σ.34-36) θεωρούν ότι αποτελεί συνδυασμό της προσέγγισης των ανθρωπίνων σχέσεων και της προσέγγισης της διοίκησης παραγωγής. Στα χαρακτηριστικά της πρώτης προσέγγισης δίνεται έμφαση στις σχέσεις και πρακτικές του προσωπικού και στα χαρακτηριστικά της δεύτερης στη μέθοδο άμεσης παράδοσης και στον ολικό έλεγχο ποιότητας. Οι προσεγγίσεις όμως αυτές πάλι διαφέρουν, γιατί η πρώτη θεωρεί το Ιαπωνικό μοντέλο διοίκησης ως μη τειλορικό, ενώ η δεύτερη ως τη συνέχεια του τειλορισμού.

Οι κριτικοί στην απέριττη παραγωγή –οι οποίοι την ονομάζουν «management by stress»–, θεωρούν ότι η απέριττη παραγωγή κάνει το έργο «Μοντέρνοι Καιροί» του C.Chaplin να μοιάζει με εκδρομή γιατί «τουλάχιστον εκεί οι εργάτες δεν έπρεπε να σκέπτονται τι κάνουν και πως θα το βελτιώσουν». Αντίθετα, οι Womack κ.ά.(1990) γράφουν ότι αν και η απέριττη παραγωγή μειώνει τις χαλαρότητες του συστήματος, από την άλλη πλευρά, παρέχει στους εργαζόμενους τις δεξιότητες που χρειάζονται για τον έλεγχο του εργασιακού τους περιβάλλοντος και τη συνεχή πρόκληση βελτίωσης της εργασίας τους. Ο Turnbull (1988) ασκεί κριτική γράφοντας ότι το κλειδί στην παραγωγή μιας μονάδος προϊόντος J.I.T. είναι η ευέλικτη κατανομή εργασίας και οι νέες χωροταξικές διαρθρώσεις του εργασιακού χώρου, οι οποίες δημιουργούν μια «αόρατη μεταφορική ταινία» ανάμεσα σε «πολυ-λειτουργικούς εργάτες» που χειρίζονται πολλές διαφορετικές μηχανές.

Παρ' όλες τις κριτικές στις Ιαπωνικές μεθόδους παραγωγής (Turnbull 1988, Berggren 1993, 1995, Garrahan και Stewart 1992, Tomaney 1994) σχετικά με την εντατικοποίηση της εργασίας, την αποδυνάμωση του συνδικαλισμού εξαιτίας των κινδύνων απόλυσης ή κλεισίματος του εργοστασίου, όλες οι αυτοκινητοβιομηχανίες προσπάθησαν να τις εφαρμόσουν αναδιαρθρώνοντας την παραγωγή με ευέλικτες αυτοματοποιημένες τεχνικές.

Σχετικά με τα Σκανδιναβικά πειράματα, ένα παράδειγμα της χρήσης των ευέλικτων τεχνολογιών, στην αυτοκινητοβιομηχανία, είναι τα αυτόματα κατευθυνόμενα βαγόνια, τα οποία έδωσαν στο σύστημα ευελιξία, αφού κάθε ομάδα λειτουργούσε με κάποιο βαθμό αυτονομίας. Αν και τα βαγόνια λειτουργούσαν μέσω ενός κεντρικού υπολογιστή, οι εργαζόμενοι μπορούσαν να δίνουν εντολές μέσω μονάδων βίντεο και να καθορί-

ζουν την ταχύτητα κίνησης του βαγονιού μέσα σε ένα σταθμό εργασίας. Στην πράξη όμως, υπήρχε περιορισμένη ευελιξία, επειδή υπήρχαν περιορισμοί για το ποιος χειρίζεται τις μονάδες βίντεο και υπήρχε περιορισμένος χώρος για να μπορεί κάθε ομάδα εργασίας να ρυθμίζει την ταχύτητα εργασίας της –χώρος μόνο για 4 αυτοκίνητα ανάμεσα σε κάθε σταθμό εργασίας.

4. Συμπεράσματα

Τα παραδείγματα από την αυτοκινητοβιομηχανία ή άλλων κλάδων είναι πολυάριθμα με διαφορετικά αποτελέσματα ως προς τις νέες τεχνολογίες και την ευέλικτη οργάνωση της εργασίας. Η ριζοσπαστική τομή των νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας αμφισβητείται (Tomoney, 1994), αφού σε πολλές περιπτώσεις αποτελούν εντατικοποίηση των ήδη υπαρχόντων τάσεων. Ακόμη, οι αλλαγές στο χώρο εργασίας δεν μπορούν να κατανοηθούν ως αποτέλεσμα μόνο των νέων τεχνολογιών και των αναδιαρθρώσεων της οργάνωσης της εργασίας αλλά είναι συνδεδεμένες με τις βιομηχανικές πρακτικές της κάθε χώρας και τη συγκεκριμένη ιστορία τους.

Σχετικά με τη διαμόρφωση και τη δομή των δεξιοτήτων, η συγκριτική έρευνα στη εμπορική βιομηχανία οχημάτων των Thompson κ.ά. (1995) στη Σουηδία, Αυστρία και Αγγλία, ανέδειξε εκτός από τους παράγοντες των νέων τεχνολογιών και της ευέλικτης οργάνωσης της εργασίας, τη σημασία των θεσμικών παραγόντων όπως επαγγελματική κατάρτιση και συμπεριφοράς των επιχειρήσεων (π.χ. εσωτερικές αγορές εργασίας, συστήματα ταξινόμησης δεξιοτήτων, ιεραρχίας και αμοιβών). Στην Αυστρία στο εργοστάσιο οχημάτων SNF, το 80% των εργαζομένων στη συναρμολόγηση ήταν ειδικευμένοι τεχνίτες. Η διοίκηση εφήρμοσε τη λειτουργική ευελιξία μεταξύ των ειδικευμένων εργατών. Οι Thompson κ.ά. αναφέρουν ότι η διαμόρφωση των δεξιοτήτων δεν οφείλεται μόνο στην οργάνωση της παραγωγής αλλά στην επαγγελματική κατάρτιση στην Αυστρία, παρόμοια με της Γερμανίας –διάρκειας 3-4 ετών–, στην ενδο-επιχειρησιακή κατάρτιση και στο σύστημα αμοιβής που στηρίζεται στην αξιολόγηση της εργασίας και όχι στην ειδίκευση.

Αντίθετα στη Αγγλία, υποστηρίζουν οι Thompson κ.ά., στο εργοστάσιο

της εταιρείας Volvo Truck Corporation, στο Workington¹², στόχος του Σουηδικού management ήταν η ανάπτυξη μιας αλυσίδας παραγωγής, παρόμοιας ποιότητας, για τη μεταφορά των υλικών και προϊόντων μεταξύ των εργοστασίων της εταιρείας. Αντίθετα με τη θεώρηση της ευέλικτης εξειδίκευσης, το εργατικό δυναμικό ήταν ανειδίκευτο χωρίς μαθητεία και ημειδικευμένο, με εξαίρεση τους συντηρητές. Σε αυτό το παράδειγμα η έννοια της δεξιότητας αναφέρεται στην ικανότητα των εργαζομένων να φθάσουν την απαιτούμενη ποιότητα. Σε παρόμοια αποτελέσματα κατέληξαν και για την εταιρεία Leyland Trucks, όπου το εργατικό δυναμικό, που είχε παραμείνει από το παλιό εργοστάσιο της Leyland, ήταν ειδικευμένο. Αντίθετα με την περίπτωση της SNF της Αυστρίας, η διοίκηση θεώρησε το ειδικευμένο εργατικό δυναμικό ως εμπόδιο για την επίτευξη της ευελιξίας, εξαιτίας της δυσκολίας να διοικεί ειδικευμένους σε ημειδικευμένο περιβάλλον.

Abstract

Theano – Erifili Moschona: *New forms of work organization*

This article examines critically certain new forms of organisation of work and production over recent years. Three main models are evaluated by the writer of the article. They are the models: a) The model of flexible specialisation, b) The Japanese forms of production, c) The Scandinavian forms of production. The article underlines that the workplace changes cannot be conceived from the point of view of the outcome of technological and flexible forms of production but must be investigated also from the point of view of the institutional frameworks, national social processes, corporate strategic targets and industrial practices.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο επίπεδο της επιχείρησης, η μαζική παραγωγή, συνδεδεμένη με το φορντικό μοντέλο, παρουσιάζει τα εξής κύρια χαρακτηριστικά: α) κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ανάπτυξη των αντικαταστάσιμων εξαρτημάτων, β) στο τέλος του 19ου αιώνα, αυξημένος καταμερισμός της εργασίας και ιεραρχικοποίηση του μάνατζμεντ, γ) στις αρχές του 20ου αιώνα, τυποποίηση του τελικού προϊόντος, δ) κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, εξειδικευμένα εξαρτήματα ειδικής χρήσης, ε) στις δεκαετίες 1970, 1980, επέκταση των παραπάνω διαδικασιών σε διάφορες χώρες.
2. Η έννοια της ευελιξίας χρησιμοποιήθηκε για να υποδηλώσει διάφορες λειτουργίες όπως ευελιξία της επιχείρησης, της παραγωγής, της εργασίας, του κλάδου, της τεχνολογίας, κ.λπ.. Σχετικά με την ευελιξία της εργασίας, αυτή διακρίθηκε: α) στην ευελιξία των αμοιβών εργασίας, β) στην εξωτερική ποσοτική (ή αριθμητική) σε σχέση με την επιχείρηση, εργασιακή ευελιξία (υπεργολαβίες, μερική απασχόληση, περιστασιακή απασχόληση, φασόν, ελευθερία προσλήψεων και απολύσεων), γ) στην εσωτερική ποσοτική ευελιξία της εργασίας (διάρκεια του χρόνου εργασίας), και δ) στην ποιοτική ή λειτουργική ευελιξία της εργασίας (Γεωργακοπούλου 1996).
3. Βλέπε Γεωργακοπούλου 1996, Λυμπεράκη 1991, Λυμπεράκη και Μουρίκη, 1996.
4. Με τον όρο “Toyotatism” εννοούν τις αρχές του φορντισμού αλλά με απεριόριστες δυνατότητες στη διαχείριση.
5. Το μοντέλο της παραγωγής που αποδίδεται σε καινοτομίες κινητοποιεί τις διανοητικές και τις σωματικές δεξιότητες των εργαζομένων μέσω των ομάδων εργασίας, μετατρέποντας την γνώση των εργαζομένων σε πολύτιμη πληροφορία, και όλα αυτά μέσω της συνεχούς βελτίωσης των διαδικασιών και της συνεργασίας του τμήματος έρευνας και ανάπτυξης -που δημιουργεί νέες τεχνολογίες και νέα προϊόντα- με το τμήμα της παραγωγής -που μετατρέπει τις καινοτομίες σε εμπορεύσιμα προϊόντα.
6. Η παραγωγή είναι αποτελεσματική μόνο όταν είναι μεγάλη, η ποιότητα της παραγωγής μπορεί να βελτιωθεί μόνο με μεγαλύτερα έξοδα παραγωγής, η αύξηση της παραγωγής προϋποθέτει ένα μεγάλο απόθεμα πρώτων υλών και εξαρτημάτων.

7. Αναλυτικά διακρίνονται τρεις τύποι χωροταξικής διάρθρωσης: α) η γραμμική διάρθρωση αναφέρεται στις θέσεις εργασίας σε σειρά και σε λειτουργική ακολουθία χειρισμών για την παραγωγή ενός προϊόντος (ή μικρής κλίμακας προϊόντων). Η γραμμική διάρθρωση είναι χαρακτηριστικό της μαζικής παραγωγής. β) Η λειτουργική διάρθρωση αναφέρεται στην ομαδοποίηση μηχανημάτων παρόμοιας λειτουργίας σε ξεχωριστά τμήματα. Σε αυτήν την περίπτωση τα τμήματα βρίσκονται χωριστά σε ακολουθία μεταξύ τους. γ) Η κυτταροειδής διάρθρωση (cellular layout) αναφέρεται στην διάρθρωση των μηχανημάτων με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελούν μια σειρά μικρών εργοστασίων. Το σημαντικό στη διάρθρωση αυτή είναι η παραγωγή διαφορετικών “οικογενειών κομματιών” π.χ. διαφορετικών ομάδων προϊόντων ανάλογα με τη ζήτηση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η παραγωγή ομαδοποιείται σε κύτταρα παραγωγής που το κάθε ένα είναι υπεύθυνο για ένα προϊόν από την οικογένεια προϊόντων.
8. Με σημείο αναφοράς τις Ιαπωνικές μεθόδους, ο ερευνητής J.Krafcik του διεθνούς προγράμματος οχημάτων (IMVP) ονόμασε «απέριττη» την παραγωγή, γιατί χρησιμοποιείται το «μισό» της ανθρώπινης προσπάθειας, του εργοστασιακού χώρου, της επένδυσης σε εργαλεία, του χρόνου χρήσης μηχανολογικού εξοπλισμού, των αποθεμάτων, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα της μαζικής παραγωγής, με αποτέλεσμα λιγότερα ελαττωματικά προϊόντα, μηδενικά αποθέματα και μεγαλύτερη ποικιλία προϊόντων.
9. Το 1993 τα παραπάνω εργοστάσια έκλεισαν.
10. Ο όρος “Ιαπωνοποίηση” αναφέρεται στη χρησιμοποίηση Ιαπωνικών μεθόδων οργάνωσης είτε στις Ιαπωνικές θυγατρικές είτε στις μη Ιαπωνικές επιχειρήσεις.
11. Ο όρος “Toyotaism” έχει επικρατήσει να αναφέρεται στη μέθοδο Just In Time (JIT). Η μέθοδος JIT με τη στενή έννοια αναφέρεται στο σύστημα χαμηλών αποθεμάτων και άμεσης παράδοσης και με την ευρεία έννοια σε μια μέθοδο εκμάθησης μέσω της πράξης.
12. Θεωρείται «greenfield» περιοχή επειδή προσλαμβάνουν ανειδίκευτο προσωπικό για την αποφυγή προβλημάτων οριοθέτησης των εργασιών μεταξύ των ειδικευμένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Altshuler, A. κ.ά. (1984): *The Future of the Automobile The Report of MIT's International Automobile Program*, MIT Press.
- Berggren, C. (1993): "Lean Production - The End of History?", *Work, Employment and Society*, Vol.7, No.2, 163-188.
- Berggren, C. (1995): "Japan as Number Two: Competitive Problems and the Future of Alliance Capitalism After the Burst of the Bubble Boom", *Work, Employment and Society*, Vol.9, No.1, 53-95.
- Braverman, H. (1974): *Labor in Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York.
- Burawoy, M. (1985): *The Politics of Production*, London, Verso.
- Γεωργακοπούλου, Β. (1996): *Ευελιξίες της Επιχείρησης και της Εργασίας*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Clarke, T. (1990): "Automation and Craftwork? Microelectronic Technology, Diversified Quality Production and the Professionalisation of Labour" ISA World Congress.
- Coriat, B. (1991): «Technical flexibility and mass production» στο G. Benko και M. Dunford (eds) *Industrial Change and Regional Development*, Belhaven, London.
- Cressey, P. (1993): "Kalmar and Uddevalla : The demise of Volvo as a European Icon" *New Technology, Work and Employment* 8:2.
- Dohse, K. κ.ά. (1986): "From 'Fordism' to 'Toyotism'? The Social Organization of the Labor Process in the Japanese Automobile Industry" *Politics and Society*, 12, 45-66.
- Garrahan P. and P. Stewart (1992): *The Nissan Enigma : Flexibility at Work in a Local Economy*, Mansell, London.
- Hoffman K. and R. Kaplinsky (1988): *Driving Force The Global Restructuring of Technology, Labour, and Investment in the Automobile and Components Industries*, Westview Press, Boulder, San Francisco and London.
- Hyman, R. (1988): "Flexible Specialization: Miracle or Myth" in *New*

- Technology and Industrial Relations*, eds. R.Hyman and W.Streeck, Oxford, Blackwell.
- Jurgens U., Dohse K. and Malsch T. (1986): “New Production Concepts in West German Car Plants” in Tolliday, S. και J. Zeitlin (eds.) *The Automobile Industry and its Workers Between Fordism and Flexibility*, Polity Press.
- Katz H. and Sabel C. (1985): “Industrial relations and industrial adjustment in the car industry” *Industrial Relations*, 24 (3), 295-315.
- Kaplinsky R. with A. Posthuma (1994): *Easternization The Spread of Japanese Management Techniques to Developing Countries*, Frank Gass.
- Kenney M. and Florida R. (1993): *Beyond Mass Production : The Japanese System and Its Transfer to the U.S.*, Oxford University Press, New York.
- Λυμπεράκη, Α. (1991): *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και Αναδιάρθρωση στη Μικρή Βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα.
- Λυμπεράκη Α. και Α.Μουρίκη (1996): *Η Αθόρυβη Επανάσταση : Νέες Μορφές Οργάνωσης της Παραγωγής και της Εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα.
- Piore M. and Sabel C. (1984): *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York.
- Thompson P. et al (1995): “It Ain’t What You Do, It’s the Way that you Do it: Production Organization and Skill Utilization in Commercial Vehicles” *Work, Employment and Society*, Vol. 9, No.4, pp.719-742.
- Tolliday S. και J. Zeitlin (eds.) (1986): *The Automobile Industry and its Workers Between Fordism and Flexibility*, Polity Press.
- Tomaney, J.(1994): A New Paradigm of Work Organization and Technology? στο Amin A. (ed.) *Post - Fordism A Reader*, Oxford, Blackwell.
- Turnbull, P.J. (1988): “The limits to “Japanization” -Just in Time, labour relations and the U.K. automotive industry”. *New Technology, Work and Employment*, 7-20.
- Williams, K. κ.ά. (1987): “The End of mass production?”, *Economy and Society*, vol 16, no.3, August, pp.404-439.
- Womack J.P., Jones D.T. and Roos D. (1990): *The Machine that Changed the World*, Harper Perennial.
- Wood S. (1991): “Japanization and /or Toyotaim?” *Work, Employment and Society*, Vol.5, No.4, 457-600.

ENTREPRENEURSHIP AND THE CAUSES OF LONG-TERM GROWTH

PANAGIOTIS G. KYRIAZOPOULOS

Associate Professor

1. Introduction

Economic growth is a key issue both in economic policy making and in economic studies. In Europe in particular, the interest in economic growth is growing fast in view of the persistently high rates of unemployment.

In most OECD countries the first decades after World War II showed from the side of long trend high rates of economic growth. Following the first oil crisis in 1973 a period of stagflation set in, characterized by a combination of inflation and slow growth. Since the mid eighties economic growth in some countries has picked up again.

In the sixties and seventies academic and political interest in many Western countries gradually turned to matters of demand management and income equality, whereas the interest in the causes of economic growth waned. Neoclassical theory explained economic growth by accumulation of production factors and by exogenous technological change. Mainstream economics however did not show great interest in the ultimate causes underlying long-term factor accumulation and technological development.

2. Economic growth and entrepreneurship

Whereas we started with entrepreneurship in the preceding section, we will now focus upon economic growth. In section 3.1 we briefly deal with main growth theories. Some aspects of the history of economic growth are

surveyed in section 3.2. Finally, in section 3.3, some modern views as formulated in industrial economics (Porter, 1990) and in evolutionary economics are discussed.

2.1 Growth theory

In this paper, the distinction will be made between the 'old' neoclassical growth theory and the 'new', endogenous growth theory. Neoclassical growth theory long concentrated on the contribution of labour and capital solely to the process of economic expansion. In its different forms, either as growth accounting (Denison, 1985) or as a theory of long-run tendencies (Solow, 1970), there was still much to explain. Both forms generate a substantial residual, which cannot be explained. The residual was ascribed to the effects of technological change. This change is unaccounted for and thus exogenous: 'manna from heaven' (Van de Klundert and Smulders 1992, p. 177).

The basic idea of the new growth theory is to indigenise the long-run rate of economic expansion. '...so far as capital investment, education, and the like are concerned, one can best proceed by treating them as endogenous variables in a sequential process. In other words, these variables affect productivity growth, but productivity growth, in turn, itself influences the value of these variables, after some lag. These endogenous influences are, then, critical components of a feedback process. To some degree, the same story can be told about the exercise of entrepreneurship, investment in innovation, and the magnitude of activity directed to the transfer of technology' (Baumol 1993a, pp. 259-260). Productivity growth, and the resulting enhancement in GDP per capita, are, in turn, among the main stimulants serving to enhance the values of those same variables. Investment itself is heavily influenced by output per capita, being systematically higher in countries whose GDP per capita is higher. Similar remarks apply to a country's expenditure on education, its investment in R&D, and a number of the other variables usually cited as stimulants of productivity growth' (Baumol 1993a, p. 260).

Theoretically, entrepreneurship did not fit in traditional neoclassical models for two main reasons. Firstly, the neoclassical axiom of perfect competition implies that there are no profit opportunities for entrepreneurs left.

Secondly, models of general equilibrium do not take into account the dynamics of 'innovating entrepreneurship', as described in section 2. The axioms of the endogenous growth models lead to different outcomes. Entrepreneurship can more easily be fitted in the endogenous growth models. A first example is Romer's version (1990) in which the engine of growth is the research sector which produces blueprints for new varieties of capital goods that are in turn produced and used in the goods-producing sector. The model assumes increasing returns to scale. By assuming monopolistic competition (Chamberlin, 1933), rents can be assigned to the research activities that generate knowledge. Secondly the model pertains to some features of Schumpeter's work (1934): growth is driven by monopoly rents which can be obtained by the introduction of new products, economic change is the result of purposeful activities of profit-seeking entrepreneurs.

Van de Klundert and Smulders (1992, p. 191) state that Schumpeter's 'creative destruction' gives a much richer description of entrepreneurship and economic dynamics. A recent attempt to capture 'creative destruction' in a formal model can be found in Aghion and Howitt (1989).

The R and D sector invents new production techniques which make existing techniques fully obsolete. Producers shift to this new technique and the innovator is rewarded until a new technique is found which replaces his invention. From this, the intermediate variable of innovativeness, enlarging the long-term growth, can be seen as valuable in the endogenous growth theory.

A connection between historical views on entrepreneurship (Schultz, 1980) and the endogenous growth theory (Lucas, 1988) can be made through the concept of 'enlarging entrepreneurial ability', as a form of human capital. Schultz stated that the quantity and quality of entrepreneurial efforts can be greatly enhanced by investment in entrepreneurial ability: '.. the abilities of entrepreneurs to deal with the disequilibria that are pervasive in a dynamic economy are a part of the stock of human capital. Many of the disequilibria that are associated with economic growth are endogenous.

An innovation by a business enterprise (Schumpeter's innovator) is an endogenous event' (Schultz 1980, pp. 437-444). Schultz is a scholar of the Anglo-American tradition, since he concentrates on the abilities of entrepreneurship to restore equilibrium. Eliasson (1995) strongly contests this view. He stresses the importance of entry and exit and selection mechanisms.

Lucas (1988) concludes from his models that structurally divergent rates of growth can occur, due to the external effects of human capital. The external effects of entrepreneurship, a special form of human capital can be seen as an additional intermediate variable, derived from the 'new' growth theory.

The new growth theory rightly puts emphasis on the role of innovation and human capital formation in explaining economic growth. On the other hand, in spite of the strong technological dynamism of today it is well to remember that, as was pointed out by Mokyr (1990), in world history technological creativity has been rather an exception than a rule. Underlying political, social and economic conditions have time and again been seen to play a vital role.

In concluding, it seems fair to say that the macroeconomic new growth theory does rightly focus explicit attention on the intermediate variables (human) capital formation and innovation. However, entrepreneurship remains largely implicit and this theory does not seem to shed much light on the underlying conditions of the entrepreneurial activity needed for (human) capital formation and innovation. This will be the subject of the next section.

3. Economic history and the causes of long-term growth

Growth accounting in a neoclassical framework can disentangle economic growth into contributing factors such as labour inputs (correcting for hours of work and education), capital formation, economies of scale and advances in the state of knowledge. But it leaves a residual, and more importantly it misses the fundamental causes governing capital formation and innovation.

Lewis (1955) already distinguishes between the proximate causes of economic growth (the effort to economize, increase of knowledge and increase of the amount of capital per head) and the underlying 'causes of these causes', which are to be found in beliefs and institutions. North and Thomas (1973) put it even more bluntly. 'The factors we have listed (innovation, economies of scale, education, capital accumulation, etc.) are not causes of growth; they are growth'. According to them the causes of

economic growth are to be found in the factors which determine the efficiency of the economic organisation: incentives, property rights etc.

An interesting approach focusing on these factors is chosen by economists studying historical processes of economic growth. An introduction to this approach which aims at "... comprehending the economy as a dynamic, historical process" is provided by Lazonick (1991, pp. 115-117 and pp. 303-321). The time span covered in these historical investigations is usually quite long (a century or more). This time span encompasses large differences in average growth rates between periods (usually referred to in terms of the 'rise and decline of nations'). It keeps track of slowly changing factors in the culture, the legal framework and the external organization of markets, and it covers the full length of time it may take for new technologies to disseminate through the economic system.

Their approach can be summarized by paraphrasing Cipolla (1981) who regards growth accounting as highly artificial, because in reality 'everything flows together'. Referring to Schumpeter he states that economic growth cannot be understood without taking the role of entrepreneurship into account. Cipolla (p.120) however underlines: "Entrepreneurial activity is a necessary ingredient, but not a sufficient one. It is the human vitality of a whole society which, given the opportunity, comes into play and sets loose the 'creative responses of history'".

Important publications concerning 'the rise and fall of nations' include Cipolla (1981), Jacobs (1984), Landes (1969), Lewis (1955), Mokyr (1990), North and Thomas (1973), Olson (1982) and Wiener (1981). A useful survey is also presented in De Jong and Van Paridon (1989). This field is extremely wide and diverse. Below we will certainly do no full justice to the analysis of each of the authors whom we cite. However, all is well if we will have succeeded in painting a picture of the role of entrepreneurship in the historical analysis of economic growth. We follow two approaches: historical case studies and generalizations (cf. Lewis, 1955). First some major periods in European History will be summarized one by one, while another short case study will discuss the so-called East Asian miracle. Secondly, some general views on the role of culture and institutions will be discussed and the main findings will be integrated in a framework.

3.1 The role of entrepreneurship in European history

Between 1000 and 1500 the European economy seemed locked in the feudal system. Property rights were not secure, the rendering of many services in the so-called manorial system (Cipolla, 1981, p. 114) was not monetarized, local tolls hindered a free flow of goods. These conditions improved slowly. Gradually, a system evolved in which entrepreneurship was primarily embodied by a class of merchants advancing raw materials to the craftsmen and marketing the finished goods. Also, the rise of the cities created a frontier for experimentation and innovation.

The Italian city states took the lead in this development, and their commercial success went hand in hand with a Renaissance of arts and sciences. The center of gravity moved to the Low Countries. In the 17th century conditions in the Northern Netherlands were highly conducive for an upsurge of entrepreneurship. The legal framework was advanced, property rights were secure and the economy had been monetarized to a great extent. Markets for final goods and production factors were reasonably accessible. Social mobility was relatively high. The rate of urbanization was far ahead of the rest of Europe, and in these cities demand conditions were favourable for economic expansion. According to De Vries and Van der Woude (1995) the resulting Golden Age can be regarded as the first round of modern economic growth.

As is well known, in this period also the arts and sciences bloomed. Again we quote Cipolla (1981, p. 120) 'In the 17th century, when the Low Countries became the prime movers in international trade while producing great entrepreneurs such as De Geer or the Tripps, they also produced jurists like Grotius, experimentalists such as Huyghens and Leeuwenhoek, and painters such as Rembrandt.' Regarding periods of economic rise in general he continues: 'In order to understand what happened in certain societies, it is necessary to understand an atmosphere of collective enthusiasm, of exaltation and of cooperation'.

Jane Jacobs (1984) also has a great deal to offer when dealing with entrepreneurship. While it is fair to say that 'cities' and not 'entrepreneurship' form the central theme of her writing, it is clear from her analysis that the all-important growth of import-replacing cities must be viewed as a highly entrepreneurial process. Historically, she finds two major patterns or motifs: reliance of backward cities upon one another and

economic improvisation. Her views on the rise of Venice and subsequently many other hitherto backward European may serve to bear this out. Essentially the Veneti used their initial trade with the rich city of Constantinople as a spring-board to start re-exporting and selling their imitations to other backward cities in Europe. They could replace more imports by home production and shift to more sophisticated imports as their wealth increased.

Meanwhile, other cities used Venice as a springboard. Finally, a volatile network of inter-city trade developed, constantly changing in content and stimulating new markets for city-made innovations. According to Jacobs there were no 'ready-made schemes of producing predetermined choices of products' underlying these developments. On the contrary, the entrepreneurs in the backward cities of Europe had to experiment and to improvise in order to develop and sell cheaper substitutes for more sophisticated import-goods.

According to Cipolla (1981, p. 276), at the end of the 15th century England was still an "underdeveloped country" in comparison with countries such as Italy, the Low Countries, France and Southern Germany. Between 1500 and 1700 large changes occurred. At first British exports were dominated by wool and woollen cloth only. After 1550, gradually the many immigrants from France and the southern Low Countries brought many other "industrious manufactures" with them. English society at the time showed a striking cultural receptiveness and open-mindedness for new ideas and techniques. Increasingly young men were also sent abroad to study at foreign universities. English society showed an ability to give positive and innovative responses to challenges and difficulties such as increasing competition and scarcity of raw materials. Entrepreneurs adopted other methods of production, diversified into other manufactures and penetrated new markets. Gradually the English also developed a worldwide commercial network. The notable development of international trade, according to Cipolla (p. 295) also "proved to be a great school of entrepreneurship".

By 1700 the legal and institutional conditions had also considerably changed and were favorable for factor mobility and innovation in economic activity (North and Thomas, 1973). The elimination of feudalism, the declining power of the guilds, the burgeoning of the joint stock company and the development of a banking system are some important

examples they cite. North and Thomas (p. 156) conclude: "England ... had developed an efficient set of property rights embedded in common law ... and had begun to protect private property in knowledge with its patent law. The stage was now set for the industrial revolution". The Industrial Revolution was both a revolution in production techniques (mechanization) and in organization (the factory system).

A great variety of innovations, mutually reinforcing each other, yielded an unprecedented increase in productivity (Landes, p. 41). There is apparently no full consensus why this revolution came about first in Britain, but some factors seem beyond doubt. Among these is the technological leadership (Mokyr p. 239) which Britain showed between 1750 and 1850.

In explaining this leadership British superiority in implementation (innovation) was more decisive than their strength in inventions. Nor was it based on scientific leadership, although British inventors and manufacturers were in constant contact with scientists. Another factor was its endowment of technically skilled labor, which had more to do with on-the-job training than with schooling. Mokyr (p. 254) sums it all up in one sentence: "It is arguable that though Britain may have had an absolute advantage in both inventors and entrepreneurs, it had a comparative advantage in entrepreneurs and skilled workers, and thus imported inventions and inventors and exported entrepreneurs and technicians to the industrializing enclaves of the Continent".

In Britain a free flow of entrepreneurship between lines of business was also manifest, and the allocation of resources was more responsive to new opportunities than in Continental economies, which were characterized by occupational exclusiveness (Landes, p. 71). Also in these countries social and psychological attitudes, viewing the family business as a way of life and not as a means to an end, were unfavourable to effective entrepreneurship and competition (Landes, pp. 131-132). The inevitable conclusion is that during the Industrial Revolution Britain excelled in entrepreneurship.

During the 19th century relative decline set in. Some figures from Maddison (1995, pp. 23, 24) may serve to illustrate this. During the period 1870-1973 real growth of GDP per capita in Britain was only 1.3% annually and lagged behind that in for instance the USA (1.9%) and Germany (1.90%), and certainly behind that in Japan (2.7%). Consequently in 1973 per capita income in Britain, once the richest nation in the world,

had fallen substantially behind that in countries such as Switzerland, Denmark, Germany and the USA

It is beyond the scope of this book to consider all the possible causes of this decline. We will only view this retardation through the perspective of entrepreneurship and some underlying factors. Wiener (1981) paints a vivid picture of how the Industrial Revolution seems to have caused a strong cultural reorientation. Part of this was a romantic reaction to industrial society ('our England is a garden'). Another part has to do with what Wiener calls "the gentrification of the entrepreneurial class", in which values such as zeal for work, invention and money making gave way to a preference for comfort, enjoyment and public service. This was reinforced by the school system which, modelling itself on the public schools, separated the middle class from technology and business. Quite contrary to the USA where Henry Ford was a folk hero, in Britain a successful entrepreneur like William Morris "has received largely uninformed and unenthusiastic acceptance" (Wiener, 1981, p. 131). Wiener also gives two examples illustrating how this cultural reorientation permeated deeply into the 1960's and the 1970's. First, several surveys among students and graduates then showed a 'combination of ignorance and distaste' towards industry. Secondly, a poll revealed that a large majority of directors of leading British companies felt that television and universities were 'biased against business and private enterprise'. At the same time the legal and institutional framework - with high marginal tax rates, public monopolies, shop stewards, and collusive tendering among its prominent features - had become less conducive to entrepreneurship and competition.

Another authoritative source in this area is Landes who also argues that the major reasons why Britain declined vis a vis for instance Germany were '...not material, but rather social and institutional' (Landes, 1969 p.334). As examples he mentions the control of well-organized craft workers and the limited organizational capabilities of the entrepreneurs as major obstacles to innovation.

Porter (1990, p. 502) sums it all up for the post-war period: "British firms have, too often, a management culture that works against innovation and change....Combined with such managerial attitudes has been a debilitating relationship between labour and management. .... Unions have had great power to negotiate restrictive practices, which have inhibited innovation and retarded productivity". According to Porter also the motivation of

managers and workers to work hard and to earn a great deal of money was traditionally low in Britain, and absenteeism into the early eighties was high. High personal tax rates contributed to dulled incentives.

Finally domestic rivalry according to Porter has long been lacking. Instead of competing fiercely British firms would rather attempt to protect a monopoly or to merge with another firm. Up to the early eighties rivalry was also limited by a slow rate of new business formation.

For a partly conflicting view on the quality of British entrepreneurship in those years, see Pollard who argues: 'In short, some failures there undoubtedly were, but they were surely not characteristic of the period as a whole. The entrepreneurs who had got to the top in late Victorian and Edwardian Britain could hold their own with the very best abroad' (Pollard, 19941 p. 89).

Summarizing one can say that entrepreneurship has played a vital role both in the take off stages of the European economy and during the Industrial Revolution. On the other hand it seems likely that economic decline, such as experienced in late 19th and most of 20th century Britain, was aggravated by the culture and the institutional framework becoming less conducive to entrepreneurship.

4. Conclusion

Economic history offers many insights with which to fill in and expand the analytical framework as proposed in section 1. Our conclusions are summarized in table 2. A major addition to our conclusions in section 2.5 has to do with cultural and institutional conditions stimulating entrepreneurial traits and behaviour within a population, as well as influencing the intermediate linkages (such as interaction between invention and innovation). A second addition is the evidence that far from denying the vital role of capital formation and technological change for economic growth, for a real understanding of long term growth it is necessary to explicitly take into account the role of entrepreneurial activity underlying these intermediary processes.

Table 1 Conclusions from economic history

framework	variables	relevant disciplines	focal unit of observation
conditions	<ul style="list-style-type: none"> • culture (open-mindedness, acceptance sociology of risk, long term orientation etc.)-institutions (incentives, competition rules) 	<ul style="list-style-type: none"> • social psychology and • law and economics 	<ul style="list-style-type: none"> • groups and societies • macro framework influencing micro behaviour
entrepreneurship	<ul style="list-style-type: none"> • traits (alertness, perception, ambition, perseverance) 	<ul style="list-style-type: none"> • psychology 	<ul style="list-style-type: none"> • persons
intermediate linkages	<ul style="list-style-type: none"> • conquest of new markets • invention & innovation • new business formation • competition 	<ul style="list-style-type: none"> • industrial economics 	<ul style="list-style-type: none"> • industries
economic growth	<ul style="list-style-type: none"> • rise and decline of nations 	<ul style="list-style-type: none"> • economics 	<ul style="list-style-type: none"> • national economies

Abstract

Panagiotis G. Kyriazopoulos: *Entrepreneurship and the causes of long-term growth*

In the eighties stagflation and high unemployment caused a renewed interest in supply side economics and in factors determining economic growth. Simultaneously, the eighties and nineties have seen a re-evaluation of the role of small firms and a renewed attention for entrepreneurship. The objective of this paper is to synthesize disparate strands of literature to link entrepreneurship to economic growth. This will be done by investigating the relationship between entrepreneurship and economic growth using elements of various fields: historical views on entrepreneurship, macro-economic growth theory, industrial economics (Porter's competitive advantage of nations), evolutionary economics, history of economic growth (rise and fall of nations) and the management literature on large corporate and governmental organisations. Understanding the role of entrepreneurship in the process of economic growth requires the decomposition of the concept of entrepreneurship. A first goal of our synthesis is to contribute to the understanding of the dimensions involved, while paying attention to the level of analysis (individual, firm and aggregate level). A second goal is to gain insight in the causal links between these entrepreneurial dimensions and economic growth. A third goal is to make suggestions for future empirical research into the relationship between (dimensions of) entrepreneurship and economic growth.

References

- Aghion P. and P. Howitt (1992): A model of growth through creative destruction, *Econometrica*, Vol. 60, pp. 323-351.
- Baumol, W J. (1990): Entrepreneurship: productive, unproductive, and destructive, *Journal of Political Economy*, Vol. 98, pp. 893-921.
- Baumol, W J. (1993a): *Entrepreneurship, management and the structure of payoffs*, Cambridge, MA- MIT- Press.
- Baumol, W J. (1993b): Formal entrepreneurship theory in economics: existence and bounds, *Journal of Business Venturing*, Vol. 8, pp. 197-210.

- Brock WA. and D.S. Evans (1989): Small business economics, Small Business Economics, Vol.1, pp.7-20.
- Bull 1. and G.E Willard (1993): Towards a theory of entrepreneurship, Journal of Business Venturing, Vol. 8, pp.183-195.
- Chamberlin, E. (1933): The theory of monopolistic competition, Cambridge, MA- MIT Press.
- Cipolla, C. M. (1981): Before the industrial revolution; European society and economy, 1000- 1700, second edition, Cambridge, UK- Cambridge University Press.
- Coase, R.H. (1937): The nature of the firm, *Economica*, Vol. 4, pp. 386-405.
- Cohen W M. and S. Klepper (1992): The trade-off between firm size and diversity in the pursuit of technological progress, Small Business Economics , Vol. 4, pp. 1-14.
- Cohen W M. and S. Klepper (1996): A reprise of size and R&D, *Economic Journal* Vol. 106, pp. 925-951.
- Denison, E.F. (1985): Trends in American economic growth 1929-1982, Washington, DC- Brookings Institution.
- Eliasson, Gunnar E. (1995): Economic growth through competitive selection, unpublished research paper.
- Houmanidis, L. Th. (1991): Economic History of Europe, ed. Papazissis, Athens.
- Jacobs D. and M.W de Jong (1992): Industrial clusters and the competitiveness of the Netherlands, *De Economist*, Vol. 140, pp. 233-252.
- Jacobs, Jane (1984): Cities and the wealth of nations,. principles of economic life, New York- Random House.
- Jong Ah.M. de and C.W A.M. van Paridon (1989): De economische geschiedenis van West-Europa in vogelvlucht; een speurtocht naar groeibepalende factoren, Onderzoeksmemorandum no 55, Den Haag: Centraal Planbureau
- Kirzner, I.M. (1985): The entrepreneur in economic theory. In: E. Dahmen, L. Hannah & I.M.
- Kirzner (eds.)(1994): The dynamics of entrepreneurship, Lund- Lund University Press.
- Kleijweg Aad and Henry Nieuwenhuijsen (1996): Job creation by size-class

- measurement and empirical investigation, Research Report 96041E, Zoetermeer. EIM
- Klundert Th. van de and S. Smulders (1992): Reconstructing growth theory. a survey, *De Economist*, Vol. 140, pp. 177-203.
- Klundert, Th. van de (1997): *Groei en instituties; over de oorzaken van economische ontwikkeling*, Tilburg University Press
- Landes, D.S. (1969): *The unbound Prometheus; technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present*, Cambridge, UK- Cambridge University Press.
- Lazonick, W (1991): *Business organization and the myth of the market economy*, Cambridge, UK-Cambridge University Press.
- Lewis, W A. (1955): *The theory of economic growth*, London- George Allen & Unwin.
- Lucas, R.E. (1988): On the mechanics of economic development, *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, pp. 3-42.
- Mokyr, Joel (1990): *The lever of riches; technological creativity and economic progress*, Oxford, UK: Oxford University Press.
- Nelson R.R. and S. Winter (1982): *An evolutionary theory of economic change*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- North D.C. and R.P.Thomas (1973): *The rise of the Western world; a new economic history*, Cambridge, UK: University Press.
- Olson, M. (1982): *The rise and decline of nations; economic growth, stagflation and social rigidities*, New Haven/London: Yale University Press,
- Piore, M. and C. Sable, (1984): *The second industrial divide; possibilities for prosperity*, New York: Basic Books.
- Pollard, Sidney (1994): *Entrepreneurship 1870-1914*. In: Floud, Roderick and Donald McCloskey (eds.) (1994), *The economic history of Britain since 1700; Volume 2. 1860-1939*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Porter, M. E. (1990): *The competitive advantage of nations*, New York- Free Press.
- Praag, C.M. (1996): *Determinants of successful entrepreneurship*, Amsterdam- Thesis Publishers.
- Pryor A.K. and E.M. Shays (1993): Growing the business with entrepreneurs, *Business Quarterly*, pp. 1349-1364.

- Romer P.M. (1990): Endogenous technical change, *Journal of Political Economy*, Vol. 98, pp. 71-102.
- Schultz, T.W (1980): Investment in entrepreneurial ability, *Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 82, pp. 437-448.
- Schumpeter, J.A. (1934): *The theory of economic development*, Cambridge, MA: Harvard University.
- Solow, R.M. (1970): *Growth theory. an exposition*, Oxford, UK- Oxford University Press.
- De Vries J. and A. van der Woude (1995): *Netherlands 1500-1815; de eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam-Uitgeverij Balans.
- Wennekers, A.R.M. (1997): *The revival of entrepreneurship in the Netherlands*, Updated version of a paper presented at the EIIW Conference on business start-ups and SME-policy in Europe, Potsdam 13-14 March 1997, mimeo
- Wiener, M.J. (1981): *English culture and the decline of the industrial spirit, 1850-1980*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.

BIBΛIOKΡΙΣΙΑΙ - BOOK REVIEWS

Development as Freedom

AMARTYA SEN

Anchor Books 2000, New York.

For Sen, development consists of the removal of various types of unfreedoms. Expansion of freedom is therefore viewed both as the primary end as the principal means of development. He sees individual agency as central to addressing relevant deprivations, but nonetheless recognizes that freedom of individual agency is inescapably qualified and constrained by extant social, political and economic circumstances. Accordingly, he seeks to combine extensive use of markets with creation of social opportunities.

Sen's focus consequently involves a shift in attention from low income to deprivation of basic capabilities. In turn he regards (p. 116) the complementarity between different institutions –particularly between non-market organizations and the market– as a theme of his book. As far as Sen is concerned the State to date has been guilty of both over-activity (eg in running a licence Raj) and under-activity (eg in the continuing neglect of eliminating unequal education and social opportunities), and the present need is to recognize that even when there is more room for markets, supplementary non-market facilities require careful and determined public action (p. 143). Accordingly, developing countries generally need public policy initiatives to create social opportunities. For Sen, the overall achievements of the market are thus deeply contingent on political and social arrangements.

Sen offers his own “capabilities approach” as an alternative conception of social ethics or justice –that is, as an alternative to utilitarianism, libertarianism, and the Rawlsian theory of justice. He criticises utilitarianism for its indifference to freedoms or rights. He criticises libertarianism for having no direct interest in happiness or desire fulfilment. He criticises Rawls’ notion of primary goods as not being the appropriate space for evaluative purposes. His own approach effectively merges libertarianism and utilitarianism and concentrates on individual freedoms (not utilities), while incorporating sensitivity to consequences (utility). His notion of “capabilities” has its roots in feasible functionings and he notes that the concept of functionings has distinctly Aristotelian roots. In neo-Aristotelian manner, he notes that his capability perspective shifts primary attention away from means “to ends that people have reason to pursue, and, correspondingly, to the freedoms to be able to satisfy these ends”. Whether Aristotelian endorsement of his final position could be expected, however, remains at issue.

Sen accepts that his book is strongly Smithian (not Aristotelian), but he (again) disputes the common view that Smith was the single-minded prophet of self-interest (p271). Sen stresses (p288) that responsible adults must be in charge of their own well-being, and it is for them to decide how to use their capabilities. But the capabilities that a person actually has –and not merely theoretically enjoys– depend on the nature of social arrangements. There are two problems here. First, even if Sen is right to assert (p294) that the development of human capability in leading a worthwhile life is central to Smith’s analysis, the same may be said of Myrdal’s analysis and Aristotle’s analysis –yet they are all different, and those differences remain to be confronted. Secondly, the circumstances in which extant social arrangements warrant confrontation and alteration, in the interests of developing individual capabilities, will inevitably remain contentious.

In respect of providing basic education and health facilities and other public and semi-public goods, Sen’s case is that efficiency arguments supplement equity arguments in supporting public assistance. Basic education tends to have a public good component, as well as a private good component, and it is remarkable to Sen that some market enthusiasts now recommend to LDCs that they should rely fully on the free market even for

basic education. More to the point, he notes that India and Pakistan have been relatively slow in the creation of social opportunities –relative to South East Asia– and this “has acted as a barrier to economic development” (p. 45). Similarly, recognition of a woman’s role is one crucial aspect of “development as freedom”, and one which warrants noting that some variables relating directly to women’s agency (eg female literacy) often play a more important role in promoting social well-being (including child survival) than variables relating to the general level of opulence.

Providing support for instruments that were previously missing, however, remains different from confronting the existence of traditional social customs which might be regarded as actually obstructing development prospects (or arguably the expression of individual freedom and capability). It was in this context that Myrdal endorsed the need for “strong states” –for he too argued that the capabilities a person has depend on the nature of social arrangements. Born into Indian society, for example, does a person change to be Hindu, or choose to be Hindu? Is the acceptance of Hinduism in those circumstances a free expression of individual agency (as Sen implies), or an accident of historical chance which constrains individual agency (as Myrdal implies)? Sen is content to limit his argument about the links between the freedom of individual agency and constraining social circumstances to the easier cases of adding something that was previously missing (eg basic education), and he tends to ignore the more difficult and confrontationist questions which Myrdal highlighted (although they too impact upon social opportunities and individual freedom and capability). He does this because his approach is not Aristotelian at all and because –despite his strictures elsewhere about the way the word “rationality” is used in economics– he does not believe that appraisal of alternative human ends or goals is within the reach of rational analysis. Adults must simply choose for themselves which cultural constraints to accept and preserve. Chance will evidently not dominate choice, and there is no transcendent yardstick by which evaluative comparison of two states of affairs may be made. Ultimately there is no higher standard for Sen than the whimsical choice of ends of each individual.

While Sen (p289) calls Aristotle one of his sources of ideas and approvingly quotes Aristotle’s conclusion that “Wealth is evidently not the

good we are seeking; for it is merely useful for the sake of something else”, he does not ask whether Aristotle held a species conception of man (as against the modern conception of *sui generis* individualism) which would have obliged him to ask the same question of freedom. Is freedom too merely useful for the sake of something else –that is, for the sake of an overarching teleology? What can we “do” with more freedom is as good a question as what can we “do” with more wealth (cf.p. 14). Would Aristotle’s concern have been with freedom as freedom to cultivate reason, for example, as against freedom to pursue whimsy? Conflicting interpretations of such teleological issues are what will set Sen (and his philosopher collaborator Nussbaum) apart from their critics, even when some common ground is accepted that development requires consideration not only of incomes but also of the opportunities people have for good living. In short, explicit and implicit questions raised in Sen’s book do much to recall the Myrdal/ Bauer debate of the development literature of the 1970s. Sen doesn’t mention Myrdal –despite the common interest in the extent to which social circumstance constrains both individual freedom and economic development– but, unsurprisingly, he offers an approving endorsement of Bauer’s earlier emphasis on the importance of freedom of choice as a criterion of development.

In keeping with Myrdal, he notes that implicit values need to be made more explicit (p. 80), that in analyzing issues of efficiency and equity –or the removal of poverty and subjugation– “the role of values cannot but be crucial”: (p280), and that in “the metric of exchange value” (of which Sen is dismissive from the viewpoint of facilitating evaluative judgments or making and aggregating interpersonal comparisons of utility) all variables other than commodity holdings (eg morbidity, education, rights) are implicitly valued at zero. He also shares with Myrdal the criticism and rejection of mechanistic development models. He notes (p. 27) that the discipline of economics has narrowed its focus [in moving away from teleological and philosophical issues], yet ultimately ends with the tautological acknowledgement (p 288) that an approach to justice and development that concentrates on substantive freedoms inescapably focuses on the agency and judgment of individuals. The real issue therefore is whether Sen has justified an approach to justice and development that (validly?) focuses on freedoms, and whether he has justified the derivative

presumption that the whimsical judgment of individuals cannot be transcended. Though left implicit, the key proposition (or assumption) in Sen's book is therefore the non-Aristotelian view that the nature of man, whose development we are seeking, is one of sui-generis individualism, rather than one which permits a reasoned view of the human species (and human development) as such. When Sen stresses that his basic concern is "with our capability to lead the kind of lives we have reason to value" (p285), the correct interpretation here of "reason" for Sen is personal whim or fancy regarding our individual choices rather than deliberative, evaluative reason à la Aristotle or Cropsey. Accordingly, what is deemed to be "development" in one society need bear no necessary relationship to what is deemed to be "development" elsewhere. Sen's earlier comment (p272) that "It is the power of reason that allows us to consider our ... ideals as well as our interests... To deny this freedom of thought would amount to a severe constraint on the reach of our rationality", is evidently not meant to run beyond individual "choice, whim or inclination, despite his comment that to deny the extensive role of values [cf. Myrdal] in human behaviour would amount to "the limiting of our rationality" (p272) and despite his original emphasis on the way social circumstance constrains individual agency.

Myrdal could no doubt be seen to have preceded Sen in demanding "an adequately broad view of development... to focus the evaluative scrutiny on things that really matter" (p. 34), but they diverge when they broach issues (e.g. as to whether economic development may be inimical given that it may eliminate national traditions and cultural heritages). Sen's recognition of a deep complementarity between individual agency and social arrangements is reminiscent of Myrdal's sociology of development, albeit Sen's identification of freedom as the main object of development (p. xii) lacks the crypto-teleological implication evident in Myrdal. For such reasons of complementarity, the use of formal economic models is a double-edged sword for Sen insofar as the structure of such models "can conceal some implicit assumptions" (p262), in as much as capitalism works effectively through a system of ethics that provides the vision and the trust needed for successful use of the market mechanism and related institutions". (p263)

As noted above, Sen stresses that "it is simply not adequate to take as our

basic objective just the maximisation of income or wealth, which is, as Aristotle noted, “merely useful for the sake of something else” (p. 14). He thereby implies the relevance of teleological questions, but nonetheless stops short of explicitly addressing them. Sen acknowledges (p285) that a central challenge in the contemporary world is our idea of an acceptable society, but he does not seek to argue that human reason is capable of defining just what is a developed state. He likewise accepts that a sense of justice is among the concerns that moves people, and considers the idea of justice to be innate in, or natural to, man. He seeks to defend individual differences, pluralism and consumer sovereignty, notwithstanding his insistence that wealth –if not freedom– is useful only for achieving something else (which putatively transcends individual differences or whims). He seeks to consider how freedoms of different types contribute to good living, without defining what is the Good Life– or at least by implying by default that the Good Life is what each individual takes it to be for himself or herself. He acknowledges that the Aristotelian account of the human good was explicitly linked to the need to “first ascertain the function of man”, but, albeit crypto-teleological in such ways in places, his view essentially remains within the modern ambit of (sui generis?) individualism –a realm in which individual human reason is deployed to select the means to be used to pursue an end, but not to question the relative worth of the ends chosen by different individuals or societies.

Sen performs the service of focusing attention on just what human development should be conceived to be, and just what is the relationship between individual agency and social circumstance. But the most fundamental issues remain to be resolved.

L.A. Duhs
University of Queensland

Πληθώνεια Οικονομικά Μελετήματα.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου,

Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2001, 215σσ.

Ο συγγραφεύς, γνωστός και από προγενεστέραν επί του Πλήθωνος μονογραφίαν του (Ch. Baloglou, Georgios Gemistos-Plethon: Okonomisches Denken in der Spätbyzantinischen Geisteswelt. Πρόλογος: B.Schefold Athen: Basilopoulos, 1998 [Historical Monographs 19]). πραγματεύεται την οικονομικήν σκέψιν του Πλήθωνος. Περί Πλήθωνος έχει ασχοληθή ο συγγραφεύς και εις ετέρας εργασίας του, αι οποίαι εδημοσιεύθησαν εις Πρακτικά Συνεδρίων, είτε εις επιστημονικά περιοδικά. Εις το παρόν βιβλίον του έχουν προστεθή δύο νέα Κεφάλαια.

Εις το πρώτον Κεφάλαιον ο συγγραφεύς αναφέρεται εις ιστορικούς της οικονομίας (Ανδρεάδης, Στεφανίδης, Καλγιαβός, Σπέντζας), οι οποίοι ησχολήθησαν με το πνευματικόν έργον του Πλήθωνος Γεμιστού.

Εις το δεύτερον Κεφάλαιον (σσ. 23-42) διερευνάται συγκριτικώς η σχέσις, είτε η ομοιότης αλλά και αι διαφοραί μεταξύ του Γεμιστού και των οικονομικών ιδεών των Φυσιοκρατών.

Εις το τρίτον Κεφάλαιον (σσ 43-78) εξετάζει τας προτάσεις του Πλήθωνος περί μεταρρυθμίσεως τής φορολογίας. Με αφορμή την ύπαρξιν πλήθους φόρων και τελών που επεβάρυνον τους κατοίκους του Δεσποτάτου, ο Γεμιστός εισηγείται εις τους Παλαιολόγους συγκεκριμένον φορολογικόν σύστημα, το οποίον, όπως ισχυρίζεται ο συγγραφεύς, ικανοποιεί τους τέσσαρας κανόνας φορολογίας του A. Smith.

Εις το τέταρτον Κεφάλαιον (σσ 79-95) ο συγγραφεύς αναγνωρίζει συνάφειαν ανάμεσα εις τον Γεμιστόν και τον Ιππόδαμον τον Μιλήσιον κατά την υπ' αυτού διάκρισιν του πληθυσμού εις γένει. Ένεκα όμως της χρονικής αποστάσεως μεταξύ του Πλήθωνος από τον Ιππόδαμον σύ-

γκρισις του είδους δεν είναι δυνατή, ειμή μόνον, ίσως, ως απλή και κατ' αναλογία αναφορά.

Ο Δρ Μπαλόγλου εις το Κεφάλαιον 5 (σσ. 96-115) αναφέρεται εις μιαν προσωπικότητα, των Ελληνιστικών Χρόνων, την του Σφαιρίου του Βαρουσθενίτου, Στωϊκού φιλοσόφου, μαθητού του Ζήνωνος, ο οποίος έζησεν και έδρασεν εν Σπάρτη ως σύμβουλος τού Βασιλέως Κλεομένους Γ' (235-222 .Χ.). Και ενταύθα ο συγγραφεύς –παρά την χρονικήν απόστασιν– υπογραμμίζει τας ομοιότητας και διαφοράς μεταξύ των δύο φιλοσόφων-συμβούλων, του Σφαιρίου και του Πλήθωνος.

Το πλέον δυσχείριστον θέμα τής πληθωνείου οικονομικής και κοινωνικής φιλοσοφίας όχι άμοιρον και παρανοήσεων, αυτό της ιδιοκτησίας, μελετά ιδιαίτερος ο συγγραφεύς εις το 6^{ον} Κεφάλαιον (σσ. 116-139).

Τα επόμενα δύο Κεφάλαια, 7 και 8, αφορούν εις εκτενή βιβλιοκριτικά δοκίμια, επί εκδόσεων του Πλήθωνος. Προσέτι ο Δρ Μπαλόγλου παραθέτει συντόμους αναφοράς και σκέψεις διά την κοινωνικήν διδασκαλίαν του Γεμιστού εις το Κεφάλαιον 9 (σσ. 153-160).

Εις το 10^{ον} Κεφαλαίον (σσ. 161-185), ο συγγραφεύς, υπογραμμίζει την ομοιότητα μεταξύ των προτάσεων του Πλήθωνος Γεμιστού και των αντιστοίχων του Βησσαρίωνος· αλλά και τας διαφοράς θέσεων μεταξύ των δύο ανδρών. Από της πλευράς του επισημαίνει επί πλέον, ο Δρ Μπαλόγλου, ότι ο Βησσαρίων αξιολογεί την τεχνικήν εκπαίδευσιν ως σημαντικήν διά την οικονομικήν ανασύνταξιν του Δεσποτάτου.

Εις το 11^{ον} Κεφάλαιον, ο συγγραφεύς, συμπληρώνει τους δύο παλαιότερους βιβλιογραφικούς καταλόγους, τους οποίους είχε δημοσιεύσει, κατ'ά το παρελθόν και καταγράφει τα έργα της περιόδου 1980-2000.

Το ως άνω βιβλίον του Δρος Χρήστου Μπαλόγλου εκυκλοφόρησε επί τη ευκαιρία της συμπληρώσεως 550 ετών, από τον θάνατον του Πλήθωνος Γεμιστού (26 Ιουνίου 1452), και εξεδόθη με αρτίαν εμφάνισιν υπό του Εκδοτικού Οίκου “Ελεύθερη Σκέψη”.

Λάζαρος Θ. Χουμανίδης